

ГЕОГРАФСКЕ ОСНОВЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

ОД Д-РА ВОЈИСЛАВА С. РАДОВАНОВИЋА

УВОД

Између разних покрајина у нашој држави, пространој Југославији, као и између различитих области и земаља у осталој Европи и другим деловима света, једне су између њих већег а друге мањег *геополитичког значаја*: једне од јачег а друге од слабијег политичког и економског интереса, једне бурнијег а друге мирнијег историског и културног развитака, једне вечито у првome плану и на ударцу а друге стално у позадини и запећку народног политичког и економског стремљења, историског и културног струјања. У области и земље прве врсте, оне које су већег геополитичког значаја и изложености, прворедне политичке и економске важности, узбурканог историског и културног развитака, спада и *Јужна Србија*.

Већ и сама њена ранија историскогеографска имена *Стара Србија* и *Македонија*, од пре једне четвртине столећа у склопу наше државе сједињена у нови политичкогеографски појам *Јужна Србија*, који је онда настао ослобођењем ове *старе српске земље* на југу из *петовековног ројства* под *пређашњим Турским Царством*, опомињу на њен нарочити геополитички значај. Јер ова два ранија имена, Стара Србија и Македонија, својом историском садржином славне традиције из времена Душановог Српског Царства и Александровог Македонског Царства, чије су се територије у у оном великом временском размаку од старог српског па до далекога пресловенског доба спајале и прожимале у средњем и доњем Повардарју, указују на особити геополитички значај Јужне Србије још и из њене старије, средњевековне, као и најстарије, античке историске прошлости.

Тај *нарочити геополитички значај Јужне Србије* одређен је самим њеним географским *положајем у јужном делу Моравско-Вардарске Удолине*, где она са Северном Србијом или Шумадијом у њеном северном делу чини једну *јединствену географску целину*, колико *природну*, саобраћајну и привредну, толико *културну*, *етничку* и *историску*, на оном великом простору и путу

од Београда на средњем Дунаву па близу до Солуна у Егејском Приморју, од главне северне па до главне јужне каије Балканског или Јужнословенско-Грчког Полуострва. А ња велика и јединствена моравско-вардарска географска целина дуж ове главне средњобалканске меридијанске удолине и полуострвске уздужне комуникације по својој природи и историској улози представља уједно колико централну и најважнију област читавог јужнословенског полуострвског подручја, са главним балканским територијалним језером у своме средишњем делу око Скопља на горњем Вардару, толико и главну геополитичку осовину у историском развоју и животи како старе српске тако и савремене нам југословенске државе.

Улазећи у географске основе Јужне Србије, у основне особине земље и народа ове покрајине, чије су главне географске црте одређене самом њеном природом, човеком и културом, нас у овом случају, поводом двадесетпетогодишњице ослобођења ове старе српске земље на југу, у првом реду интересују њене главне геополитичке основе. А ове би, поред опште географске карактеристике области, граница и положаја, сачињавала с једне стране њена географска улога у историском развоју нашег народа, а с друге стране њен географски значај у саставу данашње нам државе.

I

ГЛАВНЕ ГЕОПОЛИТИЧКЕ ОСНОВЕ

1. ОБЛАСТ, ГРАНИЦЕ И ПОЛОЖАЈ

а) Област

И по своме имену, и по својој територији, област Јужне Србије претставља један нови политичкогеографски појам, који је на старим геополитичким основама настао тек у најмлађем историском развоју наше државе, доскорашње Србије а данашње Југославије. Састављена из новоослобођених крајева Старе Србије и Македоније, који су после балканских ратова 1912—1913 и букурешког мира 1913 године присаједињени ондашњим двома слободним српским краљевинама Србији и Црној Гори, Јужна Србија је обухватила највећи део ових двеју главних историских области у ондашњој Европској Турској. А при ондашњој коначној ликвидацији некадашњег великог Турског Царства на Балканском Полуострву и у осталој Југоисточној Европи, ове су две на средњем Вардару здружене историске области, Стара Србија на северу а Македонија на југу, на простору од граница онда слободне Србије и Црне Горе као и аустроугарском инвазијом тек анектоване Босне са Херцеговином, од Новопазарскога Санџака преко Косова Поља и Метохије, Повардарја и Пострумља, па све до обала Егејскога Мора и Бистрице према Грчкој, Црнога Дрима према Арбанији и Месте према Тракији, захватале укупно простираниство од 74.709

км². И онда, 1912, ослобођеним крајевима у овој старој српској земљи на југу, као и од краја светскога рата, 1918 године, припојеним још и Струмичким срезом, чијим су областима Турци на исти столећа раније завладали тек преко српских одбрамбених кайастрофа на Марици и на Косову, Јужна Србија је унела у састав данашње пам државе територију од 46.085 км², док је остатак Македоније на крајњем југу и истоку од 28.624 км² површине, наоко још и онда и тамо у већини насељен јужнословенским живљем, већим делом припао Грчкој а само једним малим делом и Бугарској.

У оно време, одмах иза ослобођења 1912 године, Јужна Србија је мањим делом (ондашњим окрузима: Плеваљским, Бијелопољским, Беранским и Метохиским, као и од ових преко Васојевића око Андријевице с друге стране старе црногорске границе одвојеном Плавско-Гусињском Облашћу), површином од 5.860 км², била ушла у састав ондашње Краљевине Црне Горе (дотле простране свега 9.300 км²). А истовремено је већим делом (осталим ранијим окрузима: Пријепољским, Рашким, Призренским, Звечанским, Косовским, Скопским, Тетовским, Кумановским, Брегалничким, Тиквешким, Битољским и Охридским, заједно овде рачунајући са доцније, иза светскога рата, припојеним Струмичким срезом), површином од 40.225 км², била ушла у састав Краљевине Србије (дотле, такође заједно рачунајући са послератним незнатним исправкама границе код Неготина на Тимоку и око Цариброда и Босилграда, велике 49.950 км²). Тиме су ове две дошле једине слободне српске земље по величини биле скоро удвојене: укупно Црна Гора 15.160 км², а Србија 90.175 км². Али, што је по ове као и остале дошле политички распарчане српске земље било и од највећег геополитичког значаја, онда су ове две још од обнављања њиховог државног живота иза турске најезде стално раздвојене српске земље самом Јужном Србијом, непосредно преко дотадашње »политичке земљоузине« у Новопазарском Санцаку, на тлу Старе Рашке, коју је Аустроугарска дотле држала поседнуту на главном путу из Босне ка југоистоку ради даљег продирања у срце Балкана и на Блиски Исток, после једновековног државног развоја Карађорђево Србије а столећима очуваног самосталног живота малене Црне Горе, најзад територијално сасвим сједињене. А тиме су, ослобођењем Јужне Србије и њеним уједињењем са Северном Србијом или Шумадијом на једној и Црном Гором на другој страни, са укупном сједињеном територијом од 105.335 км², уствари још онда, пре једне четврти столећа, ударени били главни темељи и више но двогубо већој данашњој Југославији (пространој 247,542 км²).

6) Границе

Оваквим најмлађим историјским развојем на старим геополитичким основама, коначним ослобођењем ове старе српске земље на југу из турскога ropства 1912 године, границе Јужне Србије

су у основи *политичкогеографски одређене*. Како је *Јужна Србија*, као и већина осталих главних историских области Југославије, све управо изузев само Босну, *извична покрајина* наше државе, њене су *границе у политичком погледу двојакe*: оне на северној и северозападној страни, према Северној Србији, Босни са Херцеговином и Црној Гори, *унутрашње или међусобне*, на додиру и узајамном прожимању са другим српским земљама на овим странама; а оне на југозападној, јужној и источној страни, према Арбанији, Грчкој и Бугарској, *својне или иноземне*, на свеукупној државној граници наспрам су *чуждних држава* на оним странама.

Прве од ових, *унутрашње или међусобне границе*, пре ослобођења *Јужне Србије* последње државне међе на тим странама дотадашњег заостатка Турскога Царства на Балканском Полуострву, претстављају историскогеографске линије које пресецају један и исти територијални, како природни и привредни, тако етнички и културни, организам свеукупне старе српске земље, а тиме, у још ширем обиму, и данашње велике југословенске земље. Те границе претстављају управо *историске усјоме*не у новијем *геополитичком развоју* дошле *распарчаних српских области* око ових ранијих *политичкогеографских линија* које су, на дуже или краће време пре тога, *раздвајале територије четирију главних околних српских земаља*: Босне са Херцеговином на северозападу, под бившом Аустроугарском, *Старе Србије* са Македонијом на југоистоку, под дотадашњом Европском Турском, ових двеју дотле подјармљених српских земаља на последњем територијално-политичком додиру једнога доскорашњег империјалистичког средњеевропског царства и једнога старог завојевачког предњеазијског царства; *Северне Србије или Шумадије* на северу, *Црне Горе или Старе Ветје* на југозападу, ових двеју дотле једино слободних а раздвојених српских земаља и изнова самониклих краљевина.

Те *унутрашње или међусобне границе Јужне Србије*, у главним цртама обележене, биле би следеће. *Према Северној Србији* стара турска граница Старе Србије, као међа данашње Јужне Србије имала је овај правац: полазећи са истока од бивше тремеће са Бугарском на планини Патарици (1705 м), — где је после светског рата исправком бугарске границе на тој страни Северној Србији придодата и стара српска гранична област Крајиште (Босилградски срез), која се старом турско-бугарском границом преко Дукат-Планине (1829 м) на развођу Пчиње и слива Струме такође додирује са Јужном Србијом, — па идући одатле развођем између Пчиње на јужној и јужноморавских притоцица у Врањском Пољу на северној страни, пресекала је долину Јужне Мораве; на природном споју Северне и Јужне Србије у великој Моравско-Вардарској Удолини изнад самог Ристовца; одатле је кривудавао у северозападном правцу, преко побрђа Св. Илије (1270 м), Китке (1154 м) и Крша (1107 м), преко преседлина Мердара (645 м) и Преполца (873 м), водила развођем између Биначке Мораве и Лаба на јужној и Ветернице, Јабланице и Топлице на северној страни, да би пла-

нински гребен Копаоника превалила у његовом нижем делу на јужној страни преко Пилатовице (1703 м), а долину Ибра, на другој главном удолинском споју Северне и Јужне Србије, у косовској варијанти велике Моравско-Вардарске Удолине, пресекла код самога ушћа реке Рашке изнад истоимене вароши; а одатле је, и даље стално у истом северозападном или динарском правцу, преко планина Голије (1833 м) и Јавора (1520 м), водила развођем између рекâ Рашке и горњег Увца на јужној и доњег Ибра и Моравице на северној страни, да би код Кокиног Брода сишла на Увац и одатле његовом кањонском долином до оштрог му лакта изнад ушћа у Лим довела до бивше тремеће с анектованом Босном. Овако обележена стара турска граница Старе Србије према Северној Србији, којом је граница Јужне Србије на северној страни политичкогеографски одређена, као ранија политичкогеографска линија живи и данас као граница средњих административних јединица у управној и самоуправној подели наше државе (на општине, срезове и бановине, од којих су овсм последњем, највишем и главном ступњу административне поделе раније претходиле области и још раније окрузи као највеће административне јединице). Отуда је она и данас *северна граница свих северних срезова Јужне Србије, на северносрбијанској страни*, идући у истој правцу од истока: Кривоаланачког (среско место Крива Паланка), Прешевског (Прешево), Гњиланског (Гњилане), Лапског (Подујево), Вучитрнског (Вучитрн), Митровичког (Косовска Митровица), Дежевског (Нови Пазар), Сјеничког (Сјеница), Нововарошког (Нова Варош) и Прибојског среза (Прибој на Лиму).

Према Босни са Херцеговином, иза њихове аустроугарске окупације и затим анексије, последња турска граница Старе Србије, уједно као дотадашња граница Новопазарског Санџака на тој страни, била је следећа: од поменуте бивше тремеће код лакта изнад ушћа Увца у Лим са североистока, преко реке Лима на планину Бић (1345 м) и одатле кривудавом линијом стално у југозападном правцу, супротно току горње Дрине и на удаљењу око 20 км скоро паралелно са њеном попречном долином, сасвим управно на динарски планински правац, стара граница води преко Металке (1388 м) и Љубишње (2238 м), између ових двеју планина пресецајући долину Ћотине скоро на средокраћу између Пљеваља у њеном средњем току и Фоче на њеном ушћу у Дрину, да би одмах с друге стране Љубишње сишла у најдубљи део кањона реке Таре, између Обзира (1869 м) на овој и Дурмитора (2522 м) на црногорској страни, достижући тамо и бившу тремећу са Црном Гором. Ова стара турска граница Новопазарског Санџака и остале Старе Србије према Босни са Херцеговином живи и данас као *западна граница двају најзападнијих срезова Јужне Србије на босанско-херцеговачкој страни*: поменутог Прибојског среза на северносрбијанској и Пљеваљског среза (Пљевља) на црногорској страни.

Најзад, на трећој страни, *према Црној Гори*, последња турска граница Новопазарског Санџака и остале Старе Србије као међа

данашње Јужне Србије ишла је овим правцем: од бивше треме на Тари под Дурмитором уз кањонску долину ове реке динарским правцем све до њенога лакта код Мојковца, да би одатле и од развалина старог града Брскова и даље у истом југоисточном правцу, преко планине Бјеласице (2116 м), ниже Трепче а више Берапа пресекала долину Лима, а онда испред Ругова у североисточном делу Проклетија завојницама понова се враћала на леву страну долине Лима на средокраћу између Плава на старој турској и Андријевице на старој црногорској страни, остављајући изван старе црногорске границе целу Плавско-Гусињску Област у самом изворишту Лима, ма да је овај изворишни предео ове реке око Плавског Језера још на берлинском конгресу био номинално додељен ондашњој Кнежевини Црној Гори. Ова последња бивша турска граница Новопазарског Санџака и остале Старе Србије према Црној Гори такође највећим делом и данас живи као *граница крајњих срезова Јужне Србије на црногорској страни*, и то као јужна граница поменутог Пљеваљског среза као још и Бијелопољског (Бијело Поље) и Беранског (Беране), а као западна граница Пећког среза (Пећ), док је сама Плавско-Гусињска Област, са два варошица, Плавом и Гусињем, и са већим бројем села у изворишту Лима (остављајући Врмошу, као део Климената, при коначном разграничењу, Арбанији), ушла у састав Андријевичког среза (Андријевица) у старијој црногорској граници, сачињавајући његову јужну, јасно издвојену половину (среска испостава Плав).

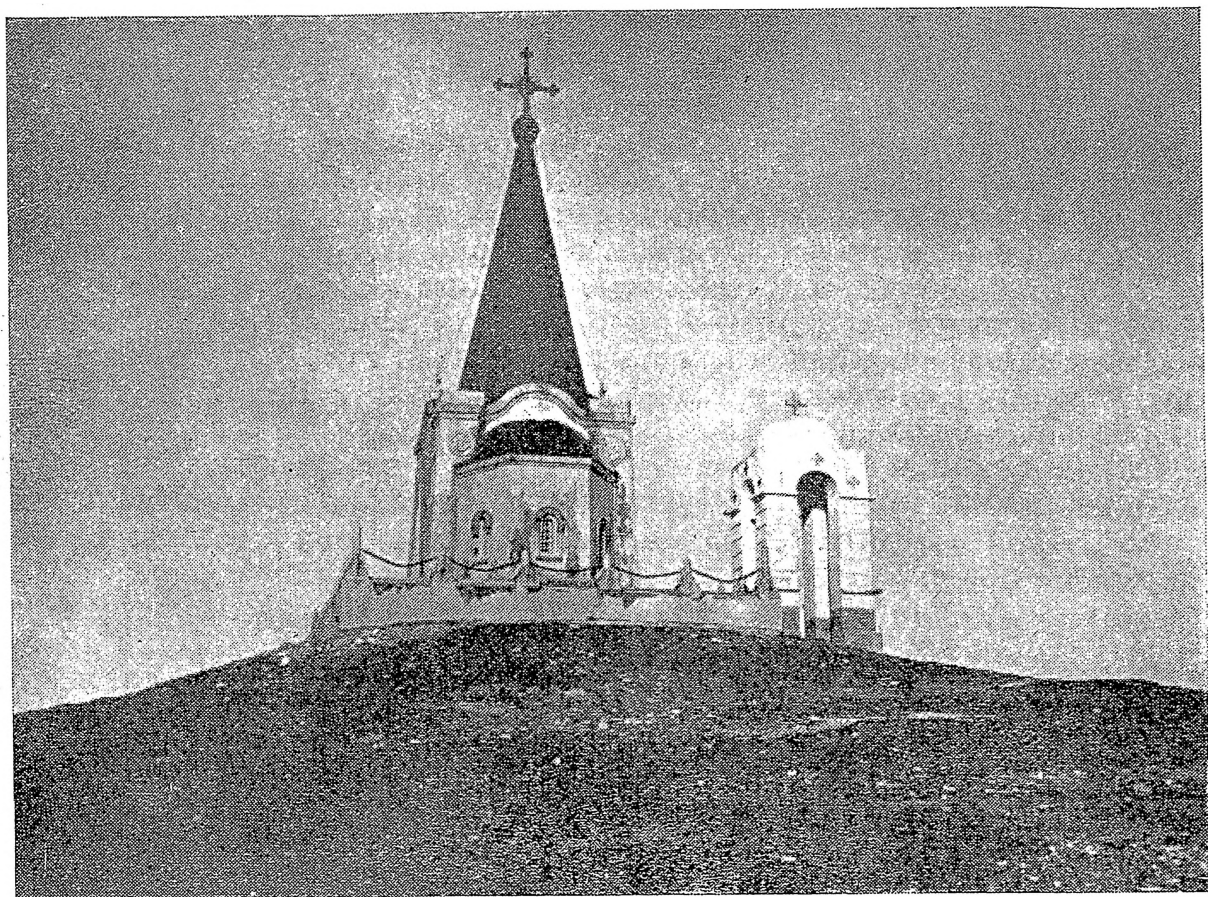
Спољне или иноземне границе Јужне Србије, окренуте према *трима суседним балканским државама*, на југозападу према *Арбанији*, на југу према *Грчкој* и на истоку према *Бугарској*, имају веома знатан удео у међународним односима наше земље. Између свих ивичних покрајина у нашој земљи, само се још једна, чак на супротном, северозападном крају Југославије, Словеначка, као и Јужна Србија на њеном југоисточном крају, граничи са трима суседним државама, она тамо са двама средњеевропским (Мађарском и Аустријом) и једном јужноевропском (Италијом), док се све остале периферне покрајине, — а све су покрајине у нашој земљи уопште такве изузев Босну, — додирују свега са по једном или највише са по двама суседним државама. Такав исти *иноземни геополитички однос* остаје и ако бисмо на место историских покрајина метнули данашње главне административне области, бановине; у томе случају од свих девет главних савремених политичких области наше земље само се Вардарска и Дравска бановина, — прва највећим делом на тлу Јужне Србије а друга на тлу Словеначке, — граниче са по трима суседним државама, док спољне границе свих осталих пет периферних главних области, Моравске, Дунавске, Савске, Приморске и Зетске бановине, додирују свега по једну или највише две суседне државе, да би најзад Дринска и Врбаска бановина, обе највећим делом на тлу Босне као средишње динарске покрајине и средишње области целе наше земље, остале централног или унутрашњег положаја.

Једина између свих покрајина Југославије посредујући, дакле, својим спољним границама према свима трима околним балканским државама, према Арбанији, Грчкој и Бугарској, *Јужна Србија* је *за међубалканске односе наше земље*, и иначе *првенствено балканске државе*, несумњиво од највећег геополитичког значаја. Притом је Јужна Србија, као јужни део Моравско-Вардарске Удолине, својим спољним границама на југу *истовремено и једина посредничка област између наше државе и Грчке са Егејским Морем*, на које је наша земља, иако јадранска држава, бар толико, једним веома знатним делом, географски упућена колико и на Јадранско Море, онако исто као што је и Бугарска, као друга главна земља јужнословенског континенталног трупa Балканског Полуострва, на ту страну, иако црноморска држава, географски упућена као и на само Црно Море, ма да је и она као и наша држава изнад ушћа својих егејских река од Егејског Мора политичко-географски отсечена и насупрот природном географском положају и простирању на тој страни сасвим недовршена.

Ове би *својне или иноземне границе Јужне Србије*, уједно као *државне границе*, преко којих наша земља, не само првенствено већ и главна балканска држава, долази тако у непосредан додир и дотицај са свима осталим земљама самога Балканског Полуострва, биле следеће. *Према Арбанији*: од крајњег северног кљуна арбанске границе кроз Врмошу у највишем изворишту Лима, у неколико цикцак-прелома у југоисточном правцу преко Проклетија (2656 м) и Паштрика (1983 м), развођем између Лима и Белога Дрима на српској и главнога Дрима на арбанској страни; затим преко саме долине Белог Дрима скоро на средокраћу између Призрена на српској и ставâ са Црним Дримом код Љум-Куле на арбанској страни, остављајући сада тамо, под Арбанијом, стари српски Зетски Пут дуж и около главнога Дрима заједно са старом српском престоницом Зетскога Краљевства у Скадру на Бојани; одатле, са пресечене долине Дрима и најкраћег природног попречног пута на Медовски Залив и Јадранско Море, арбанска граница окреће у јужни правац, иде преко Коритника (1894 м), пресеца средњи ток реке Љуме, остављајући у њеном изворишту на овој страни старе српске шарске жупе Гору и Опоље, док на арбанској страни остаје поарбанашена српска жупа Љума, а затим се пење преко Кораба (2764 м) и Дешата (2374 м), да би се ниже ушћа Радике и испод Дебарске Бање спустила на Црни Дрим; одавде, и даље у јужноме правцу, граница иде уз Црни Дрим до наспрам самога ушћа Радике, остављајући на арбанској страни стару српску област Голо Брдо, затим се креће само нешто изнад обале Црнога Дрима, колико да би друму Дебар—Охрид оставила пролаза, тако све до Луковске Клисуре; одавде се арбанска граница дохвата венца Јабланице (2257 м) и на њеном јужном крају, у близини преседлине Ђафа-Сане (931 м), а преко високог карсног поља Локов (1000 м), на пролазу старог Драчко-Битољског Пута, најзад се спушта јужно од Радожде на западну обалу Охридског Језера (695 м), задирући тиме и у ову област најстарије словенске балкан-

ске хришћанске културе; остављајући на арбанској страни Љин са полуострвом Трепетом, Подградец и још нека стара српска насеља на југозападној обали језера, такође и читаву српску област Мокру у њеном залеђу преко Мокрањске Планине у изворишту Шкумбе, као и басен Маличког Језера са целом котлином Корче (Горице) и Билиштâ у изворишту Девола даље на југу, граница пресеца Охридско Језеро у правцу Св. Наума на његовој крајњој југо-источној обали; најзад, остављајући овај манастир са суседним селом

Фот. д-р Л. Марић

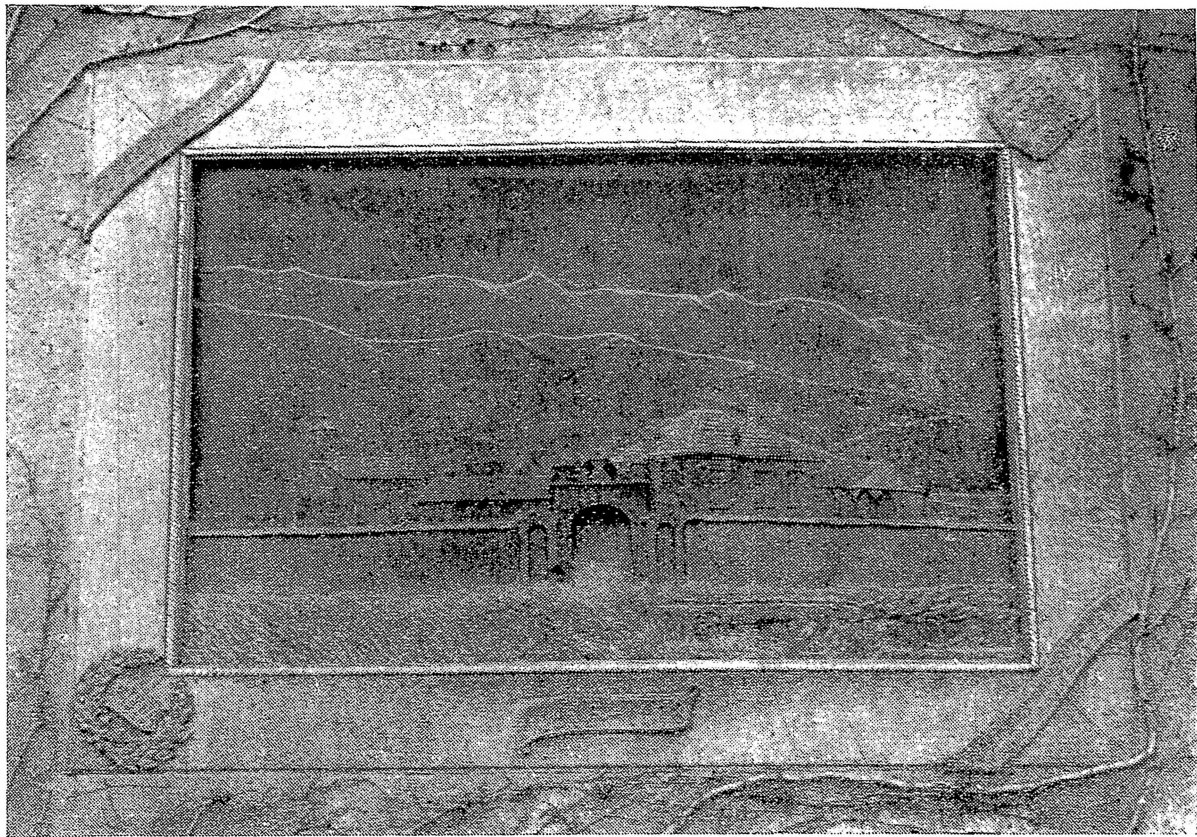
Сл. 1. — На крајњем југу Јужне Србије, на самој граничној линији спрам Грчке, на највишем врху Кајмакчалана, спомен-црква Краља Александра I, на вратима слободе и јединства Југославије, са посветом Великог Краља палим ратним друговима: »Мојим дивјунацима, неустрашивим и верним, који грудима својим отворише врата Слободи и осташе овде као вечни стражари на прагу Отаџбине!«

Љубаништем на српској страни, арбанска граница води одатле у источном правцу преко гребена Галичице (2255 м) и у њеном источном подножју, прелазећи преко преседлине Стење (950 м) у близини главног седла Превтис (1090 м) на путу Битољ—Корча, силази низ полуострво села Коњског да би се јужно од Коњског Залива спустила на западну обалу Преспанског Језера (853 м), одакле ваздушном линијом тачно у јужноме правцу допире до

једне математичке тачке на језеру одмах југозападно од острва Св. Петра као тромеђе са Грчком.

Према Грчкој граница Јужне Србије као државна била би следећа: од ове језерске тромеђе, остављајући острво Св. Петра на североистоку од ње на српској страни, граница најпре иде ваздушном линијом тачно у источном правцу до источне обале Преспанског Језера јужно од села Дупена, да би сем јужног дела овога главног језера званог Голема Преспа, раздељеног на тој страни на

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 2. — Двогодишња престоница Краљевине Србије у селу Бачу под Кајмакчаланом, прва српска престоница на тлу Јужне Србије после пада у турско ропство, чија се бакарна плакета налази на фасади летњег дворца Краља Александра I на Опленцу, у спомен на »Малу Србију« из међувремена од кајмакчаланске победе 1916 до добропољског пробоја Солунског фронта 1918 године.

Арбанију и Грчку, оставила на грчкој страни и цело језеро Малу Преспу са острвом Аилом, где је јужнословенско Самуилово Македонско Царство имало једну од својих главних престоница; одатле грчка граница, и даље у источном правцу, прелази масив Перистера (2600 м), у његовом нешто нижем јужном делу, преко Ржане (2330 м), затим пресеца Битољско Поље јужно од Кренице и Бача, да би с оне стране села Живојне и Совића и преко Сталковог Гроба (1876 м) и Сталковог Заба (2227 м) достигла до Краљеве Цркви на Кајмакчалану (2521 м), остављајући на грчкој страни

јужни део Битољског Поља заједно са Леринским Пољем у његовом продужењу на југу велике равнице Пелагоније, из које на тој страни, преко преседлине Кизли-Дервент (769 м), изводи стари Драчко-Битољски Пут на Островско Језеро и даље ка Солуну; одатле грчка граница води у североисточном правцу даљим грebenом планине Нице, преко Сокола (1822 м) и Козјака (1814 м), на грeben Кожуфа (2138 м), а затим јужно од влашког села Хуме у источном правцу спушта се на Вардар јужно од Ђевђелије а изнад његовог улаза у Циганску Клисуре, пресецајући ову главну долину Јужне Србије испред самога њеног излаза у Солунску Кампању и Солунски Залив као природни завршетак целе Моравско-Вардарске Удолине; одавде кривудава у североисточном правцу грчка граница достиже најјужнију тачку на обали Дојранског Језера (148 м), остављајући на супротној страни не само најнижи доњи ток и ушће Вардара као најзначајнијег дела Моравско-Вардарске Удолине већ и све остале старе словенске пределе у Јужној Македонији; пресецајући Дојранско Језеро ваздушном линијом скоро у северо-североисточном правцу, при чему нешто већи западни део језера остаје на српској страни, грчка граница се са његове северне обале у истом правцу пење на грeben Беласице код Аићи-Бунара (1473 м), да би одатле окрећући у источни правац самим грebenом код врха Поља (1880 м) најзад достигла тромеђу са Бугарском.

И, најзад, граница Јужне Србије као државна *према Бугарској* била би овако обележена: од поменуте тромеђе са Грчком на историској Беласици, где је византиском победом запечаћен покушај јужнословенског јединства под вођством старих Самуилових Македонских Словена, бугарска граница у северном правцу пресеца долину Струмице у српској средњевековној жупи Кључ испод града Струмице, престонице последњег српског господара на овој страни пре турске најезде, Костандина Дејановића Жеглиговца; одатле преко средњег и нижег дела Ограждена (1471 м) бугарска граница иде у истом северном правцу на Кадијцу (1932 м), одакле даље у северозападном правцу, стално на развођу Струме и Вардара, води најпре осталим грebenом Малешких а затим и Осоговских Планина (2252 м), чинећи овим делом уједно између свих осталих и најприроднију спољну границу Јужне Србије не само као политичкогеографске и историске већ и као праве природне области; најзад, преко преседлине Деве-Бајир (1191 м), на пролазу пута од Куманова са старог Жеглигова за историски српски Велбужд а данашњи Ђустендил, чије су име турски освајачи дали по последњем српском господару и тих крајева Костандину Дејановићу Жеглиговцу, који је сем Струмице и овде имао своју престоницу, бугарска граница достиже до раније поменуте Дукат-Планине (1829 м), на претходно обележеној међи Кривопаланачког и Босилградског среза, на међуспојној граници Јужне и Северне Србије.

б) Положај

Претходно означеном облашћу, као и иза тога обележеним границама, од саме природе одређени географски положај Јужне Србије, иако умногоме политичкогеографски измењен, веома је значајан, један од најважнијих између свих других српских и југословенских као и осталих балканских земаља. И управо на томе изванредном географском положају Јужне Србије и почива онај њен напред истакнути необичан геополитички значај и изложеност, прворедна политичка и економска важност, узбуркани историјски и културни развој.

У облику неправилног трапезоида сва издужена у југоисточном или динарском правцу (ваздушном линијом: Прибој на Лиму—Скопље—Бевђелија, дуга 365 км), Јужна Србија је у томе правцу све ширег просиранства што се даље одмиче југоистоку, и то стално са извесном правилном поступношћу: почевши од бивше »политичке земљоузине« *Новопазарског Санџака* као језгра *Старе Ранике* у области пространих и високих динарских планинских врши *Старог Влаха* на крајњем северозападу (у тамошњим границама, на ваздушној линији: кањон Таре—Пљевља—кањон Увпа, широка свега 60 км); одатле преко *Косовске Старе Србије* у пределима великих котлина *Метохије*, *Косова Поља* и *Горње или Бичке Мораве* у залеђу најдубљег прегипа балканске обале Јадранског Мора у Медовском Заливу, у тектонским раклама на великом сутоку двеју млађих западнобалканских планинских система, динарске и шарско-пиндске, и на додиру њихових према североистоку повијених високих планинских изданака, Проклетија на северозападној и Шар-Планине на југоисточној страни метохиске потолине, са разломљеним планинским пласама старе масе родопске системе око косовске потолине и њених према североистоку у правцу медовско-метохиске тектонске линије издужених ивичних депресија, са Копаоником изнад Лаба на северозападу и Скопском Црном Гором изнад Горње Мораве на југоистоку (у тамошњим границама, на ваздушној линији: Призрен—Урошевац—Гњилане, широка 110 км); затим преко *Скојске Старе Србије*, у области котлина и масива *горњег Повардарја*, у своме средишњем делу око *Скопља* (у тамошњим границама, на ваздушној линији: Гостивар—Скопље—Крива Паланка, широка 160 км); и, најзад, до *Македоније* на крајњем југоистоку, у области тектонских потолина и планинских масива старе масе *средњег и доњег Повардарја*, са ивичним пределима *Црнога Дрима* и великих језера у његовом изворишту на граници шарско-пиндске системе, на једној, и *Стирумице* у области праве родопске масе, на другој страни (у тамошњим границама, на ваздушној линији: Радожда на западној обали Охридског Језера—Охрид—Прилеп—Неготино—Радовиште—Берово, широка читавих 210 км).

Али, поред карактеристичног динарског правца у оваквом њеном пружању целокупном јој дужином према ојсегу и границама политичкогеографски одређеним (на поменутом вазду-

шном удаљењу од *чипавих* 365 км, од Прибоја на Лиму преко Скопља до Ђевђелије), динарски или југоисточни правац пружања Јужне Србије као главни уједно је одређен и самом највећом тектонско-морфолошком линијом ове области. Овај је само једним делом у кривудавај меридијанско-динарској удолини с Мораве на Вардар, уз Прешевску Моравицу преко прешевског пољског развођа низ Кумановску Реку и Пчињу у меридијанском, а даље низ Вардар у динарском правцу (ваздушном линијом, од Ристовца на Јужној Морави до Ђевђелије на Вардару, на удаљењу од 155 км). Иначе је ова велика тектонско-морфолошка линија Јужне Србије сва у скоро потпуно правој динарској црти дуж удолине са Ибра на Вардар, уствари главне варијанте Моравско-Вардарске Удолине: уз долину Ибра и Ситнице преко косовског пољског развођа низ Неродимку, Лепенац и Вардар (ваздушном линијом, од вароши Рашке на Ибру преко Скопља до Ђевђелије, на удаљењу од 280 км). У правцу ових двеју великих удолина према југоистоку код Скопља сједињених, и главне са Јужне Мораве преко прешевског пољског развођа на Вардар, и њене варијанте са Ибра преко косовског пољског развођа на Вардар, Јужна Србија се својим југоисточним крајем низ долину Вардара сасвим блиско примиче Егејском Приморју, те би на тој страни управо њен природни завршетак, као део њене праве географске целине, била Солунска Камџања са Солунским Заливом.

У оваквом ојсегу и пружању, својим средишњим делом, око изоловане и расчлањене планинске масе Скопске Црне Горе, дејством тектонских удолина, вододелничких повија и речних пробојница кроз повезаним и наоколо ошвореним посредничким потолинским пределима Косова Поља и Горње Мораве, Прешевске Моравице, Жеглигова и Скопске Котлине, Јужна Србија се налази у средишњој области балканског полуострвског трупца, где се, на простору око Скопља а између Ниша на северу и Велеса на југу, сусичу и одакле полазе скоро све најважније уздужне и попречне саобраћајне линије целог Балканског Полуострва. А само главно средиште Јужне Србије, Скопље и његова околина у великој области средњевалканских тектонских потолина у старој балканској континенталној маси родопске планинске системе и на њеним прелазима према млађенабраним планинама, чини у исто време и главно балканско полуострвско језгро, оно које је са свога најизразитијег и најодабранијег централног положаја у извесном географском преимућству над свима осталим балканским областима.

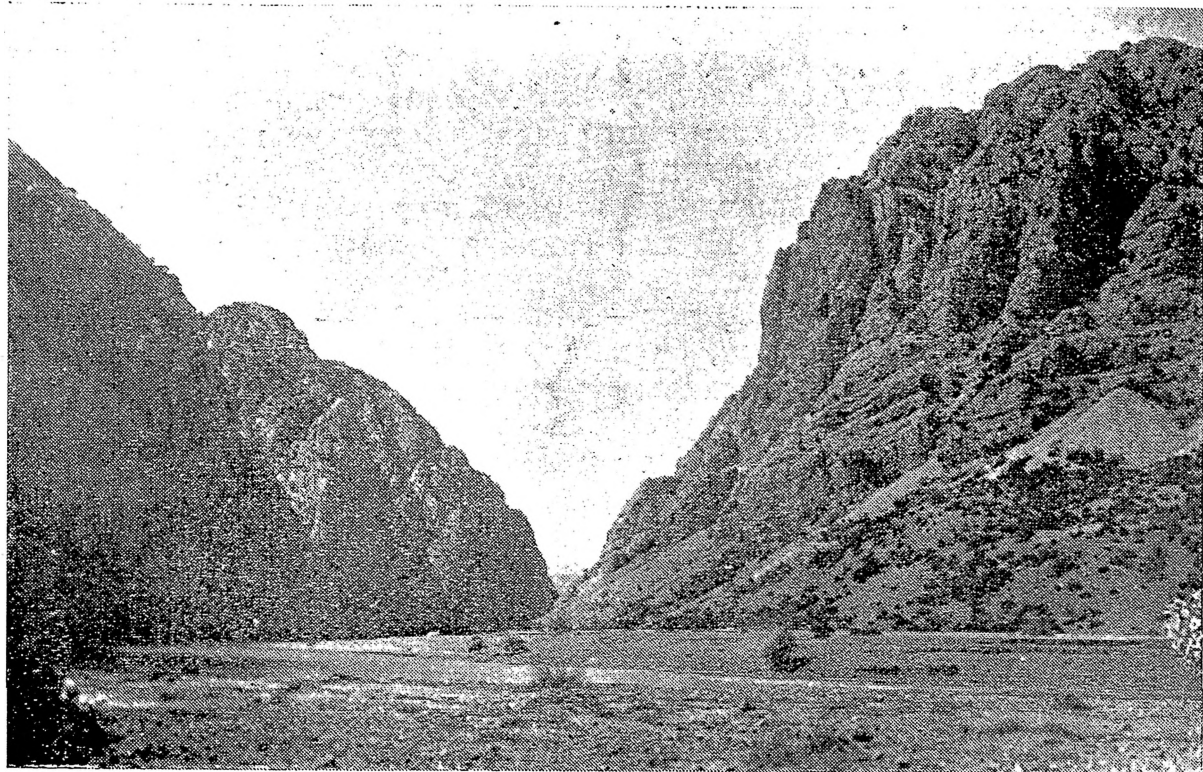
Такве најопштије и уједно најглавније карактеристике свога географског положаја, заједно са овом својом средишњом облашћу балканског полуострвског трупа и са самим главним балканским континенталним језгром, пошавши од Скопља са горњег Вардара, преко Жеглигова и остале Кумановско-Прешевске Удолине према долини Јужне Мораве, на једној, и преко Косова Поља према долини Ибра и Западне Мораве, на другој страни, са овим двема

йолским вододелницама, йрешевском и косовском, између сливова Вардара и Мораве које их не раздвајају већ управо спајају, Јужна Србија у овој двогубој средњобалканској меридијанској удолини чини једну јединствену природну, еџничку и културну целину са Северном Србијом. Обе земље, Јужна и Северна Србија, дуж двоструке средњобалканске меридијанске полуострвске удолине с Мораве на Вардар, чије су долине у низовима тектонских потолина спуштене у разломљеној старој родопској планинској маси и њеној прелазној зони на простору од Београда преко Скопља до Солуна, у правцу овога великог тектонског продора између панонског басена на северу и егејског басена на југу, а између млађенабраних ивичних планинских система на западној и источној страни Балканског Полуострва, образују једну велику географску целину, Моравско-Вардарску Обласћ, у целој нашој земљи, данашњој Југославији, несумњиво најзначајнију. Ова се велика географска целина простира кроз проходним и међусобно тесно скопчаним пределима око главне балканске Моравско-Вардарске Удолине и њене значајне варијанте преко Косова Поља и кроз долину Ибра, дуж данашње двогубе главне уздужне меридијанске полуострвске железничке комуникације Београд—Ниш—Скопље—Солун и Београд—Краљево—Скопље—Солун, одакле даље и на Аџину, а која најлакше и најбрже спаја балкански север, Панонску Низију и осталу Средњу као и Западну Европу са балканским југом, облашћу Егејског и осталог Источносредоземног Мора, као и са целим Блиским Истоком. Истовремено, сем ове двоструке главне везе Јужне и Северне Србије, постоји и њихова шрећа, средишња саобраћајна веза, косовско-йойличка варијанћа овога главног пућа: преко Косова Поља кроз Лаб на йреседлине Прејолац (873 м) и Мердаре (645 м) кроз Тојлицу води још из српског средњевековног доба такође веома значајна шрећа варијанћа моравско-вардарске комуникације као главне; ова из Тојлице од Куршумлије даље једним краком преко Прокуља избија на Ниш, на сйоју моравско-вардарске и моравско-нишавско-маричке комуникације, а другим краком, преко Блаца кроз Јанкову Клисур, избија на Крушевац и Сјалаћ, на сјавама Зајадне и Јужне Мораве и на сйоју комуникација које низ Велику Мораву воде на средњи Дунав. У овоме правцу, преко Лаба и Косова Поља, као део йрансверзалне доњедунавско-јадранске йруге Прахово—Котор, од Ниша преко Куршумлије на Приштину и железничку станицу Косово, управљена је и шрећа варијанћа главне моравско-вардарске железничке йруге, скоро већ изграђена, док би као непосреднија и прѡва уздужна комуникација у истој правцу била од још већег значаја њена расинско-йойличко-косовска йодваријанћа, од Сјалаћа и Крушевца уз Расину и кроз Јанкову Клисур на Куршумлију и даље на Косово.

Са оваком йросируком везом дуж велике и разгранате Моравско-Вардарске Удолине између Северне и Јужне Србије, то је не само главна саобраћајна већ и главна геополитичка осовина у свој унутрашњости Балканског или Јужнословенско-Грчког Полу-

оси́рва. Око ове велике удолине, главне комуникације и геополитичке осовине, која на простору од Београда преко Скопља до Солуна (на удаљењу, ваздушном линијом, од читавих 500 км) доминира свим околним областима и на њих централнију дејствује, кретао се сав главни национални, политички и културни развишак средњевековне српске државе, онда са главним средиштем и језгром у Скопљу и Јужној Србији. А преимућством ове средишње и самом природом предодређене балканске земље као једне велике и јединствене географске целине најзад је преко обнављања старе српске државе, са главним средиштем и језгром

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 3. — На излазу из кречњачког теснаца Демир-Капије, на обалама Вардара, коме је пре ослобођења Јужне Србије из турског ропства, пре 1912 године, наш велики песник пророчански певао: ...»О вали, о реко српска! Столећа тако се губе... | Где споменици стоје народне прошлости славне. | Али ће, к'о рајски феникс, синути слобода мила; | И ја ћу стајати ведар где сада погружен стојим, | И наш ће оро бели широко развити крила | Над урвинама твојим.«

сада у Београду и Северној Србији али са главним историјским појриштем националних прегнућа од 1912 па до 1918 године и ошћ око Скопља и у осћалој Јужној Србији, дошло и до стварања данашње велике нам државе Југославије. Али тиме геополитичко дејство ове главне јужнословенске и средишње балканске природне и историјске области, на чијем се географском положају њена таква мисија заснива, у историјском развипку не само Србије и Југославије већ и целог јужнословенског балканског полуоси́рвског ирућа још увек није потпуно

исцрпљено нити довољно уобличено. Њена *геоисторијска* улога у томе смеру уз учешће Јужне Србије као нераздвојног дела Се-

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 4. — Моравско-Вардарски Пут на пролазу тунелом кроз Демир-Капију, на чијем северном улазу, изнад немачког натписа »Макензенев тунел«, стоје из времена светског рата, као спомени сукоба на Вардару посред Јужне Србије двеју великих сила Средње и Западне Европе, два записа у камену — станцу, горњи на немачком: »Виљем II, немачки цар, краљ Пруске, наредио је својим војницима да овај пут саграде, 1916«, а доњи на француском: »Генерал Франше д'Епере, врховни командант савезничких војска на Истоку (тј. Солунском фронту) наредио је својим трупима да протерају Швабе, 1918.«

верне Србије и осталих српских земаља у склопу данашње Југославије,—која по речима Јована Цвијића »према истоку... не

може на дуг рок остати у оваквим односима према Бугарској», — изгледа да ће у даљој јужнословенској еволуцији, најзад ваљда већ једном с разумним обзиром свих Јужних Словена између трију балканских мора на геополитички положај Балканског Полуострва кроз векове и данас у Европи као и на њеном додиру са Блиским Истоком Азије, све више бити неопходна и неминовна.

Овакве је изванредне геополитичке вредности географски положај Јужне Србије само и искључиво у њеном политичком и истрајном саобраћајном, привредном и политичком јединству са Северном Србијом, онако као што су ове две српске земље већ и од саме природе, по своме етничком саставу, националној култури, историској прошлости претурскога доба и животној стварности данашњице од пре једне четврти столећа једна јединствена географска целина. Једна без друге, развојене, биле би обе само периферне, упола мање и још више обеснажене балканске области: Северна Србија или Шумадија била би низ Мораву упућена на Подунавље и од њега и његових делова у Средњој Европи, и поред велике етничке чистоте, необичне националне снаге и снажнога културног полета свога идеално амалгамисаног становништва динарско-моравсковардарског порекла, ипак мање или више, као до пре једне четврти столећа, док је била сама, геополитички зависна; а Јужна Србија била би упућена на једној страни, низ Вардар, највећим делом на Егејско Море, а на другој страни, низ Дрим, знатно и на Јадранско Море, и на једној и на другој страни, на југу према Грчкој, на западу према Арбанији, од ових несловенских земаља на обалама двају суседних балканских мора такође мање или више геополитички зависна, па не само то већ и нарочито услед свога приличног етнографског шаренила, где поред главнога српског има и несловенског живља, колико геополитички толико и етнички и културно још више ослабљена и угрожена, као што је до пре једне четврти столећа, пре ослобођења и уједињења са Северном Србијом и Црном Гором, у турскоме ропству вековима а у последње време и све више етнички и културно слабила, социјално и привредно назадовала, национално и политички раздирана. Заједно пак Северна и Јужна Србија претстављају једну јединствену, велику, снажну и веома значајну саобраћајну, привредну и политичку, историску, националну и културну целину, по своме географском положају, по својој геополитичкој улози и по својој историској, националној и културној мисији дуж и около велике Моравско-Вардарске Удолине најважнију географску целину у данашњој Југославији и на осталом Балканском или Јужнословенско-Грчком Полуострву.

Па ипак, иако по своме природном географском положају од таквог превасходног и изузетно великог саобраћајно-привредног и културног, историског и геополитичког значаја, Јужна Србија је у овој пространој и снажној природној и етничкој целини, у склопу Моравско-Вардарске Области дуж истоимене удолине која преко главног балканског континенталног језгра Скопља спаја главну северну балканску капију Београд са главном јужном балканском

капијом Солуном, баш на самом своме природном завршетку на југу, *политичко-географски* не само *знајно* окрњена већ и на најважнијем делу, на самој главној артерији, *политички* пресечена. Са те стране, као што је напред код спољних граница показано, скоро изнад самог ушћа Вардара и на домак обале Солунског Залива постављањем грчке границе пресечена и *према Егејском Мору* *затворена*, Јужна Србија се, при тако *неприродно* измењеном *политичко-географском* *положају*, заједно са целом Моравско-Вардарском Облашћу и осталом нашом земљом користи сада Југословенском слободном зоном у Солуну у замену за самом природом условљени слободан излаз на Егејско и остало Источносредоземно Море (ваздушном линијом од грчке границе на Вардару испод Ђевђелије па до уврх Солунског Залива код ушћа Вардара и града Солуна свега 60 км).

Природни географски положај Јужне Србије је политичко-географски неповољно измењен не само на јужној страни, у правцу њенога главног пружања у саставу целе Моравско-Вардарске Удолине према Егејском Мору, већ, опет полазећи од њенога средишњег дела у области Скопске Котлине и Косова Поља, такође је политичко-географски неповољно измењен и на *западној страни*, у *правцу Метохијско-Дримске Удолине* према Јадранском Мору.

У правцу ове кратке али веома значајне удолине, преко *Метохије* кроз *главну долину Дрима* и ниску планинску пречагу јужно од ње, дуж старог *Зетског или Призренско-Скадарског Пућа*, у смеру и између *ракла њектронског динарско-шарског сутока*, води са *Косова Поља* на *Јадранско Море* *главна политичка средњобалканска комуникација*. Полазећи из средишњег дела Јужне Србије као средишње области читавог балканског полуострвског тупа, потичући са тамошњих вишеструких укреница са двогубом моравско-вардарском уздужном удолином и комуникацијом, ова *важ-кадашња главна попречна саобраћајна линија* са *Косова Поља* преко *Метохије* и дуж главног *Дрима* *избија према најдубљем прегибу обале Јадранског Мора у Медовском Заливу*, према »*Скадарским Враћима*«, са *које је стране море политички најближе примакнуто централним деловима у унутрашњости Балканског Полуострва* (ваздушном линијом од *железничке станице Косово*, на прузи Београд—Скопље, исто као ваздушном линијом и од самог *Скопља* па до *луке Св. Јована Медовског* свега 150 км), знатно дубље и ближе него што је море продрло и са јужне, егејске стране уврх Солунског Залива према Моравско-Вардарској Удолини (ваздушном линијом од *Скопља* до *Солуна* 195 км; а од *станице Косова*, као *раскрснице јадранске*, преко *Пећи*, и *егејске пруге*, преко *Скопља*, па до *Солуна и чифавих* 265 км).

Због овако дубоког угнућа јадранске обале у Медовском Заливу, у правцу ове попречне удолине у његовом залеђу, од Љеша и Св. Јована Медовског око ушћа Дрима, преко Скадра, Задрима и Метохије, до Косова Поља у средишњем делу Јужне Србије, *дуж*

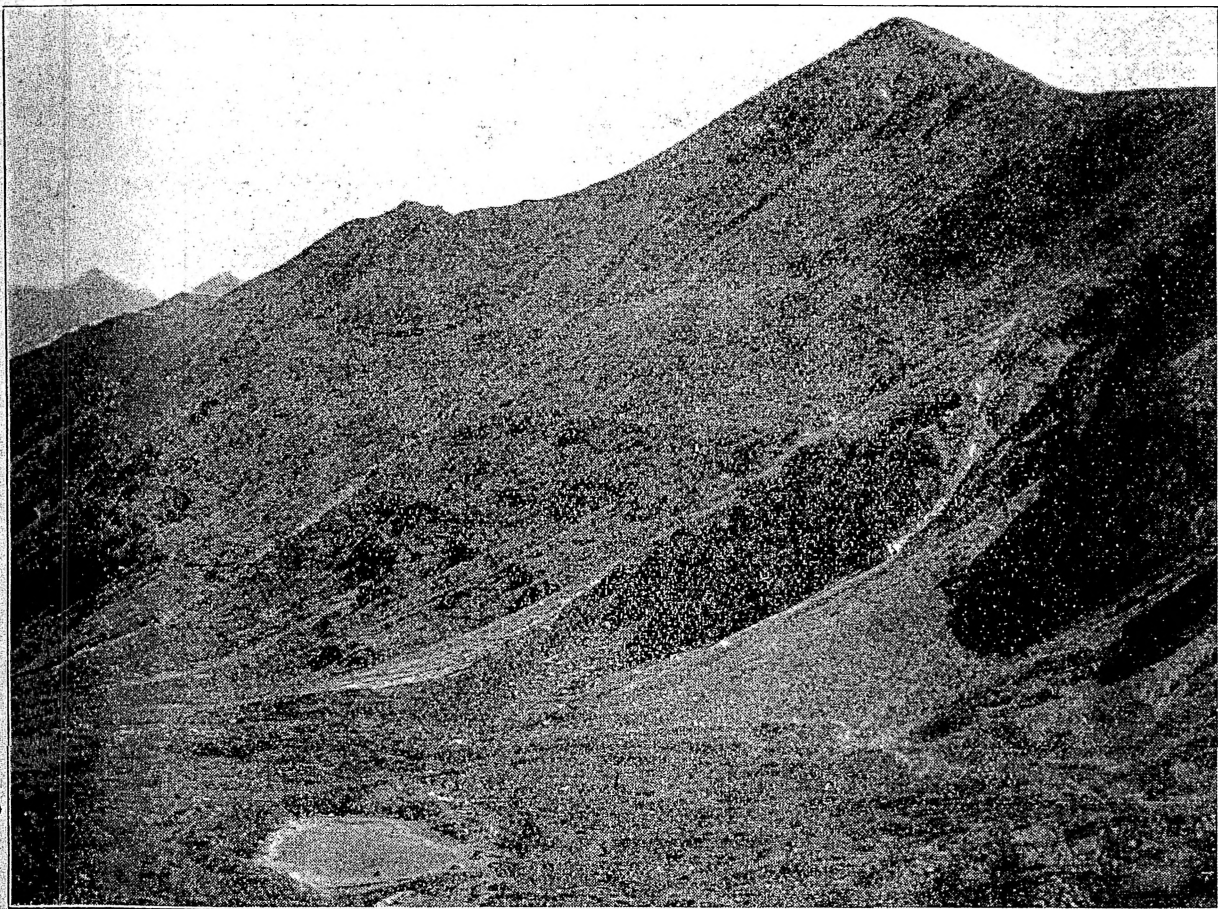

ове сѣмаре косовско-јадранске ѿрансверзалне комуникације пројектована је још раније а од ослобођења Јужне Србије и предузета главна ѿрансбалканска доњедунавско-јадранска железничка ѿруга као најкраћа веза између Јадранског Мора и доњег Дунава код ушћа Тимока (ваздушном линијом од луке Св. Јована Медовског до Прахова на Дунаву свега 365 км — тачно онолико колико износи напред изложено уздужно, овоме правцу супротно, динарско пружање Јужне Србије), а с оне стране доњег Дунава још и са даљим везама преко Румуније до Одесе у јужној Русији. Отуда ова попречна удолина и комуникација с Косова Поља преко Метохије на Јадранско Море у Медовском Заливу, у чијем је правцу, попречке на динарско пружање, у југозападном смеру, ѿрансбалканска доњедунавско-јадранска железничка ѿруга већ знатним делом изграђена (Прахово на Дунаву—Ниш—Куршумлија, са недовршеном деоницом ѿреко Лаба, а онда Приштина—Косово—Пећ), још више доприноси вредности природног географског положаја Јужне Србије. Овај је утолико и још већи што се ѿреко Ниша и Косова Поља отвара најкраћи ѿућ на Јадранско Море и земљама обосѿрано доњег Дунава: како Румунији и јужној Русији преко Прахова на Ниш, тако и Бугарској преко Цариброда такође на Ниш, а одатле преко Куршумлије на Косово и даље, чиме се Јужна Србија, и у овом случају једна јединствена саобраћајна целина са Северном Србијом, истиче као ѿворедна и главна ѿранзитина земља у свој унутрашњости Балканског Полуострва.

Међутим, као што је напред поменуто, овакав ѿприродни географски ѿоложај Јужне Србије и на овој страни, на ѿприродноме сѿоју сѿарих српских обласи Косовске Сѿаре Србије са Сѿаром Ветом, на сѿарома ѿућу између Призрена и Скадра, — којим је ишла сва главна трговина Немањихке Србије према Јадранскоме Мору и којим су овамо у унутрашњост биле упућене веома знатне економске везе не само наших, српских и осталих југословенских градова на динарској јадранској обали већ исто тако и веома значајне трговинске везе и Млетака и остале ондашње Италије, — сада је ѿолиитичкогеографски ѿакође сасвим неѿовољно измењен. Напред обележеном арбанском границом, Метохиско-Дримска Удолина је ѿолиитичкогеографски ѿресечена још на излазу Белог Дрима из Метохије, а изнад његових става са Црним Дримом, тако да је сама долина главнога Дрима остала у Арбанији (ваздушном линијом од арбанске границе на Беломе Дриму исѿод Призрена ѿа до луке Св. Јована Медовског код ушћа Дрима свега $87\frac{1}{2}$ км). Тиме је ѿолиитичкогеографски ѿресечена и сѿара саобраћајна линија кроз Метохиско-Дримску Удолину, као и онемогућен једини ѿприродни ѿравац ѿрансбалканске доњедунавско-јадранске железничке ѿруге у смеру ѿе удолине, да би Јужној и Северној Србији, као и још много ѿросѿранијем залеђу с обеју сѿрана доњег Дунава од Бугарске ѿреко Румуније до јужне Русије, пружила најкраћи ѿућ у излазу на Јадранско Море. Услед ових политичкогеографских сметња и поремећаја, јадранска железничка ѿруга ѿреко Косова Поља и

Метихије, доводећи преко железничке станице *Косова* као саобраћајног чвора из *трију главних праваца*, са севера од *Београда* и *Смедерева* преко *Кралева*, са североистока преко *Ниша* с једне стране од *Прахова* а с друге стране од *Цариброда*, и са југоистока од *Скопља* и *Солуна*, место да води кроз удолину *Дрима* у тектонским ракљама на динарско-шарском планинском сутоку између високих гребена *Проклетија* на северозападу и *Шар-Планине* на југоистоку, упућена је сада од *Пећи* да се пробија кроз највише де-

Фот. д-р Б. Ж. Милојевић

Сл. 5. — Шар-Планина, највећа и највиша планинска маса у унутрашњости Јужне Србије; у њеним највишим регионима: *Александров Врх* (2702 м), испод кога ледничка и снежаничка утолегица (цирк) *Крива Шија*, на чијем дну језерце (2250 м), творевина ранијег *Леденог доба* на нашим високим планинама.

лове динарских венаца између горњих токова *Пећке Бистрице*, *Лима*, *Таре* и *Мораче*, на линији *Пећ—Андријевица—Беране—Бигело Поље—Мојковац—Колашин—Морачки Манастир*, да би затим преко зетско-скадарске депресије у залеђу медовског прегиба, на линији *Подгорица—Вирџазар*, код *Бара* и *Будве* избила на Ја-

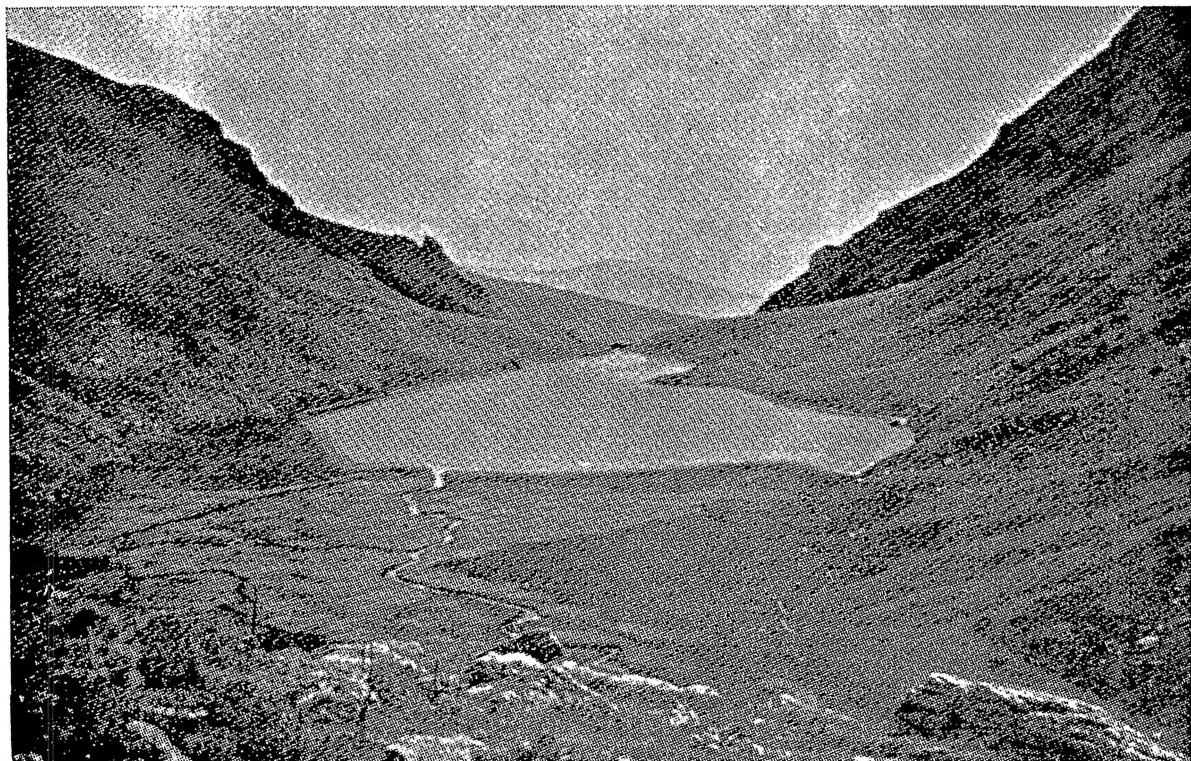
дранско Море, а од Будве са још два даља крака, на *Тивај* и *Кошор*, најзад доспела и у скровити залив *Боке Кошорске*.

У *правицу* ове *косовско-јадранске* *пруге*, од *Косовске Мишровице* уз горњи *Ибар* и *преко Рожаја* на *Беране*, води севернија *варијанта* ове *комуникације*, изван високих *Проклетија* и на већем удаљењу од арбанске границе, пружајући још једну могућност, и опет са *Косова Поља*, уз горњи *Ибар* на горњи *Лим* и даље, за *попиречни* *пути* *преко Јужне Србије* на *Зетско Приморје*. Са овом се варијантом у горњем *Ибру* укршта *сџари Рашко-Зетски Пути*, који од вароши *Рашке* са доњег *Ибра* уз реку *Рашку* преко *Новог Пазара* крај старог *Раса* води на *Тутин* и одатле преко горњег *Ибра* избија на *Пећ*, одакле је у средњем веку даље кроз *Метохиско-Дримску У долину* водио на *Скадар* и *Зетско Приморје*, данас такође на тој страни пресечен.

И поред неповољног дејства политичкогеографских измена у природном географском положају *Јужне Србије* и на западној страни, њен је *слободан излаз на Јадранско Море* *косовско-јадранском* *пругом*, која са *Зетским Приморјем* одмах на северној страни најдубљег прегипа *јадранске обале* око *Медовског Залива* везује све три још пре једне четврти столећа територијално сједињене слободне српске земље, *Црну Гору*, *Северну* и *Јужну Србију*, захваљујући савременој техници, која савлађује све природне препреке, ипак на извештан повољан начин решен. Истовремено ова *трансбалканска доњедунавско-јадранска железничка пруга* кроз *Северну* и *Јужну Србију* и *Црну Гору*, од *Прахова* на доњем Дунаву, преко *Ниша*, *Косова*, *Пећи* и *Подгорице*, до *Бара* и *Котора* на *Јадранском Мору*, имаће још две посебне важне улоге. Користећи још из српског средњевековног доба веома значајну другу *косовску варијанту моравско-вардарске комуникације* од *Ниша* кроз *Топлицу* преко ниског развођа око преседина *Преполца* (873 м) и *Мердара* (645 м) низ *Лаб* до *Приштине* и *Косова Поља*, ова ће изразито српска *јадранска пруга* са доњег Дунава на *Зетско Приморје* својим делом *Ниш—Куршумлија—Косово* претстављати *прећи главни правац* и *свој моравско-вардарске железнице* (*Београд—Ниш—Куршумлија—Косово—Скопље—Солун*), који поред она друга два досадашња још ближе везује *Северну* и *Јужну Србију*. А својим делом на западној, *јадранској страни*, на линији *Косово—Пећ—Кошор*, биће и *прва железничка веза Јужне Србије*, а *преко ње и Северне Србије*, са *Црном Гором*, на тај начин непосредно спајајући све три старе српске земље које су пре најезде Турака чиниле велику и снажну *Немањичку Србију*, у доба кулминације њене снаге и за време најважнијег периода средњевековног историског развоја са главним државним средиштем у *Скопљу* на горњем *Вардару*, данашњем главном економском и културном средишту *Јужне Србије* и њене најважније административне области *Вардарске бановине*.

Са *западне, јадранске стране* за географски положај *Јужне Србије* од нарочите је важности и још једна *сџара* *попиречна* *ко-*

муникација. То је значајни римски пут *Via Egnatia*, који су подигли Римљани по освојењу Македоније као главну појпречну комуникацију дуж целе јужне стране балканског полуострвског полуострва. Овај стари пут са Јадранскога Мора, одмах са јужне стране најдубљег прегиба западне балканске обале око Медовског Залива, од Драча, преко Елбасана и преко поменутих арбанских граничних пролаза кроз преседлину Тафа-Сане (931 м) и карсно поље Локов (1000 м), доводи у Јужну Србију код Струге и Охрида на северу Охридског Језера (ваздушном линијом од Драча до Охрида свега 115 км). Од Охрида преко преседлине Букова (1180 м)

Фот. д-р П. С. Јовановић

Сл. 6. — Једно високо планинско језеро Јужне Србије, у басену створеном за време Леденог доба; Бело Језеро (1960 м), у дилuviјалном ледничком валову између врхова Борислајец (2662 м) и Смрека (2610 м), у јужном делу Шар-Планине.

на Ресен уврх северног краја котлине Преспанског Језера, затим преко преседлине Бавата (1179 м), Цапарског Поља (878 м) и преседлине Превалца (925 м) стара *Via Egnatia* достиже Битољ, а одатле ова јужнобалканска трансверзална саобраћајна линија једним, главним краком води непосредно на Солун и даље на исток, а другим краком, преко Прилепа, једном варијантом преко преседлине Плетвара (988 м) на стари *Stobi* (Градско) а другом преко преседлине Присата (1092 м) на Велес. Дуж и у близини тих старих кракова Егнациског Пута од Битоља у оба главна појпречна правца, према Велесу на међи средњег и горњег Вардара и према Солуну

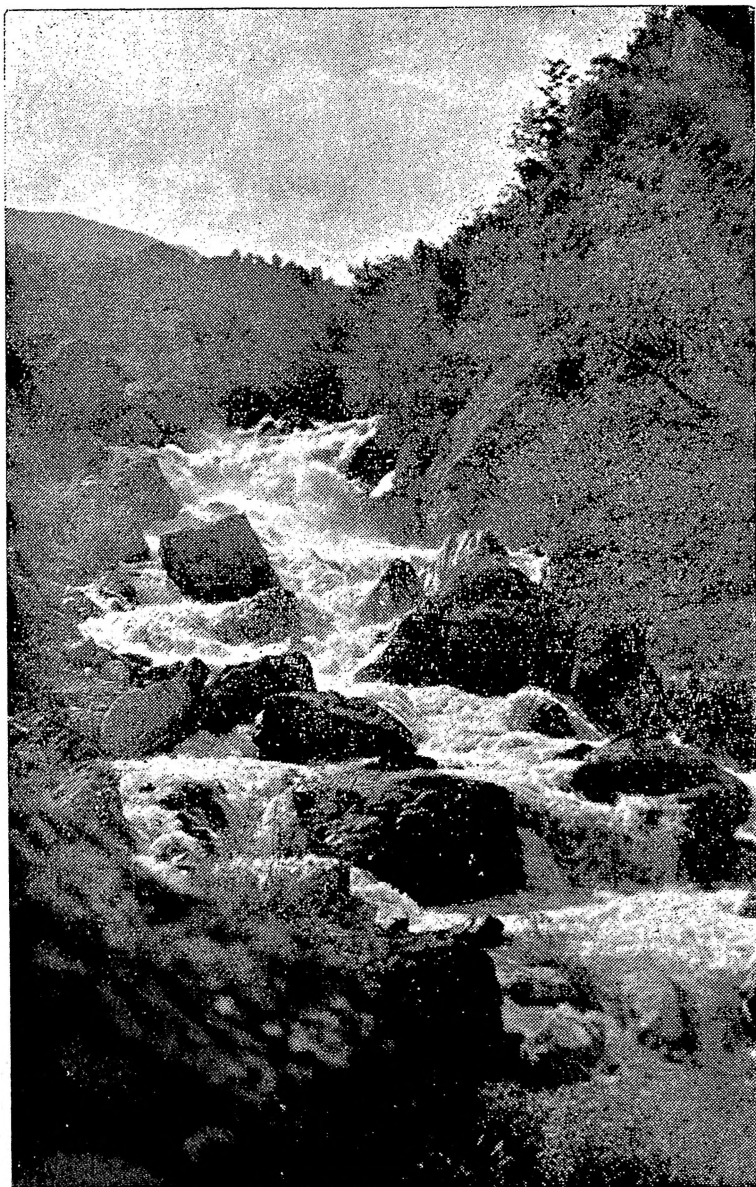

на његовome ушћу, воде данас и *железничке пруге*, тако да *вардарска железница* поред *главне пруге Скопље—Бевђелија—Солун* има сада у томе правцу из Јужне Србије према Солунском Заливу и значајну *варијанту Скопље—Велес—Битољ—Солун*. *Железничка пруга од Битоља за Солун*, везујући области великих јужнобалканских језера са доњим Повардарјем и Егејским Приморјем, у даљем правцу старог Егнациског Пута, преко *Сереза*, града проглашења Душановог Српског Царства, води све до самог *Цариграда на Босфору*, на споју Балканског Полуострва и Мале Азије, на пролазу са Црнога на Егејско и остало Средоземно Море. А она *друга железничка пруга од Битоља* преко средње *Црне Реке* у области *Пелагоније* води на *Прилеп* и кроз *Бабуну* на *Велес*, одакле се са укрснице са главном уздужном вардарском пругом наставља и са друге, леве стране долине Вардара, преко *Овчег Поља* до *Штипа* и *Кочана* у пределу средње *Брегалнице*, стварајући тиме у продужењу старе *Via Egnatia*-е као *црноречко-брегалничка железница*, кроз сливове обеју главних притока средњег Вардара, и *Црне Реке*, и *Брегалнице*, *главну трансверзалну пругу целог Повардарја*.

И док је *Повардарје* не само према северној, моравској, и јужној, егејској, већ у знатној мери и према западној, јадранској страни, овамо чак и у двама посебним правцима, на *Зетско* и на *Арбанско Приморје* обострано медовског прегиба, овако отворено, дотле је оно на четвртој страни, у *правцу главне појречне вардарске комуникације са Црне Реке на Брегалницу*, *ка истоку*, *према Бугарској*, *појшћуно затворено*. Тамо се, на развођу између *Брегалнице* и *Струме*, као што је још код прегледа спољних граница *Јужне Србије* показано, *према Бугарској* пружа *једноставна и висока планинска баријера од Осоговских и Малешких Планина* *иа све до Ограждена* *према Беласици*. А ова велика планинска пречага заједно са масивима *Родоп*, *Пирина* и *Риле* с оне стране узане и клисурасте долине *Струме* претставља уопште на целом *Балканском Полуострву највећу и највишу планинску масу*, *одмах иза Алпа и Пиринеја* и у целој *Европи највишу и најмасивнију планинску прејреку*, *праву и одувек значајну природну границу између Бугарске и Македоније*, која је од ње на тај начин целокупним својим географским положајем, и самом природом, *скроз одвојена и потпуно отстрањена*.

Сем главне средњевардарске, црноречко-брегалничке попречне пруге, *од Струге и Охрида* води кроз Јужну Србију и још *један крак старог Егнациског Пута*, и то *једном варијантом преко Дебра, Радике, Мавровског Поља, Гостивара и Тетова на Скопље* као *главни друм* у томе правцу, а *другом варијантом преко Дебнице, Кичева, Гостивара и Тетова* *иакође на Скопље* засад као узана *железничка пруга* која треба да буде замењена нормалним колосеком. Северни део ове варијанте, *од Дебра и Полога* (Гостивара и Тетова) до *Скопља*, управо је део главне горњевардарске, *ислошко-криворечке појречне комуникације*, која од *Скопља* даље према истоку, преко *Куманова* и старог *Жеглигова*, кроз *Криву Реку* и

преко *Криве Паланке*, води на *Деве-Бајир* (1191 м), да би с оне стране данашње бугарске границе са Скопском Старом Србијом спајала стару српску област *Велбужд* или *Тусиендил*, одакле *иругом* за *Софију* постоји једна једина непосредна веза *Јужне Србије* са

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 7. — Једна планинска река Јужне Србије у водопадима и брзацима — *Пена* (Тетовска Бистрица) над излазом из Шар-Планине у Полог повише Тетова; прва електрификација Јужне Србије изведена је на овој реци (Тетовска електрична централа, којом је још и данас осветљено и Скопље).

Бугарском; наставком ове пруге ка западу, од *Тустендила* и *Ђујешева* преко границе на *Куманово* и *Скопље*, *Бугарска* би, сем онога преко *Цариброда*, *Ниша*, *Куршумлије* и *Косова*, и непосредно преко саме *Јужне Србије* могла добити *излаз на Јадранско Море*, од

Скопља једним правцем главном пругом на *Косово, Пећ и Кошор*, а другим правцем узаним колосеком који треба да буде замењен нормалном пругом на *Тетово и Охрид*, доцније продуженом и на *Драч*. Тиме, као и изградњом пруге на деоници од Битоља до Охрида, ако би се затим ускоро успело са подизањем и саме *вардарско-јадранске железнице* дуж старог Драчко-Битољског Пута од Охрида кроз Арбанију до Драча, као што већ претстоји даља изградња и довршење *косовско-јадранске железнице*, од Пећи до Бара и Котора, *Јужна Србија* би *двоструко* била *својена са Јадранским Морем*. Тиме би преко њеног југозападног дела, око великих језера Охрида и Преспе, са јадранском обалом код Драча били преко Битоља везани чак и Солун и Цариград, Грчка и Турска; а поред тога преко Скопља, Велеса, Битоља и Охрида, на једној, и Скопља, Тетова и Охрида, на другој страни, овим старим римским путем била би са јадранском обалом код Драча везана и Софија, Бугарска, — чиме би географски положај Јужне Србије, од саме природе одређен као транзитне земље првога реда, и поред напред означених политичкогеографских препрека и поремећаја ипак дошао до још потпунијег изражаја.

Од Охрида и Струге, на овако значајној старој јадранско-вардарској попречној комуникацији води низ Црни Дрим преко Дебра и Пишкопеје право ка северу, у правцу ове уздужне долине паралелне блиској арбанској обали, најкраћа природна веза до Призрена, Таковице и Пећи у сливу Белога Дрима кроз Метохију и на тамошњем пролазу старе јадранско-косовске попречне комуникације. Али је ова *меридијанска дримска, охридско-метохиска уздужна комуникација* у своме средњем делу, између Дебра и Призрена (у овоме правцу ваздушном линијом од арбанске границе на пресеку Црног Дрима до арбанске границе на пресеку Белога Дрима $67\frac{1}{2}$ км), поменутом политичкогеографском препреком онемогућена, поред свега што је она за наш народ, као *једина природна веза између оба, Јужног и Северног Подримља*, и сада као и у прошлости, од особитог значаја.

Најзад, поред свих ових многоструких прворедних саобраћајних веза у досад побројаним главним правцима, *Јужна Србија* својим географским положајем располаже још једном комуникацијом од особитог значаја. *Северозападним делом*, преко Метохије и Косова Поља, она захвата и *динарске пределе* у области *Старе Рашке*, најстарије колевке и првобитног уточишта средњевековне српске државе, с оне стране Рогозне и Новог Пазара, преко којих је, дуж старог *Македонско-Босанског Пућа*, најближа веза према даљим динарским земљама на северозападу. Управо, као што је на северу и северозападу, преко Скопске и Косовске Старе Србије, главном Моравско-Вардарском Удолином преко Кумановско-Прешевске Повије и њеним косовским варијантама кроз Ибар и преко Лаба од саме природе са Северном Србијом спојена у једну јединствену саобраћајну и осталу животну и културну целину, тако је Јужној Србији на тој истој страни још и преко Новопазарског

Санџака и Старе Рашке на крајњем северозападу, самим и целокупним њеним главним пружањем у напред истакнутом северозападном или динарском смеру, такође од саме природе одређено да у томе правцу, *према Босни са Херцеговином и према осталој Динарско-Јадранској Области* као великој природној целини у нашој земљи, послужи као *један од најважнијих комуникационих праваца* не само у опсегу околних српских земаља већ и у целој Југославији.

Тај саобраћајни *правец у динарском смеру издуженом територијом Јужне Србије* управљен је ка северозападу, уз *Вардар и Лейенац* преко Косова Поља низ *Ситницу и Ибар*, затим од реке Рашке између *Увца и Таре* као и низ *Лим и Њошину*, од којих су и све четири последње долине, између самих динарских венаца, упућене у истом северозападном правцу, да би читава ова *вардарско-косовско-рашка уздужна комуникација* преко горње Дрине одвела у *Босну и Херцеговину*, спајајући на тај начин, дуж старог *Босанско-Македонског Пућа*, те две динарске српске земље са *Јужном Србијом* на југоистоку, а преко ње, саобраћајним чвором који се разилази са *Косова Поља*, доводећи их преко главних комуникација и у још ближу везу и са другим двома околним српским земљама, са *Северном Србијом и Црном Гором*. У томе главном *динарском правцу* пружа се не само Јужна Србија, својим средишњим и северозападним делом сва уметнута и међузглобљена између Северне Србије и Црне Горе, већ је то *главни правец и целе Југославије*, те отуда *железничка пруга* у истој смеру *вардарско-ибарско-динарском уздужном комуникацијом*, са Вардара преко Косова Поља низ Ибар према северозападу, преко Новопазарског Санџака према Босни и даље још увек неизграђена, мора бити од особитог значаја, како за Јужну Србију и Босну са Херцеговином, тако и за друге две околне српске земље на овој страни, Северну Србију и Црну Гору, као и за читаву осталу Југославију. Сем овога општег, *динарска пруга са Вардара преко Новопазарског Санџака у Босну* има и извештан специјалан значај за Јужну Србију и Босну са Херцеговином с обзиром на њихов муслимански живаљ, који се у тим српским земљама као последњим остацима турске државе на овим странама највише одржао; дуж те пруге, коју је била започела још некадашња велика Турска, када је господарила све до обала Уне, онда изграђеном на једном крају вардарско-косовском а на другом санском железницом, муслимани ових српских земаља биће у најближем контакту и као исламска верска заједница и етничка целина, што им је потпуно загарантовано неограниченом верском толеранцијом њихове православне браће Срба.

Ову *вардарско-динарску пругу у правцу старог Македонско-Босанског Пућа*, на линији *Солун—Скопље—Сарајево*, засад у многоме одмењује њена значајна *варијанта* која, место преко горње Дрине кроз саму Динарско-Јадранску Област њеном планинском директрисом ка северозападу, води са *Ибра даље кроз Шумадију на доњу Дрину а одакле преко старих српских босанских области Соли (Тузла) и Усоре (Добој) на Босанску Крајину*

(Бања Лука). То је новопројектована и увелико предузета нормална пруга: Краљево—Чачак—Ваљево—Лозница—Зворник—Тузла—Добој—Бања Лука, која у динарском правцу спаја Јужну Србију са Северном Србијом и Босном. Она својим главним динарским правцем уједно претставља и средишњу југословенску уздужну железничку пругу: Београд—Скопље—Косово—Краљево—Ваљево—Тузла—Бања Лука—Суња—Цајраг—Карловац—Ново Мешто—Љубљана—Јесенице, која од крајњег југоистока до крајњег северозапада Југославије (ваздушном линијом на удаљењу од границе испод Београда до границе у врх Јесеница преко 920 км) пролази уздужно средином целе њене државне територије, везујући непосредно и најкраћим путем у једну велику саобраћајну, привредну и одбранбену целину читаву нашу земљу. Тиме је географски положај Јужне Србије, у осовини не само главне српске и средњобалканске меридијанске моравско-вардарске комуникације већ и ове главне уздужне југословенске вардарско-динарско-савске железничке линије, и још једном дошао до изражаја као веома значајан, један од најважнијих у целој нашој земљи и на осталом Балканском Полуострву.

2. ГЕОГРАФСКА УЛОГА У ИСТОРИСКОМ РАЗВОЈУ НАШЕГ НАРОДА

Напред изложених особина географског положаја у склопу српских земаља, остале Југославије и Балканског Полуострва, Јужна Србија је већ од саме природе као основе за утицаје човека и културе имала веома значајну и пресудну географску улогу у историјском развоју нашег народа.

Између осталог, заједно са другим главним географским особинама, од којих највише природним везама и упућеношћу у извесним одређеним правцима, који су условљени и омогућени неколиким нарочитим облицима и погодностима рељефа и којима су у овој земљи у тим одређеним правцима изражене и прворедне особине географског спајања и прожимања, — ту је од првенствене и највеће важности њен централни полуострвски положај, око балканског континенталног језгра код Скопља и на вишеструком скопском и косовском међусобном споју велике Моравско-Вардарске Удолине и њене главне уздужне средњобалканске меридијанске комуникације. Тим својим средишњим деловима, у области Косовске и Скопске Старе Србије, Јужна Србија обухвата и централну балканску хидрографску челенку свих трију главних полуострвских морских сливова, низ Бели Дрим ка Јадранскоме Мору, низ Ситницу и Ибар на једној и низ Прешевску Моравицу и Биначку Мораву на другој страни ка Великој Морави, Дунаву и Црноме Мору, и низ Неродимку и Лепенац, Кумановску Реку и Пчињу, током Вардара ка Егејскоме Мору, те на тој трострукој главној скоро свуда пољској вододелници средишњи делови ове земље уједно леже на широком и многоструком саобраћајном чвору ове главне уздужне моравско-вардарске са главном попречном косовско-мето-хиско-јадранском и другим уздужним и попречним балканским ко-

муникацијама. Својим северозападним делом, Новопазарским Санџаком, у области велике планинске висоравни Старе Рашке, која са динарских површи Старога Влаха има доминантан положај над западном половином Балканског Полуострва као и над самом овом средњобалканском меридијанском удолином и њеним главним попречним укрсницама, а исто тако и својим средишњим делом у области остале Старе Србије око Косова Поља и Скопске Котлине, — Јужна Србија је сва уметнута и чврсто међузглобљена између околних других главних српских земаља, Северне Србије, Црне Горе и Босне са Херцеговином. И, најзад, својим југоисточним де-

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 8. — Дојранско Језеро (148 м), једно од великих језера Јужне Србије на њеној јужној граници; поглед од Старог Дојрана према Беласици (1889 м), на тремећи према Грчкој и Бугарској, са чијег се гребена диже »сила« (бура); рибарство и саобраћај на језеру »со кораб« у летње доба.

лом, Македонијом, у пределима великих котлина и планинских масива средњег и доњег Повардарја и његових ивичних крајева у извориштима Црнога Дрима и Струмице, Јужна Србија захвата и области великих јужнобалканских језера и преко њих, с оне стране линије од Охрида и Преспе на Дојран, избија и на само Егејско Море, око Солунског Залива са Солунском Кампањом и осталим Македонским Приморјем, као на свој природни отвор и завршетак.

И управо са те стране, са крајњег југа, онде где је, на излазу велике Моравско-Вардарске Удолине на Егејско Приморје,

Солунска Кампања са Солунским Заливом прави природни завршетак Повардарја и остале Јужне Србије; тамо у области историске, античке Македоније, на доњем Вардару, отуда од Солуна и његове старе словенске околине дедовине Дојчина добра јунака, са плоднога додира етнографски свеже а културно жедне словенске масе са расно већ посрнулим и културно давно преоптерећеним грчким елементом — одатле је поникла прва словенска писменост и на тој писмености засновано прво словенско народно хришћанство а тиме и прве основе словенске више цивилизације, не само старе српске и остале јужнословенске већ и свесловенске. Није то тек тако »случајно« дошло да између толиких других ближих, даљих и најдаљих старих словенских области и земаља онога доба, у први освит словенске историје још одмах иза словенских насељавања широм Југоисточне, Средње и Источне Европе, ове основне словенске културне штековине, на којима је, преко даљих штековина истих немара и њихових следбеника, заснована и сва главна савремена словенска цивилизација не само већине Јужних или Балканских Словена већ и највећег дела осталих Словена од обала Јадранског и Балтичког Мора на југу и северу Европе па све до обала Беринговог Мора и Тихог Океана на крајњем истоку Азије, потекну заједно са првим словенским просветитељима светом браћом Кирилом и Методијем баш отуда са крајњег нашег југа, од Солуна, са главне јужне, вардарске капије Балканског Полуострва.

У томе је прва и најстарија географска улога крајњег југа Јужне Србије, доњег Повардарја са осталом околином Солуна, као њене природне и старе словенске културне области у историском развоју не само нашег народа већ и већине свих осталих Словена, из времена када је Повардарје са Солунским Приморјем чинило главну чеону културну и историску страну, не само остале Моравско-Вардарске Удолине већ и свега јужнословенског полуострвског полуострва, према старој Византији и њеноме делу Средоземне Области као ондашњем главном средишту европске и светске цивилизације. Захваљујући мирном и културно животворном додиру на тој страни снажнога и свежег словенског елемента, који је дуж плодне и скроз проходне Моравско-Вардарске Удолине као нови вредни носилац културе тла захватио све до зидина самога главнога града на њеном крајњем јужном изданку, и његовом тамошњем присном споју са високом византиском цивилизацијом онога доба, која је у самом Солуну сем балканском словенском језгру јако отстрањеног Цариграда имала своје најважније полуострвско средиште, — ова два света словенска учитеља и апостола, који су можда и сами били словенског порекла, јер су знали да као »и сви Солуњани добро говоре словенски«, а усто још обдарени и највишом византиском ученошћу и најдубљом грчко-источњачком мудрошћу, учинили су ондашњи солунски дијалекат старог јужнословенског језика истинитим црквенословенским језиком и отуда, са доњег Вардара, као најстарији књижевни језик свих Словена, преко својих ученика и следбеника, унели га у

основе народне словенске хришћанске цивилизације скоро преко свих словенских земаља.

Тиме је географска улога ове наше стваре народне области на јужном крају Моравско-Вардарске Удолине као једне велике и јединствене природне целине у културноисториском развоју нашег народа била и од омишљеног јужнословенског и универзалног словенског значаја.

Са те исте стране, иза ових првих словенских културних основа које су овако темељно и широко поставили света солунска браћа Ђирило и Методије испред старих Солунских Словена са доњег Вардара, у та рана времена словенског живота, и опет са јужног краја Јужне Србије, али сада из области двеју главних јужно-

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 9. — Преспанско Језеро (853 м), западна обала, у подножју кречњачке Галичице, код залива села Коњског; поглед према острву Св. Петра, са чије је супротне стране тремећа према Арбанији и Грчкој; преко замагљених брда десно, источно од овог острва, на грчкој страни је Мала Преспа, на чијој је источној обали, на међи према овој, Големој Преспи, у селу Герману нађен најстарији ћирилицом писани споменик, док је на острву Аилу у Малој Преспи била прва престоница македонско-словенског цара Самуила.

балканских језера, са Охрида и Преспе, јављали су се и даљи снажни импулси у историском развоју нашег народа и осталих Јужних Словена. У том је погледу област двају великих језера Јужне Србије, Охридског и Преспанског Језера, по својој географској улози била не само од великог и дуготрајног културноисториског већ и од веома снажног иако краткотрајног политичкоисториског значаја, далекосежнијег и јачег, својим културним дејством и последицама обухватајући и највеће и најважније делове словенских земаља и народа, но ма које друго стваро словенско средиште.

По својој природи најлепши крај Јужне Србије, области Охридског и Преспанског Језера, чије су две напоредне котлине са свих

страна уоквирене великим планинским масивима са неколиким важним пролазима, поред свега што се својим северним деловима налази на тако значајној старој јужнобалканској попречној комуникацији, као што је римски Егнацки Пут, претставља ипак *знајно изолован коплинско-планински љредео*. У овој осамљеној али довољно пространој и економски знатно издашној *Охридско-Пресјанској Обласџи*, где се још од досељења учврстило и имало своје главно језгро најважније старо македонско-словенско племе *Брсјаци* (Брзители), а где је било и веома значајних пресловенских културних основа још и из најстаријих времена, нашли су *ученици и следбеници свейе солунске браће словенских љросветиџеља Ђирила и Меџодија главно уџочниџе и средиџиџе за словенско-хриџћански љросветиџељски рад на чииџавом Балканском или Јужнословенско-Грчком Полуострву*.

Након првашњег мисионарског рада на ширењу народног словенског хриџћанства и заједно са тим *љрве словенске џисмено-сти*, дотле само *уџиџем глагољице*, међу старим Словенима Велике Моравске (данашње Чехословачке) и Паноније (данашње Мађарске и суседних предела), а иза смрти својих учитеља ових првих словенских апостола, овамо су на челу осталих следбеника свете солунске браће просветитеља доспели *два браџа из Ђирилове груџе свейџих аџосџолских »седмочисленика«, св. Клименџи и св. Наум*. Од ових се *љрвоне, св. Клименџиу*, поред осталог, као *живоџино дело* приписује и сџмо млађе и савршеније словенско писмо *ђирилица*, данас као и од почетка у употреби код веџине Словена, код Срба, Бугара и Руса, док је старије и примитивније словенско писмо, *глагољицу*, које је овакво своје име још веома рано добило у Хрватском и Далматинском Приморју међу тамошњим нашим народним борцима за народну словенску службу у крилу западне цркве, *дао још св. Ђирило*. И док је *св. Ђирило* ову старију словенску азбуку, *глагољицу*, којом су писани и први словенски, моравски и панонски споменици, *углавном сџмџилизовао*, јер је она *уџиџвари у Солуну и његовој околини на доњем Вардару још раније, љри љрвим џиџиџњим додирима словенског сџановниџиџа са високом визанџиском цивилизацијом, љрема грчком брзоџису џоникла и код Солунских Словена била у уџоџреби*, дотле је *св. Клименџи* ову млађу и убрзо иза његова доба главну словенску азбуку, *ђирилицу*, такође *љрема грчкој азбуци* као и *љрема самој глагољци* и *уз нове изуме и сџмџилизовања*, и то свакако баш *у овоне крају, у Охридско-Пресјанској Обласџи*, одакле, са *Пресјанског Језера џоџиџе и најџтарији, уџиџиџе љрви даџиџрани џирилски џисани сџоменик (из 993 године), изнова сам сџџавио*.

Тиме се не само *љрво, глагољско, већ и ово друго и главно, џирилско словенско џисмо*, као и на њему заснована главна словенска *сџара и савремена џисменосџи и кулџура* од срџске ја-дранске обале до бугарске црноморске и одаџле широм двају континената Евроазије све до крајње руске џациџичке обале, својим џореклом *џакође везује за крајњи југ Јужне Србије, за Македонију, прво за Солун и доње Повардарје, друго за Охрид-*

ско-Пресѣанску Обласѣ. А тиме су, заслугом главних следбеника и носилаца ћирило-методске апостолске и просветитељске словенске мисије и школе свете охридске браће Климента и Наума, — за чија се имена везују и најстарији познати манастири на обалама Охридског Језера, за прво у Охриду на северној а за друго под Галичицом на југоисточној обали, — иза оних нешто ранијих, основних тековина, од Солуна и са доњег Вардара, сада на самоме њиљу Јужне Србије, у обласѣи великих језера Охрида и Пресје, створене и главне тековине на којима је хиљадугодишњом ћирилском писменошћу од темеља заснована и у пошћуносћи из-

Фот. Б. Васиљевић

Сл. 10. — На северној обали Охридског Језера (695 м), на истеку Црног Дрима из језера код Струге; ради заштите од језерских таласа, обале језерске отоке ограђене »буруном«; при сунчевом заласку, преко Јабланице (2257 м) на граници Арбаније, струшки рибар испловљава на језерско ловиште.

грађена савремена словенска цивилизација свих љавославних Словена, Срба, Бугара и Руса, а то ће рећи и у овом случају већине Јужних или Балканских Словена као и свих осталих Словена.

Сем ових културноисториских, управо самих духовних основа у самосвојној и самосталној народној словенској хришћанској кулћури већине Словена, љо којој се љавославни словенски народи и у љисменосћи и у верском живоћуи и у духовној насћиро-јеносћи одликују од осталих црквом и љисмом више или мање

полуавтономизованих Словена, а чије су прве и главне тековине по-
никле пре више од десет векова баш из ове наше области на југу
са доњег Вардара од Солуна и са Охрида и Пресије од истоиме-
них великих језера, — изолована котлинско-планинска Охридско-
Пресјанска Област била је по својој географској улози и даље од
великог значаја у историјском развоју нашег народа и осталих
Јужних Словена. Само нешто преко половине столећа иза тога
како је св. Климент учинио Охрид првим средиштем словенског
народног хришћанства на Балканском Полуострву, а као такво
и првим изворним савремене словенске писмености и на њој
засноване самосвојне словенске цивилизације уопште, оне без ла-
тинскога руха и духа, без словенској души туђинске, римски ујед-
начене форме и дириговане садржине, против које се на челу ста-
рих хрватских глагољаша и народне странке, а то ће рећи след-
беника још предхришћанске основе народне словенске писмености
и културе такође пореклом из ове наше области на југу, узалуд
борио у крилу западне цркве наш велики хрватски народни апо-
стол Гргур Нински, чији је првоборачки словенски дух са нашег
Јадрана исто онако снажно као и бесмртност српских косовских
јунака у наше дане надахнуо славнога И в а н а М е ш т р о -
в и ћ а; управо још пре истека обичног људског века иза тога
како је наш велики охридски народни јужнословенски апостол
и свесловенски просветитељ св. Климент учинио Охрид и епис-
копском словенском столицом, једном од првих центара сло-
венских епископија уопште, као и иза себе и свога брата св. На-
ума у овој области оставио читаву легију следбеника, неке три
и по хиљаде одабраних ученика као народних словенских хриш-
ћанских мисионара, црквених службеника и просветитеља, — онда
је главна област великих језера Јужне Србије, Охрида и Пресије,
баш на самим њим народним јужнословенским и свесловенским
културним основама, на духовним културним тековинама које су
се под повољним географским условима овде развиле и одавде зра-
чиле, постала и главним средиштем веома снажног политичког
словенског покрета. Тада је највеће старо македонско-словенско
племе Брсјаци, — који су равни на два столећа пре тога на челу
других старих словенских племена одавде у борби с Грцима опсе-
дали сам град Солун, а које су на једно столеће затим покушали
и од словенске масе још недовољно асимиловани стари монголско-
турански Бугари као туђински завојевачи да као снажну и веома
отпорну словенску етничку групу раселе, — ову изоловану коп-
линско-планинску језерску област учинило главним језгром само-
сталне македонско-словенске државе.

После два неуспела узастопна устаничка покушаја још одмах
у другој деценији иза смрти великих словенских просветитеља
свете охридске браће Климента и Наума, на пола столећа иза тога
Брсјаци су на челу осталих племена старих Македонских Сло-
вена најзад успели да прогерају монголско-туранске, још увек
неоштинено пословене старе Бугаре, да би одмах затим после
сасвим краткотрајног поновног потпадања под византиску власт

скоро једновремено ослободили се и њихових својих господара Грка. Тада је, најпре са скровином престојницом у Пресији, на обрву Аилу посред језера Мале Пресије с оне стране данашње грчке границе, — где је у селу Герману, на источној језерској обали изнад ниске пешчане пречаге на међи оба језера, Мале и Големе Пресије, нађена надгробна плоча родитељима и браћу самога оснивача самостанске македонско-словенске државе, чији старословенски натпис уједно претставља напред споменути најстарији кирилски текстови (из 993 године), — а затим, поред ове прве, и са другом, главном престојницом у светом Климентиевом граду Охриду на суседном великом језеру, у овој изолованој котлинско-планинској језерској области настало крајкокрајно али велико и славно Самуилово Македонско-Словенско Царство.

Онда је у области двају великих језера Јужне Србије, Охрида и Пресије, која је, на међи и додиру двеју различитих планинских система, старе родопске од источне и млађе шарско-пиндске од западне стране, са свих страна нашироко заштићена високим планинским бредовима, али која у исто време влада још старом римском главном јужнобалканском покретном комуникацијом са Јадранског на Егејско и Црно Море, на линији Драч—Охрид—Голема Пресија—Солун—Цариград, са још више других напред поменутих важних варијаната у разним правцима, под вођством племена Брзјакâ створено једно ново јужнословенско државно језгро. Оно је између свих државних језгара средњевековних јужнословенских држава било најближе средишњима високе византијске цивилизације, у близини самога Солуна и на главном Јадранско-Егејском Пути у томе правцу ка истоку. Али се истовремено према југу, — поред свега што је са те стране, у Јужној Македонији и Тесалији, племеном Велегезићима и другим старим словенским досељеницима, који су се утиснули међу грчке и романске староседеоце, било прилично заштићено, — ово наше старо државно језгро одмах с оне стране Бистрице и Тесалије већ налазило и у суседству главне етничке снаге ондашње Византије, старе Грчке, ма да је и она све до краја Пелопонеза старим словенским досељеницима још увек нашироко такође била прошарана. И, најзад, иако је на западу и југозападу, у Арбанији и Епиру, племеном Војунићима, свакако са главном облашћу на Војуши, као и другим тамошњим словенским етничким мањим групама не само архаичних старословенских већ претежно новијих српских језичних одлика, такође било прилично заштићено, — охридско-преспанско државно језгро је и на тој страни, као и према југу и југоистоку, такође било у близини периферије главне и коначне јужнословенске етничке масе, овамо чак и недалеко од њене етнографске границе према арбанашким, влашким (арумунским) и саракачанским (влашким — грчкога говора) становницима арбанско-еџирских планинских и приморских предела.

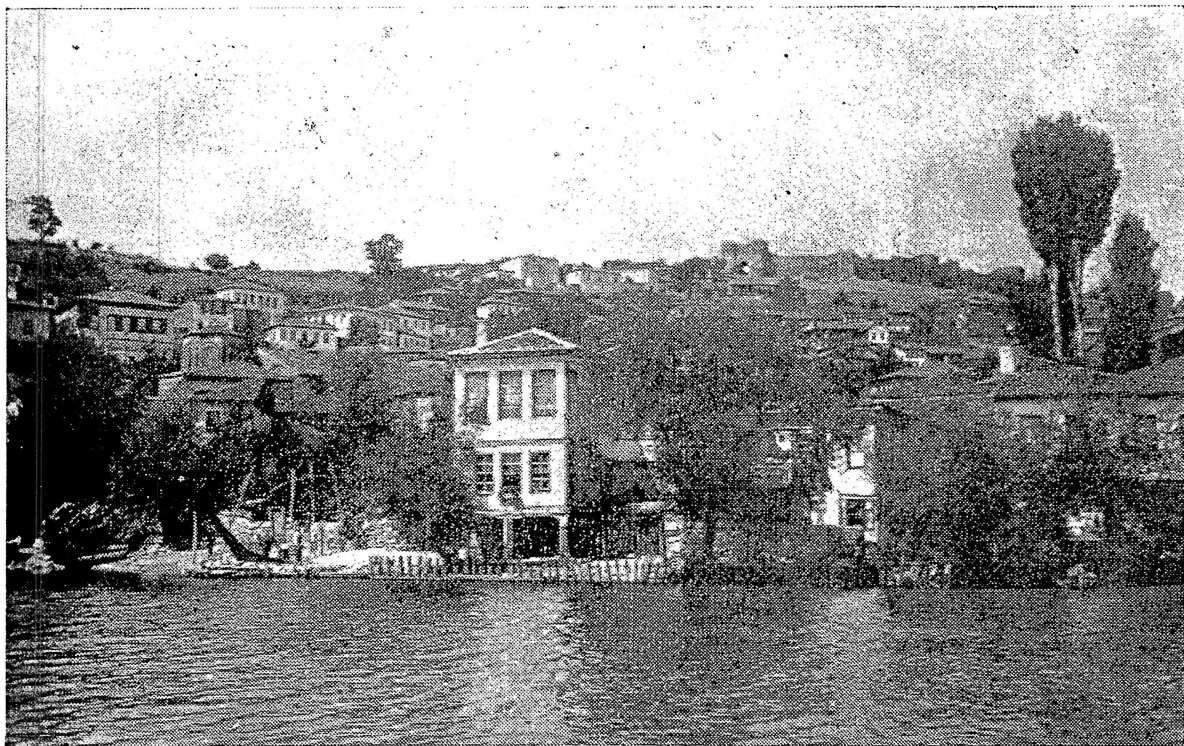
Таквим културним, етничким, геополитичким и уопште географским положајем онога доба, али пре свега пред самим враћима, испред богате историје али и на првоме ударцу, онда колико високо културне толико још увек и веома снажне Визан-

ишје, охридско-пресјанско државно језгро нашег народа, макар и поред свега брзог и далекосежног успеха његових снажних и културно дораслих носилаца јужнословенске државне идеје — прве југословенске идеје на Балкану — самим својим географским условима и улогом није могло остварити ниш ишунити овако широко и далековидо ишјављене иштиничке захтеве у ишториском развоју нашег народа и осталих Јужних Словена.

За најкраће време ово ново јужнословенско, македонско-словенско државно језгро, иштинички млађе али културно, већ због самих напред именутих географских услова, и сшарије и напредније од свих осталих сшарих државних језгара Јужних Словена, окупило је око себе у једну велику државну целину многе ближе и даље балканске области: на овој, српској сшари оба Подримља и цело Повардарје без Солуна, Тесалију, Еџир и Арбанију са Драчем, такође Зету Самуиловог зета српског дукљанског кнеза св. Јована Владимира и све остале ондашње расшарчане српске земље заједно са Рашком и Босном; а на другој, бугарској сшари за неко време чак и саму шраву Бугарску, с оне стране велике родопске масе и балканског планинског лука, а са њоме и скоро целу осталу ишточну ишловину Балканског Полуострва, без Тракије са Цариградом и Егејским Приморјем, да би се њеним већ општепризнатим царским државним именом и титулом, још пре но што је и њу захватило као и после њеног губитка, ради легитимности новооснованог јужнословенског царства послужило, исто онако као што су савремено му старо византиско, на једној, и онда основано ново немачко царство, на другој страни, иако далеко и без везе са старим Римом, онда и за дуго иза тога носила државним правом и традицијом освештано име и титулу »Римско Царство« односно »Свето Римско Царство«, прво све до своје пропасти а друго и до почетка прошлог столећа.

Али је ово Самуилово велико јужнословенско царство, које је имало своје прво уточиште и главно средиште и језгро у изолованој Охридско-Пресјанској Области у изворишту Црнога Дрима, — да би из овога скровитог котлинско-планинског језерског предела напред означеним попречним путевима ка блискоме Повардарју завладало целом Моравско-Вардарском Удолином а преко ње бочно захватило и обе половине балканског јужнословенског полуострвског тупа, док је низ ток Црнога Дрима од његова истека из Охридског Језера уздужним меридијанским Охридско-Метохиским Путем захватило оба Подримља а даљим попречним путем, низ главни Дрим, продрло и у Дукљу и осталу познију Зету, — услед напред означеног ишриферног географског и ешнографског ишложја свога главног државног језгра, скоро на самој југозападној ишници јужнословенског ишлуострвског ишруја, као и због најближег домака византиској снази и сили, њеној грчкој етничкој области и њеноме главном приморју са Солуном, било, иако славно и велико, као државна ишворевина, само једна крайкошрајна ешизода у иштиничком и ешничком формирању нашег народа и осталих Јужних Словена. Са овако изложеним и угроженим главним држав-

ним језгром, а поред тога, иако на главном попречном још старом римском Егнациском Путу и његовим попречним и уздужним крацима који одавде полазе, ипак сасвим изван главне и за све околне балканске области једино погодно доминантне и централнише средњобалканске меридијанске удолине дуж Вардара и Мораве, није било ни онда ни доцније никаквих довољно сигурних ни трајних геополитичких услова да би се ово велико Македонско-Словенско Царство могло дуже одржавати. И стога је овај покушај, — поред свега што снажно доказује колико су Брсјаци и остали

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радојановић

Сл. 11. — Главна језерска варош Јужне Србије — Охрид, део вароши на охридском хриду између дела старе тврђаве званог Горња Porta (797 м), где је испред ове градске капије на заравни хрида црква Св. Климент са моштима охридског просветитеља, и катедралне цркве Св. Софије (IX век) над језерском обалом, а где је била главна престоница македонско-словенског цара Самуила и столица његове патријаршије, доцније архиепископије; под црквом, на самој језерској обали (695 м), охридска кућа типа језерске полусојенице.

стари Македонски Словени, који су онда као и још од свете солунске као и од свете охридске браће били културно испред свих осталих Јужних Словена, у оно доба имали велике етничке снаге и високог политичког смисла, — услед самих датих географских услова главног државног уточишта, средишта и језгра, пре истека пола столећа од почетка овога државног стварања најзад коначно пропао. Ма да је тај покушај по своме замаху и опсегу од самог почетка, најпре протеривањем бугарских завојевача (969),

а онда и поновним ослобођењем и из византиског ропства (976), био од необично великог политичког значаја за све Јужне Словене, ипак је убрзо иза кулминације државног развитака још за живота самога свога творца цара Самуила, његовим поразима у борби против блиске Византије најпре у Тесалији (996) и код Скопља (1002) а онда и катастрофом на данашњој српско-бугарско-грчкој тремећи Беласици (1014), — која је у борби с Грцима по последицама погибије равна познијој скоро четири века млађој српској маричкој (1371) и косовској катастрофи у борби с Турцима (1389), — јако посрнуо и ослабео, тако да је славно Самуилово Македонско-Словенско Царство убрзо иза његове смрти (одмах после погибије своје војске на Беласици, при самом повлачењу, умро од туге у познијем Марковом Прилепу) сасвим пропало (1018).

Али тиме особита *географска улога* овога крајњег југозападнoг дела Јужне Србије, изоловане *Охридско-Преспанске Области*, у историском развоју нашег народа и осталих Јужних Словена ипак још није била сасвим запечаћена. Са богатим хришћанским, самосвојно-словенским културним традицијама још од свете охридске браће Климента и Наума, за време *Самуиловог Македонско-Словенског Царства* ова осамљена котлинско-планинска језерска област као *главно државно језгро* уједно је, насупрот двома дотадашњим балканским патријаршијама, грчкој и бугарској, *имала и главно средиште самосталне словенске народне цркве за највећи део Балканског Полуострва, са патријаршијом столицом* најпре у првој царској престоници *на острву Аилу* на језеру Малој Преспи, а доцније у главној царској престоници *у свеном Климентовом граду Охриду*.

Па и када је Самуилово велико јужнословенско царство после краћега века у борби с Грцима пропало, његова *самостална народна словенска црквена организација, Охридска Архиепископија*, изгубивши под Византијом своју дотадашњу титулу патријаршије, ипак је и даље остала, чак и толико дуго да је далеко *надживела и све три остале старе балканске главне државе, византиску, бугарску и српску*, да би након осмовековног *самосталног духовног живота*, при своме сопственом животном крају (1767), дочекала *увелико опадање и прве знаке проласка и саме доскорашње велике турске државе на Балканском Полуострву*. За време цара Самуила ова његова самостална народна словенска црквена организација са главним средиштем на Преспи и у Охриду обухватала је у опсегу његове велике државе скоро све дотле организоване хришћанске епархије: на северу до Београда, Срема и Браничева; на западу до Черменике (у средњој Арбанији), Зете и Рашке; на истоку до Видина, Средца (Софије), Велбужда (Густендила) и Разлога; и на југу до Србице (Сервије) с оне стране Бистрице под Олимпом, до Тесалије, Епира и Јужне Арбаније. Потпадањем под Византију, иза пропасти Самуилове државе, самостална народна словенска архиепископија у Охриду изгубила је све епархије јужно од Србице и остале Бистрице, којих се понова дочекала грчка па-

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 12. — Још живи остаци средњовековне градске културе у Јужној Србији — главна одлика Охрида, где је најбоље очувана јужносрбијанска варошка архитектура старог јужнобалканског, византиско-медитеранског типа; једна улица у Охриду, од главне чаршије кроз старо подграђе ка граду на врху охридског хрида, тесна и сеновита, где су карактеристичне старе куће са горњим катовима наднесеним над доњим.

тријаршија у Цариграду, а исто тако изгубила и епархије на западној, арбанској страни, које су се понова прикључиле арбанској митрополији у Драчу. Доцније, ширењем бугарске и српске средње-вековне државе на рачун посрнуле Византије, Охридска Архиепископија изгубила је и све епархије даље на истоку и северу, сведена у она времена само на територију између Охрида и Струмице, Пелагоније и Србице. Али је од најезде Турака, заједно са њиховом државном експанзијом преко Балканског Полуострва, ова стара самостална народна словенска црквена организација у Охриду, потпавши рано под турску власт, понова све више ширила своју територију преко раније своје духовне области, захватајући све већи и већи број епархија на рачун трију околних патријаршија, грчке у Цариграду, бугарске у Трнову, а највише српске у Пећи, па чак и прелазећи далеко изван њихових граница. И тако је *Охридска Архиепископија пре обнављања Пећке Патријаршије (1557)* у своју духовну православно-хришћанску област са главним средиштем у Охриду *обухватила* не само *сву ранију Немањинску Србију*, заједно с Арбанијом, а онда још и Босном и Херцеговином, Далмацијом и Истром, већ и преко доњег Дунава Влашку са Молдавијом у данашњој Румунији, а преко Јадранског и Јонског Мора имала своје православне епархије чак и у самој средњој и јужној Италији, од Аbruца преко Базиликате до Калабрије, као и на суседним с оне стране Месинског Мореуза главним средоземним острвима, италијанској Сицилији и данашњој енглеској Малти.

Тиме се Охрид с осталом облашћу двају великих језера на југозападном крају Јужне Србије, поред тога што је својом значајном географском улогом у историском развоју нашег народа још раније био дао приносе од трајне историскокултурне као и од повремене али знамените историскополитичке вредности, истиче не само као најстарије већ и као једно од најважнијих духовних културних средишта у ранијем животу нашег народа и осталих Јужних Словена, као и некадашње хришћанско-духовно културно средиште и много ширих и даљих области изван Балканског Полуострва, па за извесно време чак и на самом непосредном територијалном подручју велике и силне западне цркве.

Међутим, поред свега тога, као што се Охридско-Пресјанска Област из напред наведених географских узрока није могла одржати као наше македонско-словенско и ујошће старо јужно-словенско државно ујочиште, средиште и језгро, већ је оно на истреку поластило, дакле у опсегу само једног просечног човечјег века, у борби с Грцима подлегло и пало, иако је ипак оно и као исконско наше народно, јужнословенско и свесловенско хришћанско духовно и просветитељско средиште, из истих географских разлога, у току времена, истина тек после вишевековне борбе, и ојачавши с Грцима, најзад ипак ипак подлегло и пало. И док је у првом случају само политички оборено, дотле је у овоме другом случају, грчком културном експанзијом и познатом лукавочију и грамзивици која не познаје границе, у светом сло-

венском Климентовом граду Охриду и из самих народних етничких и културних основа најзад скоро и до темеља порушено. Јер је Охрид од прве и главне чисто словенске просветитељске жиже

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 13. — Као и у самом главном граду, Охриду, тако и по селима Охридско-Преспанске Области свуда су видни сведоци једне старе више културе — тип сеоске охридске архитектуре, где су најчешће камене куће; једна таква кућа у селу Вишње, у Струшком Дримколу, где се старо српско становништво одржало и поред надирања Арбанаса са свих страна; кућа је зидана од тесане сиге, од које су исклесани и оквири око прозора, уметнички украшени — рукотворина самих овдашњих сељана.

из времена свете охридске браће Климента и Наума, затим и великог духовног јужнословенског културног средишта Самуилова доба, најпре у дуготрајноме византијском ројсџу, а после обнов-

љеног слободног политичког живота и словенске и српске културне и етничке регенерације од Душанова до Маркова доба, падом старе српске државе на југу, понова *и у дугоштрајноме турском ројству*, имајући на престолу ове своје некада чисто словенске патријаршије и архиепископије и на челу њених епархија, као и по појединим манастирима и црквама, све више и најпосле све саме овејане Грке, *у задње доба живота Охридске Архиепископије* већ био *готово сасвим изгубио старо словенско културно обележје и претворио се у грчко културно средиште*. Колико су *грчки дух* место словенског, *грчка писменост* место старе и главне словенске која баш одавде потиче, и уопште *грчка култура*, још од краја XV века, — када, при раније обновљеним старим словенским и дотле још сачуваним српским културним традицијама и настојањима, одавде сијају и последњи већ скоро помрачени зраци словенске писмености, јер је онда охридски архиепископ Доротеј био нарочито довео и држао код себе Кратовца Димитрија ђака да би му са грчког преводио на српски велики црквени устав за потребе његове цркве, — па до укидања Охридске Архиепископије и допније под Цариградском Патријаршијом све до друге половине XIX века били у Охриду дубоко завладали, показују неколико следећих примера: 1860 године *један Охрићанин*, између толиких других погрчених, на грчком језику објављује прерађену једну велику нашу народну епску песму из ових крајева, да би га »Атински универзитет« признао »најбољим грчким ђесником после Хомера«; око 1870 године, и поред тога што је у Македонији у нашем народу већ увелико било настало словенско буђење са снажним отпором против грчке цркве из Цариграда, у Охриду се *не само на грчком већ и на самом нашем језику, на тамошњем нам народном дијалекту, писало »грчком азбуком«*, место старом и готово општесловенском ћирилицом на којој је некада из Охрида потекла и прва словенска књижевност на Словенском Југу, па су онда на тај начин, *грчким ђисмом на нашем језику, тамо издаване чак и »јавне исправе«*; и, најзад, у међувремену ове деценије, иза које се тек Охрид понова почео словенски да буди, док је дотле *скоро сав био изгубио оно исконско словенско чувство које је одавде некада зрачило преко свих словенских земаља*, карактеристичан је »пример сукоба у охридској цркви 1867« године: »Када су, у доба покрета за словенским богослужењем, неки родољуби почели у цркви појати на словенском језику, остали охридски грађани бучно су протестовали, јавно су у цркви исмевали словенско богослужење и захтевали да се и даље поје грчки«. Колико је у том погледу *остали наш народ у Македонији био далеко од сличних туђинских, грчких ушлицаја*, чија је несловенска и антисловенска копрена скоро сасвим покрила некадашњу сјајну словенску просветитељску жижу светог Климентовог града, најбоље показује један запис под фреском свете солунске браће Ђирила и Методија у цркви у Кавадарцима: »Јако апостоловѣ единонаравни и словенскихъ странѣ учителие Кириле и Методіе, богомудри владикѣ всѣхъ, молитѣ всѣ ѡзъски словенскихъ ѹтвердити вѣ православи и единомисли, ѹмирѣти мирѣ

и спасти души нашу:— 1878. јунъ 23. « Овај запис заједно са ликовима првих словенских просветитеља, којим је тачно на недељу дана пре потписа берлинског уговора (13 јула 1878), тако значајног за темељне промене дотадашњег стања на Балканском Полуострву, украшена скромна црква овог средишта Тиквеша крај средњег Вардара; показује како је међу верницима не само на селу већ и у граду раније Охридске Архиепископије *словенска мисао* и поред грчког негативног утицаја преко Охрида последњег доба, а онда у духовном ропству саме Цариградске Патријаршије, *била дубоко у нашем народу на југу до краја укореена*. Па не само тамо, већ и у непосредној близини Охрида, изван самога главног града, стара словенска основа била је у самом простом народу у потпуности сачувана: тако у селу Враништу ниже Струге, које се у српским споменицима средњег века спомиње као Струга Враниска, у новој цркви Св. Николе, у близини средњевековне цркве Св. Богородице и њенога околног земљишта под именом »Краљеви Загони«, приликом зографисања на јужноме зиду, крај самог архијерејског престола, а из времена подизања цркве, 4 маја 1868, главно почасно место задобили су ликови трију српских владара, сваки са круном на глави под крстом, са крстом у десници и скиптром у левици, између којих је први *сѣй* кралъ *Стефанъ* (Стеван Дечански), други с: *цѣ* *Оурошъ* (цар Урош) и трећи *сѣй* кралъ *Лазаръ* (кнез Лазар), што све показује колико је *у самој Охридско-Пресѣанској Области* изван *непосредног грчког градског утицаја* из ове старије наше царске престонице на југу, из Охрида, *била очувана не само сѣара словенска већ и српска традиција*, чак у *тој мери да је косовског владара-хероја, од кнеза, у северним крајевима цара, овде свѣтим краљем њрогласила; онако као што се код нашег народа у Јужној Србији и косовски јунак Милош Обилић слави не само као херој већ исто њако и као њрави свѣтац-мученик*, као што је његов лик у цркви Св. Спаса у селу Кучевишту, у околини Душановог царског Скопља, живописан такође у овоме међувремену, 1860—1870, поред ликова »Св. Симеона србског Немање«, »Св. Саве србског«, из ранијег, и »Стефана Душана цара србског«, »Св. Данила архиепископа србског«, »Св. Лазара цара србског«, из истог времена, изображен и обележен као *С: Мѣлошъ Обѣлѣѣ*.

И оно *грчко њомрачење славнога још сѣарог нам словенског Охрида* у задње доба његова ропства под Турцима, као и *њролазност* некада *њако значајне географске улоге* *целе Охридско-Пресѣанске Области* као државног и културног средишта у историјском развоју нашег народа и осталих Јужних Словена, чему је поред осталих географских узрока главни разлог у периферном географском и етнографском положају читаве те крајње југозападне области нашег народа према Грчкој и Арбанији, — *све њо њоказује: да се на зајадној, српској њоловини Балканског Полуострва морало још врло рано, знајѣно њре и од овога охридско-њресѣанског, јавиѣи једно друго главно уѣочѣѣѣ, средиште и*

језгро за стварање српске и јужнословенске државе на територији у оно доба још увек велике и снажне старе Византије. Али је то државно уточиште морало бити још више изоловано и оштрањено, теже приситиљачности и веће удаљености од средишња византијске снаге, а да је у исто време и само главно етничко језгро нашег народа на овој страни или бар довољно удаљено од његових етнографских граница.

Обласи оваквих географских услова према дајоће политичком захтеву, сасвим самониклог и самоснажног рођења самосталног државног животића нашег народа посред старог Византиског Царства — то је била и ојет једна област данашње Јужне Србије: некадашња Рашка на њеноме крајњем северозападу. Сва изван великих удолина и отворених предела, у пределу највиших висоравни динарске планинске системе све до њенога судара са старом родопском масом, на ономе пространом развршју између масива и гребена Копаоника, Рогозне, Мокре Горе, Проклетија, Комова, Сињајевине и Дурмитора, — област стваре Рашке доминира највећим делом западне и иначе поглавито планинске половине Балканског Полуострва, истовремено и самом његовом средишњом меридијанском удолином с Мораве на Вардар, као и са њоме укришћеном главном појечном средњобалканском удолином с Косова на Јадран.

У томе језгру динарских Срба и осталих старих Словена тако простране и издвојене доминантне планинске области западног и средишњег дела Балканског Полуострва, са необично виолентним етничким особинама кроз сва времена познијег историског развитка, настало је оснивање прве српске стваре државе још на самом почетку IX века, дакле на читаво једно и по столеће раније од стварања некадашње Самуилове државе у охридско-преспанском државном језгру, да би доцније по своме главном граду у котлини данашњег Новог Пазара, по Немањића Расу, била названа Рашком. И тек са овим, рашким или српским примарним уточиштем као основним државним средишњем и језгром, такође на њему данашње Јужне Србије, могла је у средњем веку, преко повољних географских услова и самога првог језгра и свих околних ближих и даљих српских области, доћи до њуног израза стваралачка национална, политичка и културна снага нашег народа, да би са тога северозападнога краја Јужне Србије, од старог Раса, поступним развитком, у њеној средишњој области, на двогубом сјоју Моравско-Вардарске Удолине код Скопља, ствара српска држава досишла кулминацију политичког и културног развоја, као и у новије доба ослобођењем из турскога ропства и читаве Моравско-Вардарске Области дочекала и саму главну обнову свога ранијег државног животића, а одмах иза тога на овим старим и новим темељима постигла стварање и данашње нам југословенске државе.

На тај начин, поред оних тако важних и далекосежних, првобитних и општезначајних културних основа, које су најпре потекле са крајњег југа Јужне Србије, од Солуна са ушћа Вардара, а одмах затим и дограђене на њеноме блиском југозападном крају,

у светом Климентовом граду Охриду на великом језеру у изворишту Црнога Дрима, као и поред великог прилога нашој народној прошлости и култури и саме области великих језера Охрида и Преспе на територији некада великог и снажног старог словенског племена Брсјака као главног уточишта, средишта и језгра краткотрајног али великог и славног Самуиловог Македонско-Словенског Царства и његове дуготрајне самосталне словенске црквене организације Охридске Архиепископије, — *Јужна Србија* била је најпре својим северозападним и затим средишњим делом, од области старог Раса преко Пећи и Косова до Куманова и Скопља, а онда и свом осталом својом територијом на југу, преко Прилепа и Битоља све до Кајмакчалана, по географској улози у историском развоју нашег народа, колико у прошлости толико и у садашњости, и од још већег, непосреднијег и ближег значаја.

Особита географска улога Јужне Србије као целине у развоју нашег народа, државе и културе изразила се тим путем у обема главним ерама нашег националног стварања и државног стварања: и у старинској, српској, и у савременој југословенској.

У старинској, српској ери нашег народног живота била је *Јужна Србија* и само прво изходниште и главна област у развоју српског народа и стварању старе српске државе и културе. Са најстаријом колевком српске средњевековне државе у своме северозападном крају, у скровитим брдским и шумовитим пределима велике динарске планинске висоравни *Старе Рашке*, у области доскорашњег Новопазарског Санцака, на горској висији око дубоких и жупних долина река Таре, Ћотине, Лима, Увца и Рашке, а између околних долина горње Дрине, Пожешке Моравице, Ибра и Дрима, *Јужна Србија* је пружила прво уточиште и подигла основне темеље и у најранијем српском националном и државном формирању. У своме даљем органском развоју на тлу старог Византиског Царства, а у области још од досељења распарчаних српских племена и жупа, српска средњевековна држава је постепеним проширивањем овога свога примарног и централног, рашког националног и државног језгра, са првим почетком стварања независног државног живота на читаво једно и по столеће пре оснивања онога секундарног и периферног као и ма да великог и снажног а оно ипак краткотрајног охридско-преспанског државног језгра, — особито доцније од коначног пријатања *Рашкој* и суседног нешто млађег ипак периферног али са наслоном на само море ипак трајног српског државног језгра *Зете*, — све више и све јаче избијала да би једном већ и сасвим превазила из ове своје ода свуд самом природом заштићене велике планинске тврђаве *Старе Рашке* и *Зетских Брда*. Онда се она са доминантне динарске планинске висије *Старе Рашке*, са главним државним средиштем у некадашњем Расу изнад данашњег Новог Пазара на реци Рашкој, убрзо проширила и преко околних нижих и нишомских предела, да би и преко саобраћајно изванредно значајног централног балканског хидрографског чвора око

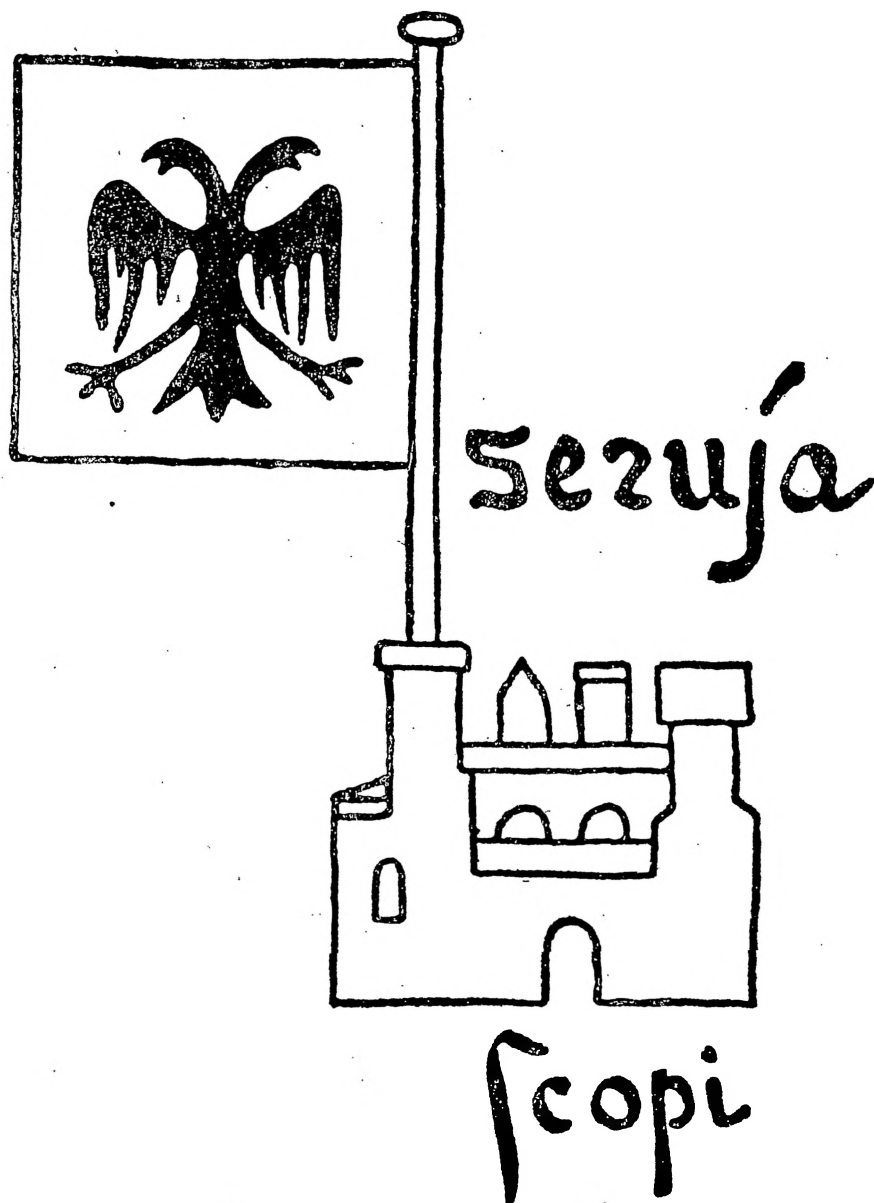

Косова Поља, одмах у суседству старога Раса преко високе Рогозне и некада тврдога Звечана изнад данашње Косовске Митровице, захватила плодније и за културу повољније области у околним поречинама свих трију главних балканских морских сливова, у *Подримљу, Поморављу и Повардарју*.

На томе *путьу сједињавања расијарчаних српских и осталих славјанских словенских племена и жуја* на тлу посрнулог и све слабијег Византиског Царства, — где су она, поред повремених византиских војних похода, не само у средишњим, низинским, већ и у западним, планинским пределима Балканског Полуострва онда често била изложена и монголским претурским најездама из периферних степских области, старих тек упола пословењених туранских Бугара са балканског североистока и угрофинских Мађара са панонског севера, — српска средњовековна држава се са овог свога високог планинског двојног државног језгра Старе Рашке и Зетских Брда, поред још ранијег спуштања према суседним долинама рекâ Босне и Неретве, око којих се онда у средишњем делу динарске планинске системе стварају и секундарна и периферна српска државна језгра на западу, Босна и Херцеговина, најзад разлила и преко суседних нижих и отворенијих долињских и котлинских предела у централним деловима Балканског Полуострва. Тиме је, после ранијих још одмах иза првог рашко-зетског државног спајања у више махова привремено оствариваних тежња, *савара српска држава* и одавде коначно сузбила ослабљено Византиско Царство и преко долина Ибра и Лаба, Биначке Мораве и Лепенца, као и котлина Косова Поља и Метохије, *у неколико узастопних етапа коначно се учврстила у главним долинама Мораве и Вардара, чије две велике долине и поречине, заједничком двогубом меридијанском средњобалканском удолином преко пољских развођа прешевског и косовског, као и троструком лонгитудиналном комуникацијом, преко Прешева, преко Лаба и кроз Ибар, скроз напреко дуж средине целог јужнословенског полуострвског пута* од тада *савално и непрекидно садрже и главну геополитичку осовину у целокупном српском историјском развоју*.

И тада је, у доба кулминације *поступног али ујорног и истирајног српског државног саварања*, од 1282 године, на преко четири и по столећа иза првог рашког државног зачетка, *Јужна Србија својим средишњим делом, око Скопске Котлине на горњем Вардару*, најзад коначно чинила и главно језгро српског средњовековног краљевства и царства Немањића, да би у њеном ондашњем и данашњем најважнијем средишту, *Скопљу*, била и главна пресидница саваре српске државе и главно огњиште саваре српске културе. Онда је, на врхунцу српског државног развоја у доба Душановог *Српског Царства*, *Скопље* било пресидница велике моравско-вардарске и егејске државе, која се од Београда, са средњег Дунава око ушћа Мораве, са доње Дрине и Саве, преко Поморавља и Повардарја са доњим Пострумљем, простирала све до саме мочварне делте на ушћу Вардара испред зидина грчкога Солуна са његовом заосталом грчком околином у Каламарији и на

Касандри, а место самога Солунског Залива господарећи Орфанским Заливом, на излазу струмске варијанте великог Моравско-Вардарског Пута преко Сереза, као и читавим осталим Егејским Приморјем од Волоског Залива с оне стране Олимпа и Тесалије,

Клише Скопског научног друштва

Сл. 14. — Државна застава *Србије (Servia)* и грб њене главне престонице града *Скопља (Scori)* за време Душана као краља, из 1339 године, приказани овим цртежом на портолану (поморској карти) шпанског морепловца Анђелина Дулсерта из Каталоније, чија је једна краљевска принцеза, на три године пре тога, била намењена младоме српском краљу са Вардара за женидбу (Соловјев, у Гласнику Скопског научног друштва, XV—XVI, 1936, стр. 347).

на граници млетачких и каталонских поседа у средњој Грчкој, па све до Кавалског Залива испред ушћа Месте, на граници старе Македоније и Тракије. Али је истовремено ова главна ствара српска

држава, у јужном и југоисточном продужењу Босне као посебне српске динарско-планинске државе с оне стране горње Дрине, била и динарско-јадранска и средоземна држава, пружајући се дуж средње јадранске балканске обале старим српским Зетским Приморјем од ушћа Неретве све до ушћа Дрима уврх Медовског Залива, изузев слободни наш приморски град Дубровник, а од Медовског Залива дуж јужне јадранске балканске обале у Арбанском Приморју и до Огрантског Канала, изузев анжујски Драч, и, најзад, дуж целе остале јонске балканске обале, изузев анжујски Крф и неколико других острвских и приморских тачака, све до Патраског Залива, на самим вратима Коринтског Залива, далеко с оне стране Арбаније и Епира, до самих обала Акарнаније и Етолије наспрам Пелопонеза, изилазећи тиме онда и на отворену пучину самога средњег дела Средоземног Мора према јужној Италији.

Али, тада са главним државним језгром и средишњем у средишњем делу Јужне Србије, поред Скопља као главне српске царске престонице потпуно централног територијалног положаја у целој држави, истовремено и на њеној средишњој уздужној осовини као моравско-вардарске и егејске државе на самоме дво-струком рачвању великога Моравско-Вардарског Пута из Скопске Котлине преко Прешева и преко Косова Поља, — Душаново Српско Царство и као динарско-јадранска и средоземна држава имало је у исто време своје главно хришћанско духовно средишње не овамо у самој Моравско-Вардарској Удолини већ изван ње, у Пећи, у самој водојаћи Дрима и Јадранског Мора. Оно се тамо налазило на староме Зетском Пути, који је у више кракова, од старог Раса преко Тутина, од Звечана преко Рудника, од Приштине кроз Дреницу, од Штимље преко Дуља и од Скопља уз Лепенац и преко Сиринића и Средске, непосредно доводио у област Метохије и одатле као на западним странама, у трговачким Млецима и папском Риму, добро познати *Via di Zenta*, кроз удолину Дрима као најкраћи покретни пут до јадранске обале одводио у Зету и на Зетско Приморје. Отуда, док је Скопље као сама царска српска престоница било главно средишње ондашњег царства као моравско-вардарске и егејске државе, са главном чеоном старом према Егејском Мору и ондашњој Византији, дотле је Пећ као најпријарашка столица српске православне цркве, заједно са суседним јој Призреном као другом српском царском престоницом, била главно средишње ондашњег царства као динарско-јадранске и средоземне државе, са главном чеоном старом према Јадранскоме, Јонском и осталом средишњем Средоземноме Мору и ондашњој Италији. Па, и поред свега што је Пећ остала главним средишњем српске аутокефалне цркве још убрзо иза њеног оснивања под њеним творцем и првим архиепископом св. Савом (1219) повлачењем архиепископске столице из Жиче са ушћа Ибра у Западну Мораву када су Бугари са монголским Куманима на једном завојевачком препадану ову прву српску краљевску задужбину опљачкали и попалили (1253), она је тим истим главним духов-

ним средишњем државе остала и онда када је, испред самог Душановог царског крунисања (1346), српска православна црква уздигнута и на највиши степен патријаршије, иако је по примеру осталих раније основаних балканских патријаршија требало да има столицу у самој главној царској престоници, оставши у Пећи свакако не само због таквог затеченог и давно устаљеног стања у организацији српске цркве већ још и из извесних дубљих разлога. Један од главних уједно је и основни географски разлог: *положај Пећи и остале велике и плодне котлине старог Хвостна, данашње Метохије, заједно са суседним Призреном, на средишњој попречној осовини целе државе, на староме Зетском Путу и његовим главним крацима према Расу, Косову Пољу и Скопљу, истовремено главноме попречном путу царства као динарско-јадранске и средоземне државе, који је са Јадранскога Мора преко ондашње Зете са старом архиепископском столицом примаса српског у Бару као главноме средишту, и старом бискупском столицом у Скадру као главној прихватници католичанства на овој старој комуникацији, уз главну долину Дрима непосредно и најкраћим отстојањем доводио у најдубљу и средишњу унутрашњост земље на њеној главној, моравско-вардарској уздужној осовини.* У вези са овим биће ту и један други, чисто црквено-политички, у оно време несумњиво и основни државно-политички, на самим географским условима заснован разлог: *због оваквог западног, јадранског лица главне српске државе, на зетској приморској страни окренутог непосредним утицајима западне цркве, — чијој су све упорнијој експанзији кроз блиско Српско Царство, у оно доба ривалства и борбе са источном црквом и за време сјевања о светском католичком царству, у првом делу Душановог Законика, донесеном на државном сабору у Скопљу свега на три године иза стварања српске православне патријаршије (1349), члановима 9, 10 и 21, супротстављене и веома строге казне (прогонства, срамна жигосања усијаним железом по образу, ровашења језика сечивом и отсецања једне руке), — у доба прогласа царства и патријаршије (1346) главно средишње српске православне цркве остало је у Пећи, на најкраћем попречном путу који је са Зетским Брдима и Приморјем најближе спајао области Старе Рашке, Поморавља и Повардарја, као и самог Подримља, да би као главно средиште српске народне цркве била на верској претставици на тој страни против продирања западне цркве и латинистике; а ова је са Зетског Приморја управо овуда, кроз саму кратку и згодну удолину Дрима и Метохије, где су и сада као и кроз долину Неретве обележени главни путеви и правци католичке експанзије у унутрашњост Балканског Полуострва, још раније била продирала у унутрашњост српске земље на овој страни, некада, на два-три столећа пре оснивања српске патријаршије у Пећи, чак и до самог средишта Старе Рашке, док је ради поновног оживљавања овога пута продирања католичанства у унутрашњост ове главне српске државе још на читаво столеће пре оснивања Пећке Патријаршије, односно само на пет година раније пре него што је у Пећи први пут постављено седиште*

поглавара српске аутокефалне народне цркве, онда архиепископије, поглавар западне цркве место латинског писма и латинског језика дозволио био Србима, да би их привидним уклањањем латинштине себи лакше приволео, чак и употребу глаголице и појање словенске службе (1248). Без оваквог положаја српског главног хришћанско-духовног средишта у самој Метохиско-Дримској Удолини, у Пећи, тешко да би се могло замислити и позније донекле само успешно заустављање продирања католичанства у томе правцу, ма да је оно после пада и последњег дела српске државе на југу (1455) у скоковима доспело и до старога главног државног средишта српског на горњем Вардару, до Скопља, где је још у раније турско доба место дотадашње већ уведене бискупије основана чак и архиепископија (1656), да би онда место архиепископије у Бару била овде столицом »primate di Servia«, тек у наше дане сведена понова овде на бискупију (1924).

Таквога положаја и задатка у доба Српскога Царства, *Пећка Патријаршија* је у познијем историском развоју српскога народа, обновом свога живота (1557) иза првог укидања (1463), *за време ројства под Турцима* у току од преко два столећа све до свога поновног и коначног краја под турским игом (1766), *била од необично великог значаја* не само *за највећи део Јужне Србије* већ *и за читаву нашу земљу и за сав наш народ*. Место ранијих словенским живљем све мање и све ређе насељених крајева чак и с оне стране Бистрице и Србице, по Тесалији и Великој Валахиотској, Етолији и Акарнанији, а такође и по Епиру и Арбанији, где је српски и остали стари словенски елеменат већ највећим делом био сузбијен, асимилован или на миграције према нашем етничком језгру у Повардарју покренут, *Пећка Патријаршија* је *под Турцима* заједно са њиховим далеким продирањем на север *захватила* *просиране српске области на северној страни заједно са југословенским крајевима на северозападу* као и *кроз Панонску Низију* све до *изнад Будима*: од *Скопске Старе Србије* у горњем Повардарју заједно са *целом Брегалницом* као и *Радовиштем* на горњој Струмици, од *главнога Дрима са Скадром*, од *средње и горње Струме са Тушкендилом*, од *горње Месте са Разлогом* и *горњег Искра са Самоковом и Рилским Манастиром*, па *преко свих српских земаља између Тимока и Ђердаја* на истоку и *Јадранског Мора, Велебита, Лике и горње Куле* на западу, она је обухватила на северу и *највећи део Посавља, Подравине, Подунавља и Пошисја*, уз *Тису и Дунав допирући и до Сентандреје* иза *Будима* на северу, тако да је, *пored српских и суседних хрватских крајева са измешаним српскохрватским становништвом* на западу, својом територијом *сем скоро целе данашње Југославије обухватала и скоро читаву Панонску Низију*.

Тиме се географска улога *Јужне Србије* на челу са *Пећи* као *духовним средиштем српскога народа под Турцима* *проширила* и *преко сасвим нових области, обухватајући скоро читаву данашњу Југославију*, без њенога крајњег северозапада. У томе правцу, *пored још ранијих српских миграција из Јужне Србије* услед *првих турских продирања*, била су *од обнове Пећке Патријаршије*

из њене главне области на југу, од Пећи и Скопља, пресељавања српског народа интензивна и у току XVI века, када су Турци захватили и скоро целу Панонску Низију; али су била још интензивнија крајем XVII и почетком XVIII века, за време аустриских похода против Турске и неуспелих српских устанака са средиштима устаничких покрета у Пећи, Старој Рашкој и Скопској Старој Србији, када се првом и другом великом српском сеобом у Угарску, под пећким патријарсима Арсенијем III и IV, нашим *исељеним живљем из еџинички најснажнијих и културно најнапреднијих области Јужне Србије, српска еџиничка област постојано учврстила у појачаној Српској Војводини* као и још даље према северу под ондашњом Угарском. Отуда, као последица ондашњих неуспелих српских ослободилачких покрета под пећким патријарсима на територији данашње Јужне Србије, *услед ондашњих српских миграција из Повардарја и Подримља, са Косова Поља и Старе Рашке, низ Поморавље и преко Саве и Дунава у јужни и средњи део Панонске Низије, значајно проширење српског еџнографског појаса на север*, далеко с оне стране северне границе не само старе српске државе цара Душана, кнеза Лазара, деспота Стевана и Ђурђа, онда на Дунаву и Сави, већ и данашње нам државе Југославије према Мађарској; отуда *стварање српских културних средишта преко Саве и Дунава све до Будима и Сентандреје*, данашње столице српског будимског епископа, чиме су у оно доба *на старим и најстаријим културним основама са њима данашње Јужне Србије, из области некадашњих главних средишта српске државе, од Скопља, Призрена и Пећи, на додиру са средњеевропском и западноевропском културом створене и прве основе нове и савремене српске културе.*

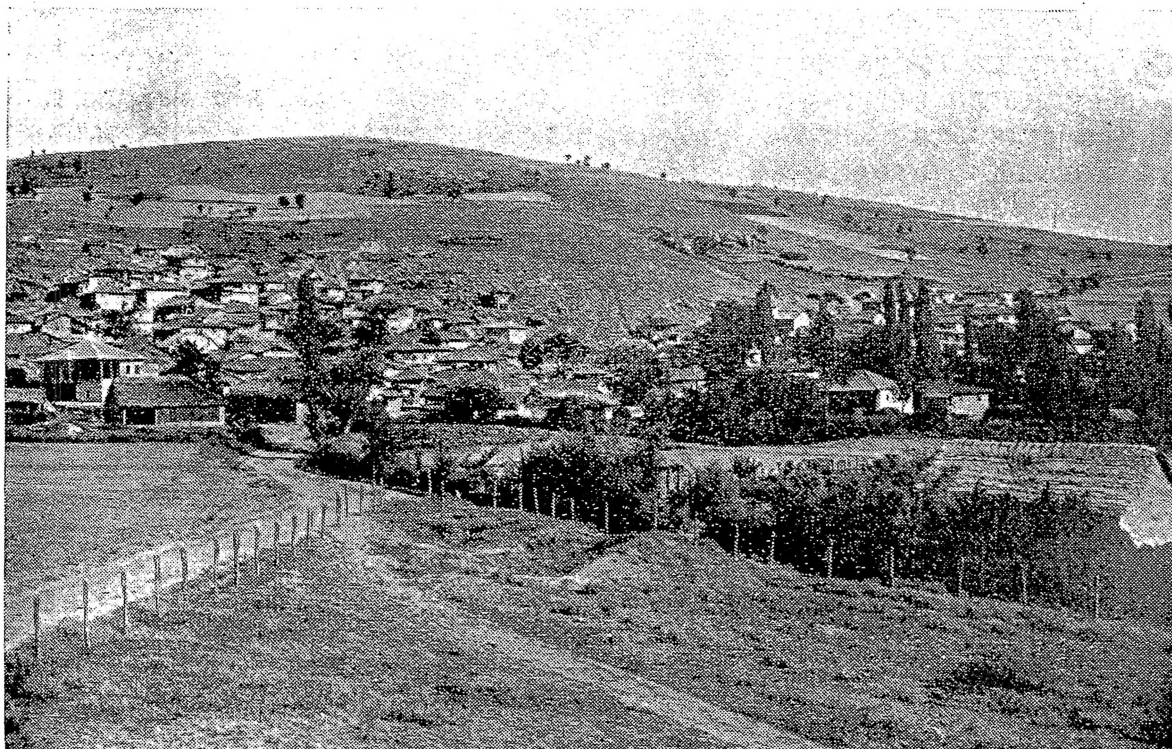
Али, сем ових тако значајних географских и еџнографских, историјских и културних, као и политичких последица на северу услед и такве географске улоге Јужне Србије у историјском развоју нашег народа, *последица веома корисних, било их је такође значајних и на југу, али врло џешиких по некада најкултурније области српске земље.* На другој страни, у области некадашњег главног српског хришћанског духовног средишта на југу, у пределима Пећи, као и суседним крајевима остале Косовске као и Скопске Старе Србије, а исто тако знатним делом и у области Старе Рашке, углавном у средњем и северозападном делу Јужне Србије, као и у њеним југозападним крајевима, на месту *исељеног сџа-рога српског сџановништва* далеко преко Поморавља, Саве и Дунава, од краја XVII и почетка XVIII века увелико је био *ухваћено корена џуђински еџинички елементи.* Онда су се збила велика еџнографска *продирања са западне, арбанске сџране* кроз српску земљу на југу: *најпре продирања католичких Арбанаса и поарбанашених Срба* баш кроз саму удолину Дрима и Мешотије, оним путем где је у доба Душановог Српског Царства као главна претстража испред верских утицаја западне цркве било у Пећи остављено и само патријарашко српско црквено средиште, а *затим све јаче продирање Арбанаса и поарбанашених Срба и преко оба Подримља, на томе путу сеоба највећим делом поисламљених,*

најдаље одмахлих у правцу североистока, преко Метихије и Дренице, Косова Поља и Лаба, до Тоџице и Добрича, скоро до самога Нима. А и све то као даље географске и етнографске последице самих великих кретања чији су главни импулси долазили из Пећи као и најпознијег духовног средишња српског народа у Јужној Србији за време ројства под Турцима. Тиме је Јужна Србија, оним великим српским покретима и сеобама на север на крају сјаријега и на почетку млађег турског доба, као и свима овим последицама из тих српских иселавања, док је свим тим саму себе тешико етнички осакатила и културно уназдила, истовремено још онда највише сама допринела најпре етнографском а после најзад и политичком задобијању најплодније српске земље, Српске Војводине или Панонске Месопотамије, главне житнице не само данашње Југославије, већ и читаве Средње Европе.

Као што је Јужна Србија још у средњовековном развоју српског народа, државе и културе својом географском улогом била од главног историског значаја, од првог државног ембрија на планинској висији Старе Рашке па до највишег државног развитка у своме котлинском средишту око Скопља на горњем Вардару, о чему на њеном историском тлу, поред свега рушилачког дејства дуготрајног зуба времена, петвековне турске најезде и доскорашње туђинске пропаганде, на све стране и данас сведоче многобројни српски културни споменици славне прошлости и традиције, тако је овој старој српској земљи на југу и у новијем нам народном и државном животу, сада на челу са Шумадијом или Северном Србијом као новом земљом српске националне и културне мисије, понова била намењена особита географска улога. Пијемонтска историска мисија у новијем животу српскога и осталог југословенског нам народа није могла сада остварити на самој Јужној Србији, ма да је у ранијем и најранијем нашем историском развоју она била главна земља наше националне и културне мисије, и у овом случају такође првенствено из географских, од турске најезде знатно измењених разлога. Управо је историска мисија Северне Србије или Шумадије, уствари старе Српске Деспоћевине, — која није ништа друго до за турске најезде са југа, са Вардара и Косова Поља, према северу, низ Мораву ка Дунаву и Сави, потиснуто главно ујочиниште, средиште и језгро средњовековне српске државе, — у борби за ослобођење српских земаља од Турака, још од Кочине Крајине и Карађорђева устанка, исто тако у првом реду била географски условљена.

Такву географску улогу у борби против Турака, као што ју је некада у борби против Грка и других завојевача сама носила, није могла Јужна Србија на себе да преузме, јер је и сувише била блиска главним центрима турске војне силе на југу и југоистоку Балканског Полуострва, ближа но све остале српске земље. А и када је такву улогу и предузимала, из ових главних разлога, који проистичу из самога њеног општег географског положаја, Јуж-

на Србија није у томе успевала, чак је иза тога још мање способном за то остајала. По свима важнијим градовима и на главним пролазима и сама поседнута знатним турским војним посадама, Јужна Србија је неносним чифличким режимом турских ага и бегова, особито тешким од краја XVII и почетка XVIII века, од времена првих посртања турске силе на Балкану и у Југоисточној Европи, била и по свима плоднијим котлинама одвећ политички и национално притиснута, социјално и економски придављена. Уз

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 15. — Јужносрбијанско село збијеног, вардарског типа — Кучково, на северозападном ободу Скопске Котлине, уврх прибрежне терасе и уз обалски отсек заливског стања испод терасе неогеног Скопског Језера од 620 м апсолутне висине; село је средином XVIII в. било почифличено, насилно заузето од стране двојице арнаутских зулумћара, који су преко села Рашче, на излазу Вардара из Дрвенске Клисуре, овамо продрли из Арбаније; све сеоске породице, православни Срби, јесу досељеничке, највише избегле од суседног Скопског Дрвена испред Арнаута, али их има досељених са запада и од Полога и Метохије, са севера из Јањева и са осталог Косова, са југа од Велеса па чак и од Костура.

турске и арнаутске зулуме често су укорак ишли и насиља и пљачке и грчких фанариота у име Цариградске Патријаршије, која је после коначног укидања обеју аутокефалних цркава на тлу данашње Јужне Србије, српске патријаршије у Пећи и старе словенске патријаршије односно архиепископије у Охриду, и овом земљом српском на југу као и осталим на северу духовно потпуно завладала. По свима већим варошима онда са многобројним турским градским

становништвом, Јужна Србија била је исто тако прожета или бар прошарана и знатним појасима муслиманског сеоског становништва, османлиског и јуручког, арбанашког и арнауташког, као и торбешког, осталог потурчењачко-српског. А све је то Јужној Србији и у целини, као главне језгру и средишту ранијега великог Српскога Царства, одузимало скоро сваку могућност самосталног настављања оне географске улоге коју је она имала у историском развоју нашег народа пре турске најезде, уопште од најранијег почетка живота нашег народа и осталих Јужних Словена на Балканском Полуострву.

Такву географску улогу у новијем нам народном развоју још мање су могла преузети на себе појединачно њена два главна најстарија државна језгра. Још најмање је такве историске мисије сада могла бити *крајња југозападна област Јужне Србије, скровиши коџлинско-џанински језерски предео Охрида и Преспе*, некадашње главно државно језгро великог нам Самуиловог Македонско-Словенског Царства. Јер, поред осталих географских разлога који су били у односу спрам турске силе и господства од важности и за читаву Јужну Србију, а нарочито у овом случају за Повардарје, Охрид је скоро са свих страна, — још онда када је познати Карађорђевић војвода и доглавник Цинцар-Јанко Поповић, један од најзнаменитијих учесника у борби Срба за ослобођење Шумадије, одатле био доспео у Северну Србију, — већ био притиснут арбанашким и арнауташким муслиманским досељеницима, од којих је један њихов зулумћар барабар са силним Али-пашом у Јањини, Мустафа-пашом у Скадру и другим турским узурпаторима на овим странама, био велики турски силеџија и у самоме светом Климентовом граду Охриду. Али, сем тога, што је и још теже, под утицајем израније знатно а у последње време, пре њенога укидања, већ и сасвим погрчене Охридске Архиепископије, која је од пропасти старе српске државе поступно све више и више била западала у грчке руке, овај најстарији наш јужнословенски и свесловенски културни центар и сâм је већ увелико био погрчен или се грчки заносио. А све то, као и пре свега у последње време све више крајњи периферни географски и етнографски положај целе Охридско-Преспанске Области у склопу и саме Јужне Србије, одузимало је сада томе некада славном културном, државном и духовном средишту нашег народа и последње могућности којима је оно некада својом географском улогом у нашем народном животу и развоју богато располагало.

Али исто тако као и ова, такве географске улоге и историске мисије у борби нашег народа за ослобођење од Турака није више могла бити чак ни сама *крајња северозападна област Јужне Србије, Новопазарски Санџак у језгру Ситаре Рашке*, иако је ово најстарије српско државно језгро било од турских главних војних средишта на југоистоку веће удаљености но сви остали крајеви данашње Јужне Србије и ма да још и до краја старијега турског доба скоро у средишњем делу етнички знатно очуване српске земље и српског народа на југу и југозападу. И у овом случају и опет,

пored осталих, без позитивне улоге из једнога важног географског разлога. Јер је управо кроз ово најстарије српско државно језгро онда водила главна турска војничка комуникација, старим Босанско-Македонским Путем, који је уједно био и главни Босанско-Цариградски Пут, спајајући преко саме Јужне Србије, линијом преко Новопазарског Санцака, Косова Поља, Куманова и Криве Паланке, главно ондашње средиште балканског исламског света Босну са главним турским државним средиштем Цариградом. Услед тога је

Фот. В. Радловић

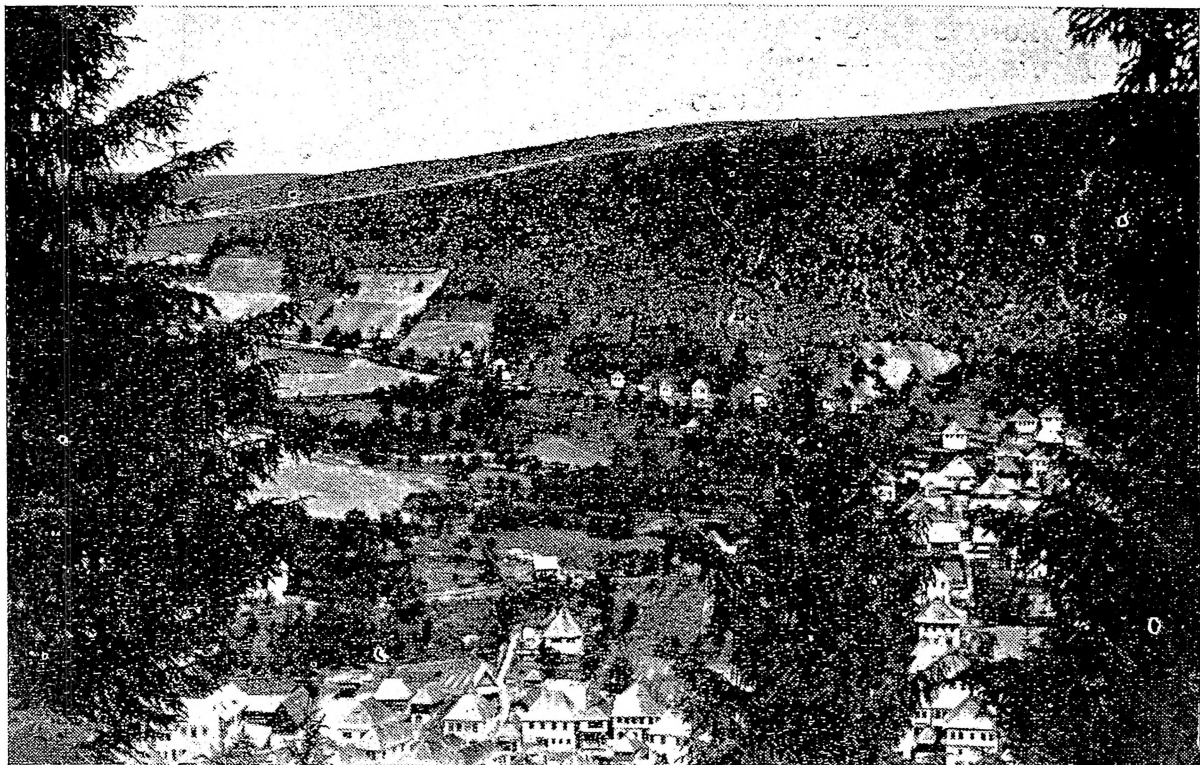
Сл. 16. — Јужносрбијанско село разбијеног, старовлашког типа—Штитково, у срезу Нововарошком, у пределу Старога Влаха; део села крај цркве, са црквеним сабором; куће високих шиндраних кровова, брвнаре и полубрвнаре; ово је село било седиште старовлашке кнежевске породице Рашковића, чији су се кнежеви у области Старе Рашке налазили на челу српских устанака под патријарсима Арсенијем III и IV, крајем XVII и почетком XVIII века, а један од последњих између њих, Максим Рашковић, за време Карађорђева устанка такође учествовао као старовлашки војвода Шумадије.

Новопазарски Санџак у области Старе Рашке, припадајући још одмах од Косовске Митровице и Рогозне великом турском Босанском Вилајету, такође и сâм знатним делом поисламљен, а дуж главнога Цариградског Пута овде-онде и самим Турцима из Предње Азије насељен. Из тих разлога је на ову област, као *главну динарску кайију на пролазу са југоистока за Босну*, Турска и највише пазила, јер би њеним губитком од ње била и сама Босна отсечена. Па ипак је ово првашње српско државно језгро, крајем старијега

и на почетку млађег турског доба, за време неуспелих устанака и великих сеоба под српским патријарсима Арсенијем III и IV, и мимо све турске силе на ову страну уперене, било поред патријарашке Пећи и поред Скопске Старе Србије главно средиште ондашњих српских ослободилачких покрета, на челу којих су се тамо и у првом (1689—1690) и у другом ондашњем српском устанку (1737—1739) налазили стари и од самих турских султана признати рашки кнежеви Рашковићи од Старога Влаха, са седиштем у селу Штиткову код Нове Вароши; а и за време познијег Карађорђевог устанка, још на самом његовом почетку (1804), одавде се и опет дигао против Турака ондашњи старовлашки кнез Рашковић из Штиткова, да би у томе коначно једва успешном српском ослободилачком покрету, којим је тек почело прavo рушење Турског Царства на Балкану, учествовао изван своје кнежевине, у Шумадији, као војвода старовлашки. Дакле, и поред свих покушаја, из напред истакнутих географских разлога у датоме стицају прилика било је овоме првобитном и најстаријем језгру старе српске државе, на главном турском политичком и војничком путу ка ондашњој на пола муслиманској Босни, поред свега што је сама природа шумовите земље на овој доминантној планинској висији пружала одлично хајдучко гнездо и устаничко уточиште, потпуно онемогућено да у турском ропству на себе преузме ранију своју водећу географску улогу у историском развоју нашег народа. Али су се, и поред тога, упорни синови овога најстаријег српског државног језгра, и доцније, све до краја турског ропства, када је досељавањем босанских мухаџира (после окупације а онда и анексије Херцег-Босне) Новопазарски Санџак још више био притиснут исламом, налазили на челу нашег народа и у целој осталој Јужној Србији: отуда је, у духу те исконске и најдубље српске традиције, — поред кнежева Рашковића из Штиткова, који су отуда и кроз старије и кроз млађе турско доба водили српски народ у Јужној Србији, а иза обеју великих сеоба такође и у познијој Српској Војводини на крајњем српском северу, — Стара Рашка у најмлађе турско доба (од 1910), као и од ослобођења (1912, затим понова 1918), дала Јужној Србији њенога српског духовно-хришћанског и националног вођу у лицу данас светопочившег патријарха Варнаве, рођеног у Пљевљима а школованог у Призрену баш у доба када су турско ропство и туђински утицаји најтеже притискивали и највише раздирали ову стару српску земљу на југу; дала га најпре као епископа Велешко-Дебарске епархије, затим на челу управе још и Охридске, Битољске и Струмичке епархије, а једно време на челу и свих епархија Јужне Србије, да би најзад као митрополит Скопске »првопрестолне митрополије« Душановог царског »часнога и славнога града Скопља« постао и патријархом иза ослобођења коначно обновљене Пећке Патријаршије, а тиме за последњих шест година и нарочито иза марсељске трагедије Великог Краља све до своје такође мученичке смрти у задње наше дане, био и духовно-хришћанским и националним вођом свега српског православног народа († 23 јула 1937, у Београду).

У суседству и најближем географском јединству са самом динарском планинском висоравни Старе Рашке, на тлу Старе

Зетле, — где је тек преко сједињења оба ова најстарија српска државна језгра под рашким вођством дошло до знајнога и великог српског краљевства и царства Немањића са главним државним средиштем и језгром у Скопљу и осталој данашњој Јужној Србији, — ни сама Црна Гора, иако у својој карсној, кршевитој и планинској, правој природној тврђави под Турцима вековно слободна, није могла преузети на себе водећу улогу у ослобођењу српских земаља од турскога ропства такође из географ-

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 17. — Тип јужносрбијанске вароши у области Старе Рашке — Нова Варош, у северном подножју планине Златар (1627 м), у пределу Старога Влаха; разређених група кућа, високих шиндраних кровова, често и брвнара, варош у пределу четинарске шуме, у изворишту Бистрице, десне притоке Лима ниже Пријепоља; основана у XVI в. као Скендерпашина Паланка, на староме Босанско-Македонском и Цариградском Путу и његовој укреници са старим Зетско-Ужичким Путем, који је одавде преко Кокиног Брода на Увцу под Муртеницом (1462 м) прелазео у Северну Србију, од којих је прва комуникација била главна турска цада, а друга главна српска метанастазичка стаза динарске струје у насељавању Шумадије и Поморавља.

ских разлога. Јер, као старо српско приморско и карсно динарско државно језгро, Црна Гора је ипак и у овом случају била одвећ на периферији српског народа. А сем тога преко Новопазарског Санџака у области Старе Рашке, главне муслиманске војничке и хаџиске босанско-цариградске цаде, на попречном динарском путу од Колашина преко средњег Полимља на Кокин Брод од тога краја Јужне као и целе Северне Србије отсечена, Црна Гора је и на

своме главном природном споју са овим двома српским моравско-вардарским земљама, на староме Зетском Путу од Скадра уз Дрим преко Метохије и Косова Поља, такође била отсечена, колико главним турским војним средиштем у Скадру као и осталим на његовоме путу, толико и арбанашком анархијом на целој тој старој српској комуникацији са Јадранског Приморја у унутрашњост српске земље.

Уза све то, оно што је *Јужну Србију*, а нарочито њено српско средњевековно главно државно и данашње главно културно средиште Скопље са осталим Повардарјем, одвајало од *Северне Србије* и од *Црне Горе*, — које су као што смо напред видели и саме Новопазарским Санџаком као главном балканском турском падом и допније као познатом аустроугарском »политичком земљоузином« међусобно обе такође биле раздвојене, — то је била *далека утишност арбанског муслиманског, знањим делом и католичког и кришћокаатоличког етнографског клина* кроз некада најкултурније српске области *дуж старог српског краљевског Зетског или познијег царског Вељег Пућа* у правцу попречне удолине од Медовског Залива и Скадра кроз долину Дрима и кроз Метохију, преко Дренице, Косова Поља, Горње Мораве и Лаба, све до саме Топлице и Добрича надомак Ниша на североистоку, као и преко Качаничке Клисуре и Скопске Црне Горе и до самог Жеглигова у пределу Куманова на истоку. На југу од тога ранијег, познијим инверсним миграцијама као и новијим исељавањем муслимана у данашњу Малоазиску Турску тек у последње време увелико ишчезлог и разбијеног арбанашког етнографског клина, који се овамо утиснуо арбанашким, од Турака привилегисаним насељавањем кроз српске крајеве и упоредо са тим преко ислама и поарбанашивањем самога старог српског заосталог становништва тек од неуспелих српских устанака и сеоба из ових крајева под патријарсима Арсенијем III и IV, крајем XVII и почетком XVIII века, — *Јужна Србија* је и својим средишњим делом, у Скопској Старој Србији, истовремено када и под кнежевима Рашковићима у Старој Рашкој на северозападу, била покушала да предузме некадашњу водећу улогу у борби за ослобођење српског народа од Турака и за обнову Немањинке Србије. На челу српског устаничког покрета у области Скопске Старе Србије 1689—1690 године налазио се војвода Карпош, који је од аустриског цара Леополда I у знак савезничког царског признања чак био добио и »кнежевски шешир«; протеравши Турке из читаве области Славишта и Жеглигова, војвода Карпош се утврдио у Кривој Паланци и Куманову и тамо прогласио за »Краља од Куманова«; међутим, неуспехом целог овог српског устанка, од Старе Рашке, преко Пећи и Призрена, Косова и Скопља, па све до средњег Повардарја, угушен је у крви овај српски покрет и у области Скопске Старе Србије, када су Турци 1690 године овдашњег устаничког вођу, војводу Карпоша, »Краља од Куманова«, ухватили и у Скопљу на колац набили. Поменути *арбанашким етнографским клином*, утиснутим на северу из овога и следећег српског устанка и затим исељавања на север, у многострано одвојена

од двеју главних српских суседних земаља на тој страни, од Црне Горе и Северне Србије, Јужна Србија била је својим средишњим и јужним делом, особито у Повардарју, тада остала не само периферном већ и скоро изолованом српском земљом на југу, што је, поред других тешких последица таквих етнографских поремећаја, највише дало могућности познијој туђинској пропаганди у овој старој српској земљи која је била и најважније средиште старе српске државе и главно огњиште старе српске културе. Са свих

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 18. — Тип јужносрбијанске вароши у Повардарју — Крушево (1250 м), амфитеатралног положаја под источном страном гнајсног масива Бабе или Буцеве Планине (1791 м); необично велика збијеност варошког насеља, право грчко-медитеранског типа, старобалканске архитектуре; главно становништво циндарског и мијачког порекла, где су Цинцари досељени од краја XVIII в. из Мускопоља и са Грамоса из Јужне Арбаније испред зулума Али-паше Јаџинског, а Мијаци тада и раније добегли из Реке од Дебра испред арнаутских зулума; и једни и други главног су гурбециског (печалбарског) начина живота.

страна и кроз турском силом и арбанашком анархијом притиснута и раздирана, дуж двогубе Моравско-Вардарске Удолине и њене тро-струке главне комуникације од Северне Србије арбанашким етнографским клином највећим делом и скоро сасвим предвојена, Јужна Србија је у Карађорђево доба, када је најпре настало ослобођење српских и осталих хришћанских земаља на Балканском Полуострву, и из ових као и из осталих напред наведених географских

разлога остала сасвим немоћна да се сама прихвати своје раније географске улоге у историском развоју нашег народа.

И отуда је *главна географска улога и историска мисија у новијој борби за народну слободу*, — коју је Јужна Србија кроз *цео средњи век*, у борби са Грцима и другим завојевачима, највећим делом сама на себи носила, — морала бити сада пренесена на Северну Србију или Шумадију. А то је уствари на *сцену Српску Десићовину*, која је, повлачењем српског државног језгра и средишта иза српских катастрофа на Марици (1371) и Косову (1389) поступно од Скопља и Призрена све даље на север, последња између свих српских области у целој Моравско-Вардарској Удолини пала у турско ропство, да би се из њега баш управо она прва и дигла. Ова велика географска улога и историска мисија на *истој моравско-вардарској геополитичкој осовини око које се кретао и сав средњовековни развитак српске државе, народа и културе*, а где је сасграђена и данашња Југославија, морала је бити пренесена са Јужне на Северну Србију или Шумадију у првом реду зато што је она била од турске војне силе, онда како на југу и југоистоку Балканског Полуострва, тако и у Предњој Азији и Северној Африци, највише удаљена и отстрањена; што је притом као шумовита брдска и луговита низинска земља, и самом живом одећом природе, по чему је тек онда и име »Шумадија« добила, као у каквом хајдучком гнезду, свуда и од саме природе и запустене старе културе била веома добро заштићена; што је услед таквих природних услова за слободан људски живот и кретање, а нарочито услед великих поремећаја и сеоба крајем XVII и почетком XVIII века, као и за време аустриске окупације Београдског Пашалука у међувремену, сама Шумадија била остала етнички најчистија српска земља, имајући турског становништва једино по неким већим градовима и војничким средиштима, док је само сеоско становништво било чисто српског, динарског и моравско-вардарског порекла, које је, снажне српске државне традиције и велике упорности у борби »за крст часни и слободу златну,« метанастазичким струјама са југозапада и југа, особито динарском, косовско-метохиском и моравско-вардарском, тамо све више навирало.

Али је Северна Србија или Шумадија, од Карађорђева и Милошева *устанка* главно српско и југословенско државно језгро *новијег и савременог нам доба*, велику географску улогу и историску мисију која јој је услед предњих географских узрока овако као најпогоднијој области и од самог усуда била додељена, — чему је још у прилог ишао и *новоизмењени положај* неоне културне и историске *сцене Балканског Полуострва*, која од доласка Турака, од пропасти старе Византије и од доба открића *није више била на југу*, према Егејском и осталом Средоземном Мору, већ на северу, према Средњој и Западној Европи, — могла у *истинитости* да изврши *тек у заједници и општем на плану* саме Јужне Србије, одакле је *сцену српска држава и нације* била *настала*, а где је и највиши свој политички, национални и културни *развитак* била *почингла*. И *тек у истинитом географском*

јединству велике Моравско-Вардарске Удолине, у чијем склопу као органски део једног крвотока, самом природом, саобраћајним везама и привредним захтевима земље, етничким саставом, културом и животним потребама народа, са Северном Србијом чини једну јединствену географску и историску целину, Јужна Србија је и у вековно сневаном обнављању Немањичке Србије, ослобођењем пре једне четврти столећа, а одмах иза тога националног прегнућа и у беспримерном самопрегорном и снажном српском прокрчењу пута и постављању темеља слободи и јединству и чистице Југославије, сада већ на крају старије, српске, а на почетку савремене, југословенске ере нашег националног стремљења и државног стварања, својом географском улогом ипак била од пресудне важности.

У ово српско-југословенско раздобље епохалног националног дела ослобођења и уједињења, које је отпочело равно пре једне четвртии столећа, да би у првом замаху Шумадије и Црне Горе ослобођењем Старе Србије и Македоније довело до обнављања Немањичке Србије, а у другом непосредно иза тога да би победама, страдањем и васкрснућем српске војске од Цера и Суворора преко Арбанске Голготе до Солунског фронта, надчовечанским напорима и пожртвовањем ондашње уједињене Краљевине Србије довело и до стварања данашње Југославије, — онда су овамо, на мучном и крвавом путу Јужне Србије, од Куманова па домаку Обилићева Косова па до Кајмакчалана па видику Маркова Прилепа, била главна и прима и последње исполинске борбе нашег народа за слободу и јединство. Јер су се овамо, на географској шаховској табли у области ипак низиских котлина и дивљих планинских масива Јужне Србије, на путу који поред исконског географског јединства кроз сва српска времена и историски спаја долине Мораве и Вардара у једну нераздељиву природну и културну органску целину, одиграла главна и судбоносна историска збивања и у новој нам прошлости народној: преко славног Куманова и Битоља као достојне одмене тужнога Косова обновљена је 1912 године Немањичка Србија, а преко величанственог Кајмакчалана и Доброг Поља као божанске награде васкрснућа иза Арбанске Голготе створена је 1918 године данашња Југославија.

Најзад, у међувремену овога српско-југословенског епохалног раздобља, у коме је српска војска, са самога јужносрбијанског тла запојена вером бесмртног Обилића и задојена снагом ненадмашног Марка, из ове земље славних историских традиција Немањичка два пута узастопице прогонила туђинске завојеваче; у међувремену док је српска војска у првоме замаху, 1912, најпре стигла до стигла са севера на југ, од Куманова па до Битоља, а у другом замаху, после својих шумадских победа и арбанског изгнанства, 1918, поновом истим стигама обрнуто, са југа на север, од Кајмакчалана и Битоља преко Скопља и Куманова остало Моравско-Вардарском Удолином све до Београда, а онда и до јадранских, преко-

савских и прекодунавских крајева, чистила земљу и градове од старих и нових туђинских инвазија, најпре од Турака Османлија а одмах затим и од Аустро-Мађара и Немаца; у међувремену док је српска војска на првоме походу 1912 за слободу своје потлачене браће на југу уз пријомоћ балканских савезника прогнала једно старо завојевачко царство са Блиског Истока Азије, а на другоме походу 1918 за слободу све подјармљене српске и југословенске земље на северу уз пријомоћ европских савезника оборила још и једно старо угњетачко царство из срца Европе, као и одагнала још и једно пређе моћно освајачко царство са севера Европе, — онда је сама Јужна Србија, у мору последње туђинске најезде, кроз читав двогодишњи задњи период светскога рата једним маленим делом своје територије претстављала једини слободан комад српске земље, чинила једини слободан крајичак онда распете Краљевине Србије. То је онај крвави прокути између Кајмакчалана, Чукџа и Биџоља, у јужним пределима равне Пелагоније и планинског Маријова око велике олуке Црне Реке крај грчке границе, где је у међувремену од кајмакчаланске победе 1916 па до добродољског коначног пробоја Солунског фронта 1918 на крајњем југу Јужне Србије кроз две последње године светскога ратног пожара ослободилачка српска армија са југословенском добровољачком дивизијом држала ратно ујористије на самој домаћој и родној грудџи, а где је у маленоме месту Бачу на Црној Реци, на средокраћџи између Биџоља и Кајмакчалана, имала двогодишње ујочишће и сама краљевска престоница ондашње Србије, прва српска престоница на тлу Јужне Србије после њенога пада у дугогтрајно турско ројство. И отуда, из те двогодишње »Мале Србије«, са крајњег и онда једино слободног Српског Југа, одакле су легендарним налетом и походом српске војске у току од цигло месец и по дана средином јесени славне 1918 године биле немачке и аустро-мађарске армије са обала Егејскога Мора одбачене и кроз долине Вардара и Мораве далеко преко обала Саве и Дунава протеране, док су истовремено разбијене армије онда понова заблуделе браће Бугара и опет преко Брегалнице у братску јужнословенску земљу Бугарску назад враћене, — одакле је, са крајњег југа Јужне Србије, коначним васкрсом Немањичке Србије, дефинитивним уједињењем двеју српских краљевина Црне Горе и Северне Србије преко саме Јужне Србије, затим уједињењем и свих Срба, Хрвата и Словенаца, онда непосредно израсла и цела данашња краљевина Југославија.

У томе је, као и у постанку и развоју средњевековне и у обнављању нове Србије, била особита и пресудна географска улога саме Јужне Србије и у стварању данашње велике нам државе Југославије.

3. ГЕОГРАФСКИ ЗНАЧАЈ У САСТАВУ ДАНАШЊЕ НАМ ДРЖАВЕ

Напред показане веома значајне и пресудне географске улоге у историском развоју нашег народа: имајући у своме окриљу и саму колевку обају старих словенских самостворних народних писама и најстарије изходниште народног словенског хришћанства као главних основа и свеколике савремене словенске самосвојне цивилизације; обухватајући својом територијом државна средишта и језгра двају великих народних нам јужнословенских царства, старог македонско-словенског и млађег српског, као и духовна уточишта и живе двеју народних нам јужнословенских патријаршија, такође старе македонско-словенске и млађе српске; и, најзад, ударивши на своме тлу од Куманова и Брегалнице па до Кајмакчалана и Доброг Поља главне државне темеље и данашње нам државе Југославије, — Јужна Србија је више но и једна друга покрајина наше земље обогачена великом и снажном традицијом, културном, државном и општом историском, колико српском и југословенском, толико и свесловенском. Али је Јужна Србија од великог географског значаја и у саставу данашње нам државе Југославије, која је и иначе, по географском положају, природном богатству, привредним могућностима и геополитичкој важности своје територије, по етничкој свежини, живој снази, културном пољу и историској мисији свога народа, главна држава на Балканском или Јужнословенско-Грчком Полуострву, најзначајнија земља у склопу остале Југоисточне Европе и на њеном пролазу и путу ка Блиском Истоку Азије.

У ранијем историском развоју српског народа, државе и културе, од првога средњевековног зачетка па до највишег развитка пред турском најездом, основна и најважнија српска област, у јужноме делу Моравско-Вардарске Удолине на самој главној средњевековној чеоној историској и културној европској страни, како Балканског Полуострва тако и остале Европе према старој Византији и осталој Средоземној Области на додиру и споју са Блиским Истоком, на своме тлу тада баш у самом своме садашњем средишњем делу око Скопља са ондашњом главном пресионицом и државним територијалним језгром са којим се уједно поклањало и етничко језгро ондашњих српских носилаца националног, државног и културног живота, — данас Јужна Србија више нема такав централни геополитички положај у оквиру савремене нам југословенске државе. Географска улога и историска мисија Јужне Србије у дугој трајној српској и почешној југословенској ери државног стварања, и првога зачетка и главнога језгра Немањинке Србије као и главнога изходништа данашње Југославије, припада славној прошлости и великој традицији, на чијем се историском врелу наш народ непрекидно напајао од мариичке погибије и косовске катастрофе па све до данашњег остварења свога националног стремљења и државног стварања, а на чијем је географском тлу на челу са Северном Србијом или Шумадијом у северном делу ове исте Моравско-Вардарске Удолине, тамо сада окренутом

савременој чеоној историској и културној страни Балканског Полуострва према Средњој и Западној Европи, ратним попрштима и историским збивањима од Куманова па до Кајмакчалана најзад преко Карађорђевићке Србије обновљена Немањинска Србија и створена савремена велика Југославија. И у овој пространој нашој држави, која захвата области од Источних Алпа и средњег дела Панонске Низије заједно са њеним главним међуречјем Дунава, Тисе, Драве и Саве, те праве Средњеевропске Месопотамије, па се одатле западном половином и средишњим делом Балканског Полуострва пружа дуж Јадранског Приморја од динарске Ријечко-Купске Превале па све до Скадарских Врата а дуж Моравско-Вардарске Удолине и најближе примиче Солунском Заливу и осталом Егејском Приморју, — данас је Јужна Србија са *старом српском царском престоницом Скопљем, иако у средишњој области јужнословенског полуострвског широва и у самоме главном балканском континенталном језгру, и ма да главно сјарије српско државно језгро, ипак изван самога територијалног језгра савремене нашоје државе Југославије. Али је изван правог територијалног државног језгра ипак тако и Северна Србија или Шумадија, иако главно новије српско а са Јужном Србијом и прво југословенско државно језгро, заједно са новијом српском и савременом југословенском престоницом Београдом. Па као што је изван овога и читав Моравско-Вардарска Удолина, иако главна средњобалканска и дунавско-егејска област сјајања и прожимања, тако је исто изван територијалног језгра савремене нашоје државе и цела Савско-Купска Удолина, ма да на тој страни главна дунавско-јадранска област сјајања и прожимања. Управо су обе ове главне долинске и низиске области Југославије, Моравско-Вардарска и Дунавско-Савска Области, прва скоро меридијанског а друга потпуно упоредничког правца, обадве код Београда, на простору од става Саве и Дунава па до ушћа Мораве у Дунав, и саме међусобно, али готово под правим углом, сјојене и срасле, у целини изван самога територијалног језгра данашње нашоје државе, док је иначе баш на самоме њиховом међусобном сјоју на средњем Дунаву и у дну Панонског Међуречја доскорашња српска и данашња југословенска престоница, Београд, главни административни, привредни и културни центар целе државе. Међутим се то право територијално језгро Југославије налази у трећој југословенској великој и главној предеоној целини, у Динарско-Јадранској Области, која, у своме положају одређена правцем пружања јадранске обале и у њеном залеђу у правцу југоистока издужене динарске планинске системе, лежи на самој најдужој страни, хипотенузи, великог југословенског државног скоро правоуглог троугла, док су му на двема краћим странама, катетама, оне две друге главне предеоне целине, Моравско-Вардарска и Дунавско-Савска Област. И тек у тој трећој, планинско-приморској великој природној целини Југославије, у Динарско-Јадранској Области, територијално језгро савремене нашоје државе и у његовом средишту сам центар државне територије налази се у напред истак-*

нутој периферној западној српској а централној југословенској историској области Босни или пак у ојсегу ове скоро у средини Дринске бановине, захватајући простор око вароши Власенице, у планинском пределу североисточног обода динарске системе између Тузле и Зворника на северу, Гласинца и Вишеграда на југу, реке Босне на западу и средње Дрине на истоку.

Али, ако се не налази у области територијалног језгра и центра данашње нап државе, чији предео, као што видимо, пада у српску средњевековну област Соли (Тузла), која иначе у старијем историском развоју српског народа како у Рашкој тако и у Босни није имала никакве важније географске улоге, Јужна Србија својом напред истакнутом двоструком главном тектонско-морфолошким цртом као и комбинованим меридијанским и динарским пружањем лежи у осовини обеју балканских великих и главних предеоних целина Југославије, како Моравско-Вардарске тако и Динарско-Јадранске Области. Јер, на трострукој меридијанској моравско-вардарској код Скопља потпуно здруженој главној комуникацији, на прузи Београд—Ниш—Скопље—Солун са варијантама кроз долину Ибра преко Краљева и Косова и кроз Топлицу преко Лаба и Косова, — Јужна Србија лежи у самој осовини главне уздужне српске и средњобалканске комуникације и на њој сачињава најважнији средишњи и јужни део главне југословенске, Моравско-Вардарске Области. А у исто време, у комбинацији са овом главном српском и средњобалканском уздужном комуникацијом, у северозападном смеру на староме Босанско-Македонском путу и на његовој варијанти динарским правцем управљеној скоро већ изграђеној главној вардарско-ибарско-динарско-савској прузи, на линији Београд—Скопље—Косово—Краљево—Ваљево—Тузла—Бања Лука—Суња—Цапраг—Карловац—Ново Место—Љубљана—Јесенице, — Јужна Србија лежи у самој осовини и главне уздужне југословенске динарске комуникације и њене планинско-приморске велике Динарско-Јадранске Области. Стајајући на тај начин обе ове области на њиховим јужним деловима самом својом територијом, Јужна Србија је од великог геополитичког значаја за те две најважније, балканске природне области Југославије. Јер, поред све несумњиво велике саобраћајне, економске, културне и националне важности оне пређе, Дунавско-Савске Области, — која управо у нашој држави према Средњој и Западној Европи посредује, која је између свих трију области најгушће насељена и дуж које су на прелазима са горње у средњу и са средње у доњу Посавину спојени и измешани сва три дела нашег народа, Словенци, Хрвати и Срби, али где су се међу Југословене у целој држави највише на тој страни, особито у плодном Дунавском Међуречју, утиснули и туђи етнички елементи са севера, Немци, Мађари, Румуни, — самим њеним периферним јужним и југозападним положајем у проширеној Панонској Низини, па је област у склопу данашње нап државе са северне стране, низ ток Дунава са севера, веома изложена. И отуда главна снага данашње нап државе лежи у здруженим осовинама

првих двеју, правих балканских области Југославије, дуж удолинске Моравско-Вардарске Области и дуж планинско-приморске Динарско-Јадранске Области, које се својим јужним односно југоисточним делом, на простору од Полимља и Новог Пазара преко Ибра и Косова Поља па до Скопља, на самој тли Јужне Србије и преко њега, на међусобном додиру свих четирју главних српских балканских земаља, Црне Горе и Босне са Херцеговином, Северне и Јужне Србије, узајамно сјајају.

У вези са тим Јужна Србија је од нарочитог географског значаја у саставу данашње нап државе и са једнога другог геополитичког разлога. Као што је то раније случај био и са Северном Србијом или Шумадијом, тако је данас и цела Југославија тек са Јужном Србијом права и главна балканска држава. Без Јужне Србије била би сва остала Југославија, изузев још и Стару Зету са Херцеговином и Далмацијом, уствари само једна јужнопанонска ивична и ободска земља, у зависности од самога језгра Панонске Низије са суседним бечким басеном: као што се ошуда све до наших дана, док снагом Моравско-Вардарске Области из срца самога Балкана најзад није створена данашња Југославија — која је управо са крајњег југа Јужне Србије на крају светскога рата и непосредно израсла, — непрекидно господарило Словеначком још скоро од самог старог словенског досељавања, а Хрватском још од првог надирања Мађара из њиховог великог панонског језгра према Балканском Полуострву и његовим западним странама (од 1102 године); као што је такође и Босна, док је пре ових надирања из средишта велике Панонске Низије ка њеном југозападном куту и ободу била поглавито у саставу првих српских државних језгара Рашке и Зете, убрзо иза Хрватске на шоме завојевачком мађарском пућу из панонског језгра такође пошала под Угарску (од 1136 године) и под њеном врховном влашћу са својим бановима остала све докле док се иза распада Српскога Царства као краљевина најзад није сјединила са Рашком (1377), дакле са једним од најзначајнијих делова данашње Јужне Србије, са главним језгром старе српске државе из кога се било развило и ондашње Српско Царство, да би, пре но што је преко Јужне Србије и њу захватила и прогутала најезда Турака, која је у Босну оним старим Босанско-Македонским Путем продрла преко Косова Поља и Новопазарског Санџака, са те доминантне динарске висеје на тлу Старе Рашке тако од сједињене краљевине »Босне и Србије« као претеча данашње Југославије пошала уједињеном краљевином »Рашке, Босне, Далмације, Хрватске и Приморја« (1390), а да би најпосле, дуго иза тога, у задње турско доба, и ош са панонских страна, након новијих покушаја новона пошала пленом последње инвазије бивше Аустроугарске преко Балкана (1878); као што је уосталом и сама Северна Србија у своме самосталном развоју као ново српско државно језгро од обнове живота под Карађорђем (1804), иако не у тој мери, сјално била у геополитичкој зависности од средишта велике Панонске

Низије са бечким басеном, све док није ослобођењем Јужне Србије и територијалним сједињењем преко ње и са Црном Гором (1912), у свейскоме райу, — у коме је од Аустроугарске и била нападнута (1914) баш зато што је тиме управо тек постала прѡва и главна, довољно независна балканска држава, — најзад географском улогом, етничком снагом и одвајкада осведоченом историском мисијом целе Моравско-Вардарске Обласѝи и суседног јој највишег и најмасивнијег планинског дела Динарско-Јадранске Обласѝи ослободила средишњима великог панонског и бечког басена вековно подјармљене прекодунавске, прекосавске и прекодринске српске и југословенске земље и створила данашњу Југославију (1918).

И тако је са Јужном Србијом не само Северна Србија већ и остала Југославија, иако данашња велика нам држава својом северном, Дунавско-Савском Обласћу лежи у самој Панонској Низији и на њеноме јужном и југозападном ободу, услед централног балканског полуострвског положаја Јужне Србије, која самом својом територијом захвата скоро једну четвину простиранива читаве наше земље, остала главном балканском државом. А тиме одједном, место периферне јужнопанонске низиске и ободске државе, ствари буџачке државе вековима Средњој Европи подложног југословенског панонско-балканског кућа и простиранка, сада као главна балканска држава, која влада обема најважнијим уздужним балканским комуникацијама, моравско-вардарском на линији Београд—Ниш—Скопље—Солун и моравско-нишавско-маричком на линији Београд—Ниш—Софија—Цариград, која доминира и целом централном балканском полуострвском обласћу на споју ових главних уздужних и других уздужних и попречних комуникација на простору од Ниша преко Скопља до Велеса и у њеном средишњу држи и само балканско континентално језгро око Скопља, — данашња нам држава Југославија јесте прави и потпуни господар свих трију међусобно географски, етнички, саобраћајно, економски и политички у једну велику проструку целину повезаних главних југословенских предеоних целина: средње-балканске удолинске Моравско-Вардарске, западнобалканске планинско-приморске Динарско-Јадранске и јужнопанонске низиске Дунавско-Савске Обласѝи.

Али, сем овога тако значајног геополитичког претезања, где тек у политичком јединству са Јужном Србијом, као већ и иначе са њоме од саме природе дата једна јединствена моравско-вардарска географска целина, Северна Србија са осталом Југославијом као прѡва и главна балканска држава добија довољно снаге и постиже пуну геополитичку вредност целокупне земље, — постоји још једно геополитичко преимућство које проистиче из овога највишег географског јединства Моравско-Вардарске Обласѝи и њенога централног и доминантног положаја дуж јужнословенског полуострвског трија и око главнога балканског континенталног језгра. То би преимућство било у потпуном исцрпљењу и коначном уобличењу геополитичког дејства Моравско-Вардарске Обласѝи

не само као главне српске стваре и новије историјске области, око које се кретао целокупан развитак и главне старе српске и главне новије српске државе, не само као главне југословенске савремене историјске области, са које је из српске створена и данашња нам југословенска држава, већ и као главне јужнословенско-балканске државне области, у коме се њавицу око ове главне геополитичке осовине у свој унутрашњости Балканског или Јужнословенско-Грчког Полуострва све неопходније и све неминовније намеће даљи геополитички и историјски развитак целога јужнословенског континенталног блока између свих трију главних балканских мора.

Тиме се Скопљу и његовој области, као најзначајнијој земљи историјске мисије и историјског збивања и у свему досадашњем државном развитку нашег народа, истовремено и као главном балканском полуострвском језгру, ономе које је са свога најизразитијег и најодабранијег централног доминантног положаја у геополитичком преимућству над свима осталим балканским областима, у даљој јужнословенској еволуцији, при несумњивој могућности и неодложној потреби да она обухвати цео јужнословенски балкански континентални блок као једну велику природну и још од досељења Јужних Словена првву етничку целину, отварају нови видци, далеки и широки хоризонти. Јер тек у тој за европске тесне географске а узавреле политичке односе довољно великој и довољно снажној јужнословенској заједници између свих трију балканских мора, при овако изложеном и опасном геополитичком положају, каквога је Балканско Полуострво на овоме главном копненом мосту и најближем пролазу између Европе и Азије, — где су се Запад и Исток одувек културно спајали али и вечито ратно сударали, куда су одвајкада водиле многобројне и најразноврсније велике народне експанзије и инвазије, на овој непрестаној ветрометини између двају близаначких континената Евроазије, — лежи сигурна будућност свакога јужнословенског племена понаособ као и свих заједно. Јер мора се најзад већ једном изићи из наших узаних и ситних као и наш балкански рељеф многоструко раздробљених националних и племенских регионализама и најзад створити једна велика и снажна јужнословенска целина, способна за отпор против свачијег туђинског надзирања, способна за самосталан привредни и политички живот, способна за изградњу самосвојне јужнословенске културе а преко ње за равноправно учешће и у развоју европске и светске цивилизације. А у таквој једној великој и трајној јужнословенско-балканској заједници, захватајући својим средишњим делом око Скопља на горњем Вардару и само главно балканско континентално језгро, Јужна Србија би заједно са Северном Србијом на споју обеју главних балканских уздужних удолина и комуникација, и иначе одвајкада област великог геополитичког значаја и изложености, прворедне политичке и економске важности, узбурканог и снажног историјског и културног развитка, дошла и још више до израза као земља изванредне географске улоге и значаја, особите историјске вредности.

Иза ових *главних геолошких основа*, које су се унапред наметале да би се боље видела и потпуније истакла *главна географска улога и права историјска вредности ове земље*, чијој су двадесетпетогодишњици ослобођења посвећени ови редови, долазе као *осијале географске основе Јужне Србије*, због ограничености простора свега у неколико главних потеза приказане, најпре сама *природа*, као главни темељ свеколиком људском животу и активности, и онда *човек и култура*, преко којих се тек у потпуности могу упознати све *главне географске црте* једне земље не само као самог предела већ и као животног простора и највишега смишљеног развића.

II

ПРИРОДА

1. ГРАЂА И ОБЛИЦИ ЗЕМЉИШТА

Јужна Србија се највећим делом своје територије, како од Скопске Црне Горе према југу скоро читавим *Повардарјем*, тако од ове централне јужносрбијанске са свих страна изоловане планинске масе и према северу такође готово целим *Поморављем*, налази у *области разломљене старе родојске планинске масе*, састављене од архајских и старопалеозојских кристаличних шкриљаца, најстаријих стена у кори Земљиној, оних које по своме постанку припадају прастаром и старом добу њенога геолошког живота и развитка, на овим странама и најраније издигнутом, још у препермско доба у планине набраном балканском копну. У тим *пределима родојске планинске системе*, првобитно једине а данас и од новијега геолошког доба средишње и у руинама заостале на давнашњем копну Балканског Полуострва, створене набрањем приликом његова првашњег издизања из светског океана а у новије геолошко доба раскомадане за време обновљених процеса набрања околних млађих планинских система, — Јужна Србија је сва састављена из *великих и често високих планинских масива и пространих нижих и виших котлина*. Разламање ове првобитне копнене и планинске балканске масе дуж раседних пукотина започело је још у мезозојско, средње земаљско доба, од времена тријаско-јурских ерупција дуж вардарско-динарске зоне, а коначно извршено тек за време олиго-миоценског па до дилuviјалног доба, једних од новијих и најновијих геолошких доба, а то ће рећи, укупно узевши, од времена првих зачетака стварања периферних полуострвских планинских система алпскога типа обострано Моравско-Вардарске Удолине, на западу динарске и шарско-пиндске а на истоку карпатске и балканске, па све до дилuviјалног, појави човека на Земљи синхроничног саламања старе масе балканског копна и у области данашњег басена Егејскога Мора. Отуда, услед тога *рашчлањавања старог средњобалканског континенталног тла у тиморе и иолине*, Јужној Србији онај *карактеристични изглед шаховске*

табле, где би црна поља одговарала иланинским масивима а бела поља ивицом колинама. Отуда као основна географска карактеристика највећег дела Јужне Србије она необично велика раздробљеност њенога рељефа у многобројне веће и мање котлине и жује, ивици уоквирене или већим делом оивичене ироцираним иланинским масивима, где се, у узрочном низу географских феномена, на овакве главне особине њенога рељефа, преко других тиме условљених одлика остале неорганске и органске природе, у крајњем исходу, као географска последица саме геолошке и геотектонске грађе земљишта, надовезује и ивице и врло карактеристична географска диференцираност њенога становништва, редовно свуда подвојеног на шире и уже иредеоне, котлинске и жујске, ивичке групе.

Овакве је основне, родојске геолошке и геотектонске грађе Повардарје скоро у целини, изузев на западној страни целе ове поречине само западне обод котлине Полога у изворишту Вардара, котлине Кичева у изворишту Велике или Треске, котлине Железника у изворишту Црне Реке, а у истоме правцу ка југу, на граници према млађе набраним планинама шарско-пиндске системе, у стару масу обухватајући и ивични обод изван водопаде Вардара изоловане језерске котлине Пресије, док са друге, источне стране целе поречине Вардара захватајући и цео извојени слив реке Сирумице. Појединачно нешто изближе прегледани, састављени поглавито од оригнојсева и иарагнојсева или, како их наши Јужносрбијанци називају, од »иришлика« или »иесочника« (јер се распадањем ироше у гнајсни грус, »иесок«), као и других врста кристаласних шкриљаца, често обложених око језгара граница, такве су грађе на западној страни Вардара јужно од Скопља сви планински масиви почевши још од Водна (1066 м) и Китке (1569 м), преко Јакупице (2540 м), Мукоса (1445 м), Селечке (1663 м), Бабе (1791 м), па све до масива Нице са врхом Кајмакчаланом (2521 м) и до Кожуфа (2138 м), од источне, као и до Перистера (2600 м), од западне стране, у самој старој маси дуж раседâ једне од најмлађе сплуштених повардарских потолина, велике Пелагоније. А исте су такве кристаласте грађе и масиви на истоку од Вардара, његовом долином и низом котлина потпуно одвојени од дела старе масе на западу, у продужењу с оне стране Кајмакчалана и Кожуфа, чији се правац ка истоку и североистоку на крајњем југу Јужне Србије изненада укршта са меридијанским правцем већине осталих масива старе масе, од такође упоредничког гребена Беласице (1889 м) изнад Дојранског Језера на југу, преко Плачковице (1754 м), Ограждена (1744 м) и Малешких Планина (1932 м), па све до Осоговије (2252 м) и Дукат-Планине (1829 м) на северу. И оно што је у овим пределима старе масе у Повардарју од нарочитог значаја по минерално благо Јужне Србије, то су многобројни мраморни рудници, највише везани за скоро непрекидни појас јако кристало-стог кречњака од села Пагаруше под поменути врхом Китке на југу од Скопља па преко Бабуне на велику мраморну купу Козјака (1748 м) до мраморне преседлине Плетвара (988 м) изнад При-

лепа, чији се бели мрамор по квалитету може да мери и са самим грчким и карарским мермерима, и одатле преко Маријова и до саме грчке границе источно од Кајмакчалана; а сем тога, поред других минералних рудних појава у старој маси, где су нарочито карактеристичне појаве великих табла *белог лискуна или мусковита*, у народу код нас на југу званог »момилок«, у области кристаластих масива Повардарја нису ретка ни *налазишта злата*, обично у гнајсноме гусу, као на Марковој Реци под Јакупицом, на Коњској Реци под Кожуфом, на горњој Брегалници између Плачковице и Малешких Планина; најзад, нека би било поменуто да се у мраморима између Пагаруше и Плетвара, а у области Бабуне, налази и на *рубине*, док је у микашистима целе ове кристаласте зоне од Китке па до Кајмакчалана, од којих је преко гнајсева и сâм врх испод Краљеве Цркве такође састављен, веома честа појава врло крупних *граната*.

Идући на север, широки *вардарски појас од многобројних тимора и попилина разломљене праве родојске масе*, преко планина Рујна (969 м) и Скопске Црне Горе (1651 м) источно и западно од Кумановско-Прешевске Удолине и преко обостраних обода котлина Горње Мораве и Косова Поља, прелази и у *Поморавље*. Тамо се, на простору од леве обале Ибра, преко Копаоника (2017 м) и осталог побрђа око преседлина Преполца и Мердара, па све до десне обале Јужне Мораве, целом ширином напред обележене међуспојне границе између Северне и Јужне Србије на овом пространству, *низ двогубу Моравско-Вардарску У долину сџара маса иродужује и кроз Северну Србију, и у њој сачињавајући најсџарију и уједно средишњу геолошку основу земљишта све до Багданске Клисуре на северу, где најзад око Велике Мораве већ у близини њеног излаза у панонски басен и последњи издаци праве родојске масе попиону под млађе сџене њене прелазне зоне у Шумадији*. На тај начин *Јужна и Северна Србија и по заједничкој својој најсџарији, основној, а великим делом, особито на југу, и најважнијој грађи земљишта, дуж велике Моравско-Вардарске Удолине, која је са својим низовима котлина баш у овој сџарој маси и сџиштена, чине једну јединствену природну целину*.

Као што је у овој *средњебалканској меридијанској удолини* у Северној Србији *сџара маса родојске сисџеме*, чијем *шекџонском иружању са севера на југ попиуно одговара и главни иравац* целе удолине, с обеју страна ограничена млађим, периферним полуострвским планинским системама, са запада динарском а са истока карпатском и балканском, тако је ова *сџара маса у Јужној Србији*, насупрот овим двама удаљеним источнобалканским планинским сплетовима, као њиховим далеким оостраним панданом, са *западне сџране оивичена* такође *двема млађе набраним планинским сисџемама, на северу од Метохије динарском а на југу шарско-индском*.

На северозападу од великих потолина Метохије и Косова Поља, које леже у залеђу Медовског Залива као најдубљег прегиба за-

падне балканске обале, од Проклетија (2656 м) на граници Арбаније па преко Мокре Горе (2155 м) и с оне стране Рогозне (1504 м) с десне и леве стране горњег Ибра, дижу се у области *Старе Рашке, у северозападним крајевима Јужне Србије*, које највећим делом обухвата *Полимље*, високи *планински гребени, венци и висоравни динарске системе*, чији је главни *правац као и пружање слојева упућен познатим динарским смером ка југоистоку*, свуда, изузев у *Проклетијама изнад Метохије*, где на *шекитонском сутоку са шарско-индском системом скрећу у метохиски, североисточни правац*. И те су *планине динарске системе*, изнад дубоких долина горњег, рожајског Ибра, Рашке, Лима, Увца, Ћотине и Таре, састављене највећим делом од *скаршћених тријаских кречњака као и других мезозојских стена*, такође у њиховој подини и од *млађейалеозојских слојева*.

А на југоистоку од Метохије, преко Паштрика (1983 м), Коритника (2394 м)* и великог била Шар-Планине (2702 м), с друге стране Метохиско-Дримске Удолине у дубоким ракљама тектонског сутока двају наспрамних планинских сплетова, пружа се *шарско-индска система*, чији високи *планински гребени и венци на скоро меридијанској линији од Северног до Јужног Подримља*, дуж границе према Арбанији, *заграђују западне крајеве Повардарја с оне стране котлинâ Полога, Кичева, Железника и Преспе*. Почетни и најважнији гребен целе ове системе, *Шар-Планина*, пружа се, као и наспрамне Проклетије, *працем ка североистоку*, где заједно са *изолованом старом, много нижом масом и прелазном зоном Скопске Црне Горе*, преко Качаничке Клисуре Лепенца, а с ове стране према северу широко отворене Кумановско-Прешевске Удолине, *дели Повардарје као ужу природну целину од остале Јужне Србије на северу*, као што се и сâмо Повардарје, *раздробљеношћу рељефа у многобројне често простране котлине и још веће планинске масиве*, даље дели и у још мање и уже предеоне целине, какве су карактеристичне и за остале крајеве Јужне Србије на северу и западу. У *јужном продужењу великог била Шар-Планине*, граничним појасем Јужне Србије према Арбанији, *низ долину реке Радике и од Дебра уз Црни Дрим до његова изворишта у врх Охридског Језера*, *пружа се према југу двоструки низ високих гребена ове планинске системе*: на западној страни, према Арбанији, планине *Кораб (2764 м), Дешат (2374 м), Јабланица (2257 м) и Мокрањска Планина (1525 м)*; а на источној страни, према поменутом низу котлинâ такође у меридијанском правцу од Полога преко Кичева и Железника до Преспе, на додиру и граници према родопској системи самога Повардарја, планине *Бистра (2111 м), Стогово (2273 м), Караорман (2243 м), Илинска Планина (1909 м)* и, најзад, између језерских басена Охрида и Преспе, *Галичица (2255 м)*. Ове планине, које тако високо заграђују Јужну Србију према западу, највећим су делом састављене од *йалеозојских шкри-*

* На стр 7, напред, исправити (у 16 реду оздо) штамп. грешку о висини ове планине.

љаца, местимично, као у билу Шар-Планине, и са ретким појавама и прâвих, *ирейалеозојских кристаласитних шкриљаца*, док у њиховој повлати, преко *ирмоиријаских шарених шкриљаца* и *иешчара*, на неким планинама леже и велике пласе *иријаских, често јако скарићених кречњака*, особито у пределима Јабланице и Мокрањске Планине на западу и Илинске Планине и Галичице на истоку од басена Охридског Језера, као и у пределима Бистре и суседног јој Буковика; а сем тога, у долини Радике више Дебра, у основи планинског била Дешата, у јужном продужењу Кораба, испод *средње-иријаских кречњака* и *верфенских шкриљаца* јављају се до 500 м дебеле насlage *гипса*, великим делом прâвог *алабаситера*.

Поред свега оваквог подвајања Јужне Србије на три посебне геолошке и геотектонске целине, родојску у Повардарју и Поморављу, динарску у Полимљу и осталој Старој Рашкој, и, у продужењу ове друге на југу, преко метохиског тектонског сутока, шарско-индску у Подримљу и у граничним пределима ове последње планинске системе према старој маси у извориштима Вардара, Велике и Црне као и у западној половини Преспе, — има у геолошкој и геотектонској грађи као и у геоморфолошким цртама тих трију по грађи земљишта овако различитих предела неколико више или мање заједничких и сличних особина, које их доводе и спајају у једну ближу заједничку целину.

Главна заједничка црта Јужне Србије, она која доводи у ближу геолошку, геотектонску и геоморфолошку а тиме и у осталу географску везу и целину највеће делове њене територије, то је она напред истакнута њена *свеукупна* не само *меридијанска* већ и *динарска оријентисаност*. Док у *правцу* са југа на север, као *средишњи* и *јужни део Моравско-Вардарске Удолине*, *разломљеном старом родојском масом*, скоро непрекидном на читавој тој линији, Јужна Србија *целим тим својим меридијанским пружањем* и *дужином* чини не само сама већ и са Северном Србијом *једну јединствену геолошку, геотектонску и геоморфолошку а тиме и осталу географску целину*, дотле у *правцу* са *југоистока* на *северозапад*, уз долину Вардара и Лепенца преко Косова Поља и низ долину Ситнице и Ибра као главном варијантом ове меридијанске удолине, а онда с оне стране Мокре Горе и Рогозне, и даље у северозападном правцу, дуж Новопазарског Санцака као главног дела Старе Рашке, око Полимља а између дубоких кањона Таре и Увца, *поред свега што на тој линији* од Бевђелије до Прибоја *скоро ошче*, од Суве Планине изнад Рудника уврх Дренице, *пређе* из *једне* у *другу планинску систему, усипи*, Качаничком Клисуром испод Љуботена, *пресецајући и прећу, прелазећи* из *старе родојске* у *млађу динарску* *преко североисточног изданка шарско-индске*, Јужна Србија и *целим тим својим динарским пружањем* и *дужином* чини *такође једну сасвим тесну геолошку и геотектонску а тиме у многоме још и осталу географску целину.*

Ова главна заједничка црта у *правцу* и *ошегу* целог *пружања* Јужне Србије, које чини да се она поред моравско-вардар-

ске или старе српске налази и у динарској или савременој југословенској осовини наше земље, јесте одређена једном још посебном, између досад побројаних, уметнутог геолошког и геотектонског целином, а то је такозваном нарочито издвојеном вардарском зоном или, узимајући потпуну целину, вардарско-косовско-ибарско-рашкој зоном. Али, док су прелиминарно издвојене три велике геотектонске целине, родојска, динарска и шарско-индска, праве планинске системе, од којих је прва истина већ рашчлањена а друге две још увек врло изразите орографске грађе, дотле је ова четврта, вардарска геотектонска целина, иако веома интензивно набрана и скроз прожетта еруптивима, интензивније и више но све остале, ипак не толико једна орографска колико сама пошолинска, удолинска зона. Управо на овој географски тако значајној геотектонској линији, којом је у главном правцу динарских венаца и набраних слојева, са северозапада ка југоистоку, од Старе Рашке уз долину Ибра и Ситнице преко Косова Поља низ долину Лепенца и Вардара, изражен и познати динарски смер пружања Јужне Србије, пружа се и највећи, најпростиранији и најзначајнији низ тектонских пошолнина читаве ове земље, тако да оне у обема њеним главним поречинама, и у Поморављу, са косовском, и у Повардарју, са централном вардарском пошолнином овим низом кошлина и његовим издацима као и целом удолином и тектонском линијом, баш на самим тим геотектонским основама, од скоро целе Јужне Србије стварају једну још ближу велику целину у јужном делу читаве Моравско-Вардарске Области.

Та је тектонска линија динарског правца у овој вардарско-косовско-ибарско-рашкој или краће речено вардарско-динарској зони, као једном од главних геолошких и геотектонских ознака, обележена: појасом офиолитских, зелених еруптивних стена, чисто вулканских дијабаза као и дубинских габра и перидотита, често у серијини, од наших Јужносрбијанаца на тој линији зван »модрак«, »гнил камен«, »лућ камен«, а негде и »урденик«,* преобраћених. Овај карактеристични еруптивни појас вардарско-динарске зоне почиње још од Циганске Клисуре и Ђевђелије на крајњем југоистоку Јужне Србије, одакле се у великој маси простире до Демир-Капије, а онда се од Алшара и Рождена у северном подножју Кожуфа дислокационом зоном непрекидно пружа уз долину Вардара све до ушћа Пчиње, да би се од северозападног обода млађим наслагама испуњене Скопске Котлине кроз Качаничку Клисуру Лепенца преко обостраног обода Косова Поља наставио до Косовске Митровице; а одатле се у великим масама с обеју страна средњег и доњег Ибра наставља и до Краљева на његовом ушћу у Западну Мораву, с једне, као и у појединим издацима преко Новог Пазара пружа и до Прибоја изнад ушћа

* Као компактна стена употребљава се негде усијан за кување млека у дрвеним судовима: усија се камен и баца у кацу, где млеко на тај начин проври; тим путем долази се на крају и до справљања »урде« као једне врсте млечног производа, те отуда име стени »урденик«.

Ћвца у Лим, с друге стране, одакле се с обеју ових страна иста зона старијих базичних еруптива преко даљих изданака продужује у великим масама и с оне стране Олова у средњој Босни. И управо за ову старију еруптивну серију дуж вардарско-динарске зоне везане су врло значајне рудне појаве у Јужној Србији: магнезиј, азбест, бакар, железно, манган, а особито хром, чији су рудници у околини Скопља, око Радуше, Свилара и других места на тој страни, и веома богати.

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 19. — Косо набрани према југозападу полегли слојеви горњекретајског флиша, наталоженог за време претпоследње морске трансгресије кроз Повардарје, а последње провале мора која је захватила и косовско-метохиске пределе на северозападу Јужне Србије; на овоме месту, у Пашиној Клисури реке Тополке, јужно од Велеса, управно је просечена једна антиклинала, која се као и сами слојеви бора пружа од севера-северозапада ка југу-југоистоку, у правцу пружања вардарско-динарске зоне, чије је набирање извршено одмах иза повлачења горњекретајског мора, на самом почетку терцијера.

У истоме главном правцу вардарско-динарске зоне у области рашичлањене родојске масе Повардарја између сада изоловане старе масе око Пелагоније на западу и осталог првог Родојског Масива на истоку од Вардара, као праг првога главног проламања Моравско-Вардарске Удолине у овоме њеном јужном делу, дуж саме ове велике зоне зелених еруптива пружају се набрани појаси тријаских слојева, а сем тога, као прагови даљих тектонских процеса у геолошкој еволуцији ове зоне, такође набрани појаси још и горњејурских (тријонских) и горњекретајских седимената, што су све геолошке творевине трију узастопних морских

трансгресија мезозојског или средњег геолошког доба кроз ове пределе. И управо све оне велике еруиције зелених еруицива вардарско-динарске зоне, као и сама прва провала мора за време тријаса у правцу те зоне скроз дуж данашње долине Вардара, настале су овуда када је западни део старе масе, око Пелагоније, првим тешким саламањем најстаријег коина око данашњег Вардара, — чији су се најранији предзнаци блиског пропадања копна на овој линији били јавили још за време перма, крајем палеозојског или старог геолошког доба, — одвојен од осталога главног Родойског Масива. Али то прво мезозојско, тријаско плавање морем по староме јужносрбијанском тлу, које се заједно са старом масом било издигло као копно још за време препермског набирања, сем области око данашњег Вардара од Скопске Котлине па све до Хуме на грчкој граници изнад Ђевђелије, захватило је било с друге стране старог Пелагониског Масива, према западу, и пределе позније набране шарско-индске системе, тако да се и на најистакнутијим врховима њених данашњих планина, заједно са самим Љуботеном (2496 м) као и са најближом околином самога Александровог Врха (2702 м), са Борислајцем (2662 м), на Шар-Планини, доцније високо издигнути тријаски кречњаци налазе као трагови последње маринске трансгресије преко Јужне Србије на тој страни. А у правцу саме вардарско-динарске зоне с оне стране Скопске Котлине, почевши још од самих Проклетија и Мокре Горе, изнад велике метохиске потолине, као и од западног обода котлине старог Раса изнад данашњег Новог Пазара, тријаски кречњаци као талози дубокога мора и у области позније набране и издигнуће динарске планинске системе покривају највећи део земљишта читаве Старе Рашке. У томе истом динарском правцу, дуж оних појединих изданака зелене еруптивне зоне од Новог Пазара до Прибоја, пружа се целом дужином Старе Рашке од Мокре Горе изнад Истока у Метохиском Подгору па све до Прибоја и даље, тачно правцем од југоистока према северозападу, непрекидни појас тријаских ројнаца и туфитија као прагова подморских офиолитских еруиција онога доба, извршених дуж главне дислокационе линије у томе правцу, карактеристичних исто тако и за сам југоисточни, вардарски део вардарско-динарске зоне.

Вулкански изливи и дубинска пробијања зелених еруптива дуж вардарско-динарске зоне после тријаса наставили су се и за време јуре, када се још почетком тога доба тријаско море повукло услед првога набирања и издизања саме вардарске зоне између двају крила старе родопске масе, која су ову седиментациону и еруптивну наборну зону око познијег Вардара отада све више стешњавала. За време горње јуре биле су ове старије еруиције дуж вардарско-динарске зоне већ скоро сасвим завршене. Онда је ову зону са југа захватила тешка маринска трансгресија чији су траг кречњачке пласе Демир-Кайије, наталожене непосредно преко офиолитских еруптива. Отуда је много доцније, просецањем Вардара на овоме месту, кроз ове дебеле кречњачке талоге дру-

тога мезозојског мора, и дошло до онако оштрих облика у теснацу Демир-Капије. У то време, као и још доцније, а *иза пресипанка базичних ерупција зелених еруптива*, у даљој ерупционој фази на истој тектонској линији вардарско-динарске зоне следовале су у приличној мери и *граничке дубинске интрузије*, чија су *лакомитска језера* као и *интрузивне жице* познијим одношењем земљишта откривени овде-онде дуж ове зоне од Циганске Клисуре и Плавуша над Вардаром ниже и више Ђевђелије, преко Св. Илије над Велесом, па све до великих гранитских језгара и самога рудносног Копаоника над Ибром.

После дуготрајне коинене фазе, на југу, до Демир-Капије, од краја горње јуре (титона), а на северу, око Скопља, још од краја горњег тријаса и самог почетка јуре, најзад је *за време горње креде целу вардарску зону*, у ранијем опсегу између *Пелагонског Масива* на западу и *Родойског Масива* на истоку, *услед њеног поновног сипања*, *новомо захваћило море*. *Горњекредацејско море* је поступно наилазило, услед поступних спуштања тла, и то најпре са југа, још иза почетка горње креде, а онда и до севера, где је продрло тек крајем горње креде, тако да је најзад преплавило и целу вардарску зону. Од кречњачких талоба овога *пређе мезозојског мора* састављен је и сам позније високо издигнути врх Дудице (2138 м) у билу Кожуфа на југу; а у модрикастим кречњацима са дна тога иначе у овим крајевима доста плитког мора налази се и општински мајдан камена града Скопља под источном падином Водна, одакле су калдрмисане или насуте већина улица нашега главног града на Вардару. Међутим је ова *задња мезозојска морска трансгресија* изван саме вардарске зоне, и опет у правцу према северозападу, као и прва, преко позније дефинитивно издигнуте Скопске Црне Горе била *захватила* и пределе Метохије, Косова Поља и Горње Мораве, углавном *целу Косовску Стану Србију*, у којој су то уједно и *последњи шалози једнога мора*. А са Косова Поља *у правцу долине Ибра* ка северозападу дакле у смеру још раније, од пробијања зелених еруптива на тој линији изражене вардарске дислокационе зоне, као и *у правцу долине Лаба* непосредно ка северу, *горњекредацејска моринска трансгресија* била је захватила и знатне области у Северној Србији. Ова се *задња мезозојска провала мора* и на трећој страни, и опет са Косова Поља, *кроз Метохију* и познију главну долину Дрима настављала с једне стране и у Црну Гору и даље широко око наше данашње јадранске обале, а с друге стране од Метохије ка југу кроз суседне крајеве Арбаније с оне стране Црнога Дрима прелазила и *преко југозападнoг обода* позније створеног *басена Охридског Језера*.

Ово *пређе мезозојско море* доста се брзо, још *пре краја горње креде*, *повукло из вардарске зоне*. Ово стога што је онда најзад, *на уводу у кенозојско или ново геолошко доба*, *на самом почетку терцијера*, а *у току његовог отсека доњег до средњег еоцена*, *вардарска зона*, онаква каква је и данас по главним пртама своје

геотектонске грађе, снажним бочним дуго обнављаним *пошишцима* са североистока, *пришиском* главне масе *старога Родойског Масива* са те стране, *скоро динарским правцем* веома интензивно *набрана*, док је за време ових великих тангенцијалних покрета у кори Земљиној, особито даље кроз олиго-миоценски отсек терцијера, извршено и главно *набирање* двеју ивичних планинских система, динарске и шарско-пиндске. На целом простору између Пелагониског Масива на западу и правога Родопског Масива на истоку, читава ова *удоллина око Вардара* која је као *геосинклинала* кроз мезозојско доба дотле у три маха под море потапана, заједно са палеозојским и свима мезозојским седиментима, базичним и киселим еруптивима, *толико је интензивно набрана да су косе и полегле боре једне преко других налегле и најашиле, старији слојеви преко млађих пребачени*. Отуда је, овако *пригњечена*, сва *згузвана*, *вардарска зона* иза овога свога другог и главног *набирања* *заузела још много уже просторанство* него раније, на линији између села Извора у Бабуну и Штипа на Брегалници свега 40—50 км, док између Доброг Поља под Кајмакчаланом и Беласице изнад Дојранског Језера и до 80 км. На *јужном* је *крају набрана вардарска зона* скоро *двајуи веће ширине* зато што је ту као *ошторна уступа* *гњечењу* *целе зоне* дејствовао *изоловани гнајсни масив Кожуџа*, између горњекретацке кречњачке Дудице на западу и тријаске кречњачке Хуме на истоку, *заједно са суседном великом еруптивном масом офиолита*, габра, перидотита и дијабаза, *између Демир-Кайије и Циганске Клисуре*. Услед *тога се и јавља оно карактеристично ширење Повардарја у правцу ка југоистоку*, услед чега *Јужна Србија*, као што је раније показано, *на тој страни достиже и највећу ширину*.

Али је *просторанство* овога овако интензивно *убраног појаса* далеко веће у *дужину* но што захвата сама вардарска зона. Управо се од *Бевђелије* целом дужином Вардара до Скопља и онда дуж целог Косова Поља и од Косовске Митровице низ долину Ибра све до Копаоника на десној и Јелице на левој његовој обали, као и даље у динарском правцу на тој страни кроз Северну Србију од Јелице изнад Чачка па преко предела Ваљева све до Кружња на средњој Дрини, овај *вардарски наборни појас* *пружа у смислу раније офиолитске еруптивне зоне* и опет као *права и велика вардарско-динарска зона*. Тиме је на овој *стариј шектонској линији*, стварањем и њенога главног данашњег геотектонског скелета на тако великој дужини, *Јужна Србија* својим повардарским и поморавским деловима *доведена и у једну и још ближу геолошку и геотектонску целину*, и сама за себе, и заједно са Северном Србијом и на *тој, динарској страни*, а *преко ње и са пределима Босне* не само с *оне стране горње већ и с оне стране средње Дрине*. И управо у овоме задње одређеном *вардарско-динарском правцу* иде и *главни правац* напред истакнуте *вардарско-динарске железничке линије*, од Скопља *преко Краљева и Чачка на Ваљево* и даље *преко средње Дрине*, која је данас *дуж ове шектонске зоне*, чије је главно развиће потекло са Вардара, у изградњи као *главна*

уздужна југословенска комуникација, са Вардара и Ибра њрско Дрине и Уне на горњу Саву.

С друге стране, као бочни огранак ове набране вардарско-динарске зоне, са Косова се јужно од Косовске Митровице кроз Метихију, на граници динарске и шарско-пиндске системе и дуж њиховог сутока, а онда даље кроз арбанске граничне планине с оне стране Црнога Дрима, пружа сличан набрани појас офиолипских еруипива и горњекрепачејског флиша, као старији члан позније и све до краја терцијера набраних и издигнутих планина шарско-пиндске системе на тој страни. Пружајући се скоро паралелно са самом вардарском зоном, овај прекодримски серијипински и горњекрепачејски набрани појас захвата југозападну пречагу Охридског Језера, скоро тачно у правцу од Лина на Св. Наум, на линији дуж које се пружа наша главна језерска граница према Арбанији. А тиме се геолошка и геопекипонска грађа Јужне Србије и на још један начин кроз све три њене главне геопекипонске целине узајамно укрупња, чинећи је поред свега њеног вишеструког посебног богатог развића и у том погледу једном ближом великом целином.

Али оно што Јужну Србију највише чини земљом од једнога кова, но тиме никако једноликом већ разноврсном и управо у тој шароликости баш по таквој природи јединственом; оно што уз остале напред приказане особине грађе и облика земљишта, на бази истоветности главнога плана у богатом диференцирању њенога рељефа, да бито имало за последицу и многоструко диференцирање њенога становништва и по најмањим предеоним животним целинама и етничким групама, истовремено чини Јужну Србију скоро целокупном њеном територијом по структури и рељефу иако разноврсном оно ипак једном јединственом природном целином, — то је уједно и она основна географска карактеристика и у грађи и у предеоном изгледу њенога земљишта: она необично велика рачлањеност њенога рељефа у многобројне веће и мање котлине и жуље. А ова је поиполинска раздробљеност њенога земљишта резултат тектонских процеса у кори Земљиној који су вардарско-динарску зону и остале геопекипонске целине Јужне Србије захватили тек после њихових главних набирања, тек у млађа и најмлађа геолошка доба.

Први корак у овоме поиполинском рачлањавању Јужне Србије и опет је учинило Повардарје, на челу са југоисточним делом велике вардарско-динарске зоне, и то почињући од самог југоистока, из области старог егејског копна, које се онда још увек држало на месту данашњег Егејског Мора. Иза најмлађег, послегосавског до доњееоценог, углавном преолигоценог иипиензивног набирања, којим је, као што смо видели, у правцу са северозапада ка југоистоку, а услед бочних потисака са североисточне стране, вардарско-динарска зона између двају повардарских старих маса изоловане пелагониске и главне родопске у пласасту структуру према југозападу тектонски сасвим пригњечена и згужвана, настало је у

палеогену, још крајем еоцена и у почетку олигоцена, поновно, овом приликом и последње, појављивање јужносрбијанског мора у Повардарју испод нивоа мора. Онда је, долазећи са југоистока, од старог Егејског преко Солуна, удолином између доцније формираних басена Дојранског Језера и Ђевђелиског Поља у правцу преко позније издигнутог Попчевског Поља на гребену између Валандова и Струмице, у ново створеном вардарској зони између Пелагониског и Родопског Масива продрло палеогено море. На томе последњем морском појављивању кроз ове крајеве, оно је, у средњем и горњем Повардарју, од Демир-Капије и подножја Кожуфа на југу до Скопља и подножја Скопске Црне Горе на северу, од излаза Црне из Бизевејске Сушеске и блиског Маријева на западу па све до излаза Брегалнице из Пијанечке Клисуре више Кочана, у првоме правцу дуго преко 100 км а у другом широко преко 70 км створило један просторан морски залив, велики скоро као данашњи Солунски Залив до јужног рта Касандре, или можда још пре право континентално море, јер је лежало сасвим у копну, комуницирајући са пучином негде на југоистоку изгледа једино мореузом кроз стару попчевску удолину. У дебелим наслагама тога последњег повардарског мора, поглавито пешчарима, глинцима, laporцима и кречњацима, нађена је, као очигледни трагови, окамењени сведоци некада богатог живота и у томе мору које је одавде такође ишчезло, доста разноврсна морска фауна: само у врх крајњег морског залива на северу, под Скопском Црном Гором, између села Винича и Љубанаца, трагањем свега на два места, откривено је преко 50 разних врста фосила (међу овим окаменотинама: 1 врста нумулита — чудна врста морских праживотиња, од чијих су скелета у облику новца наталожени кречњаци из истог доба дали материјал за египатске пирамиде; 1 врста морског јежа; 13 врста пужева; 14 врста шкољака; и 25 врста корала—становника сасвим топлих а плитких тропских мора). А као фосилна творевина ондашњег биљног света са околног копна, у илацима овога вардарског палеогеног мора, при једној његовој трансгресивној фази, откривени су између села Бесвица и Барова, у подножју Кожуфа, у зеленим пешчарима слојеви мркога угља, којег има још и негде на другим старим обалама тога мора. Али, сем тога, као трагови ондашњих река које су у тој не тако давној геолошкој прошлости томе широким коралском мору у средњем и горњем Повардарју притицале, откривена су, у облику огромних делтастих наслага од цементованих облутака и песка, неколика речна ушћа на његовим обалама, као: ниже Велеса, баш код ушћа и данашње реке Бабуне; код Штипа, на ушћу ондашње реке Отиње са масива Плачковице; и ниже села Барова, на ушћу ондашње Бошавице, данас притоке Вардара пред самом Демир-Капијом, и онда са извориштем под Дудицом и осталим Кожуфом, али пре њихова засињања младим вулканима. И тек на крају и ове, палеогене морске трансгресије кроз Повардарје, последње ушће у Јужној Србији, где је палеогено море онда истовремено још и са западне стране, према Јужном Подримљу, такође у облику залива било продрло и у,

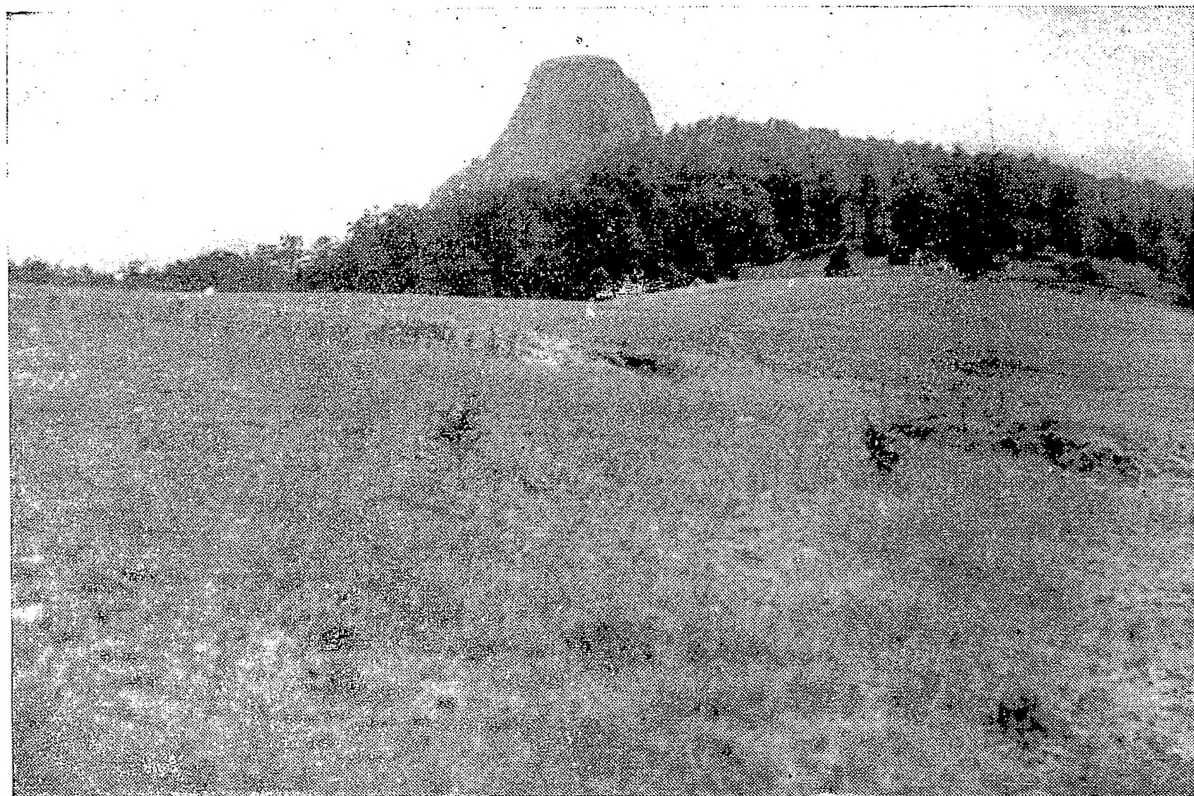

них главних тектонских покрећа, израћених многобројним издизањима и сипињањима маса, настале су онда у дуготрајном геолошком животу и историји тла Јужне Србије и две нове, веома типичне и врло распрострањене серије од геолошких и геоморфолошких појава и облика пре но што је дошло и до стварања данашњег стања у главним облицима њенога рељефа: прва од ових јесте у неогеној, негде с почецима још од олигоцена па и од раније, а делимиче и доцнијој, све до појави човека савременог дилuviјалног доба, великој вулканској периоди у области вардарско-динарске зоне као и остале разломљене старе масе; а друга у истовременој, од почетка неогена па преко дилuviјума негде и све до данашњег доба, великој језерској периоди скоро свих котлина Јужне Србије.

Као прагови неогене или, још боље шире узевши, терцијерне, а делимиче и дилuviјалне вулканске периоде, створене су дуж вардарско-динарске зоне и источно од ње у, сасвим младим раседима испросецапој и рачичлањеној, старој родојској маси неколике млађе вулканске области Јужне Србије. Њихово пружање дуж старе еруптивне зоне офиолита у правцу вардарско-динарске зоне Јужне Србије, као главне дислокационе линије још из старих геолошких времена, указује на то да су биле везане и за веома стару вулканску огњишту у унутрашњости коре Земљине у разломљеној старој маси и на њеним западним границама дуж ове зоне. Али, иако не тако континуалног простирања дуж те старе дислокационе зоне као што је то био случај са зеленим еруптивима тријаске и јурске периоде, ма да су углавном оријентисане у истоме правцу и дуж исте динарске линије са доњег Вардара приближно према северозападу, на тлу Јужне Србије од Кожуфа, Бевђелије и Демир-Калније па све до Рашке и Новог Пазара, ове новије вулканске области наше земље на југу значајно су ширег простирања. Управо оно што поред главног пружања вардарско-динарске зоне још ближе одређује простирање ових младих вулканских области, то су главне и највеће тектонске дејресије тога доба, и иначе најважнијег периода саламања и данашњих тектонских постолина у Јужној Србији. А ове су велике постолине у овој нашој земљи на југу и саме везане за стару вардарско-динарску зону, истина не само за њене већ одавна утврђене уздужне дислокационе линије већ и још више за новије попречне раседне пукотине.

На тај начин, поред неких мањих на другим странама донекле а ипак не сасвим изван вардарско-динарске зоне подвојених, у Јужној Србији се, у најширим целинама узете, издвајају две велике младе вулканске области: на југоистоку, у Повардарју, вулканска област централне вардарске постолине, а на северозападу, у Поморављу, како око Биначке Мораве тако и око ибарских притока Западне Мораве, вулканска област велике косовске постолине и њених извичних котлина и предела.

У области појединих тешких постолина централне вардарске депресије, чије су главне контуре обележене простиром још вардарског палеогеног мора, — за које смо видели да се самим дном главне потолине простирало на север до подножја Скопске Црне Горе, на југ до подножја Кожуфа, на запад до испод излаза Црне из Маријова, на исток до уврх Кочанског Поља на средњој Брегалници, — наилази се по ободима котлина према старим планинским масивима, али негде и на самоме дну посто-

Фот. д-р Л. Марић

Сл. 21. — Једна од планинских вулканских купа Јужне Србије, највиша у нашој земљи — Кравички Камен (1842 м), изнад славнога Доброг Поља (1700 м), североисточно од Кајмакчалана (2521 м); андезитски вулкан пробио кроз кристаласте шкриљце старе масе на овоме планинском билу, које са јужне стране, на граници према Грчкој, заграђује високу котлину Маријова; око угашеног вулкана, на старој ерозионој површи, богата пашњаци, а под самом његовом купом четинарска шума.

лина, на чијаве групе и низове младих еруијивних предела и њиховог често веома добро очуваног вулканског рељефа. По своме главном распореду, ове се младе еруијивне области највише налазе у басенима, на заравнима и планинским оквирима ивичних котлина централне вардарске постолине, у оним изван саме непосредне долине Вардара. Тако се на југозападу од Вардара, на заједничком пространом и високом јужном планинском ободу великих котлина Маријова и Тиквеша, на широком простору између

масива Кајмакчалан и Кожуф, налази велика *маријовско-тиквешка вулканска област*, од Кравичког Камена (1842 м) изнад славнога Доброг Поља (1700 м) па све до предела око Дудице (2138 м). А на североистоку од Вардара издвајају се као *крајовско-злетовска вулканска област* и више пространих вулканских предела и спорадичних млађих еруптивних појава ове велике тектонске депресије, као у широкој еруптивној кратовско-злетовској планинској подгорини Осоговије, у Славишту, Страцину и Средореку, на заравни Жеглигова око Нагоричина на истоку од Куманова, у котлини и на заравни Овчег и Жежевог Поља, на северној пречази Кочанског Поља, а онда и на југу од Брегалнице још и у басену Криве Лакавице као и на пречази према суседној котлини Радовишта у изворишту Струмице. Али, сем тога, у последње време откривени су, са онима код Нагоричина на заравни Жеглигова и можда са неким на Овчем Пољу и као најмлађе вулканске творевине, *младе вулканске куће и њихови изливи и у самој долини Вардара*, дуж његова тока кроз сами низ вардарских котлина, у осовини старе вардарско-динарске тектонске линије, и између њих епигетски усечених клисура, као што је то некадашњи *јодјезерски вулкан Уши (385 м)* са вулканским сливовима код села Покошева, на левој обали при самом излазу Вардара из Скопске Котлине а на улазу у теснаце Таворске Клисури, а исто тако и ранији *јодјезерски вулкан Курешничка Крстиа (160 м)* у близини села Курешнице, такође на левој обали Вардара на самом његовом излазу из котлине Тиквеша а изнад пробоја кроз Демир-Капију, од којих је *први вулкан у горњем делу а други на самом завршетку централне вардарске депресије*. И у читавој овој и најмлађим раседним пукотинама у многе појединачне потолинске пласе, дуж лабилних поглавито старих тектонских линија између раздвојених планинских маса родопског масива, раскомаданој великој депресији, којом је Повардарје између Дервенске Клисури више Скопља и Демир-Капије у дну Тиквеша одређено и као једна ближа геотектонска и остала природна целина, збиле су се *многобројне млађе вулканске еруиције*, како базичних тако још далеко више киселих магматичних маса, *извршене у шерцијеру а неке и у дилувијуму као закључна фаза у геотектонском обнављању и формирању равнотеже маса у унутрашњости коре Земљине и у овом средишњем делу Балканског Полуострва*.

На крајњем јужном ободу централне вардарске потолине, у јужноме крају котлине Тиквеша и суседне планинске корутине Маријова, на билу Кајмакчалан—Кожуф, у правцу од запада-југозапада ка истоку-североистоку, пружа се пространа *маријовско-тиквешка вулканска област*. Састављена је од *иракијских, андезитских и дацитских вулканских излива*. Понекад су то и праве *стакласке лаве врсте шловућа*, и тада наш народ тих крајева ову лаку вулканску стену назива именом *»лекуш«*, јер је лака. Поред тога има *веома широканих*, у Тиквешу и преко читаве висоравни Витачева скоро све до изнад самих Кавадараца, *и врло дебелих наслага андезитских шубова*. Али су нарочито карактери-

стичне *многобројне вулканске куће*. Између Дудице (2138 м), састављене од горњекретацејских кречњака, крај које вулканске стене на заравни Мрзовица, високој око 2000 м, достижу и највеће висине на Балканском Полуострву, на једној страни, и Доброг Поља (1700 м), на другој страни, неке од ових вулканских купа чине и најистакнутије врхове, састављене од *најчвршћих вулканских лава*, јер је са њих изапран сав мекши вулкански материјал и као преталожени андезитски туфови са андезитском бречијом однесен према помену-

Фот. д-р Л. Марић

Сл. 22. — Једна од долиנסко-планинских вулканских купа Јужне Србије — Вла-сов Град (1407 м), више села Мрежичког, у изворишту реке Блашчице, под ма-сивом Кожуфа (2138 м) у Маријову; ово је најсевернија, према Црној Реци најближе примакнута вулканска купа целе младе еруптивне области између Кравичког Ка-мена и Дудице; чврста вулканска стена; андезитска лава, некадашњег вулканског гротла заостала у виду купе, а околно земљиште од андезитских туфова и бре-чија интензивном регресивном ерозијом од Црне Реке бива живо одношено.

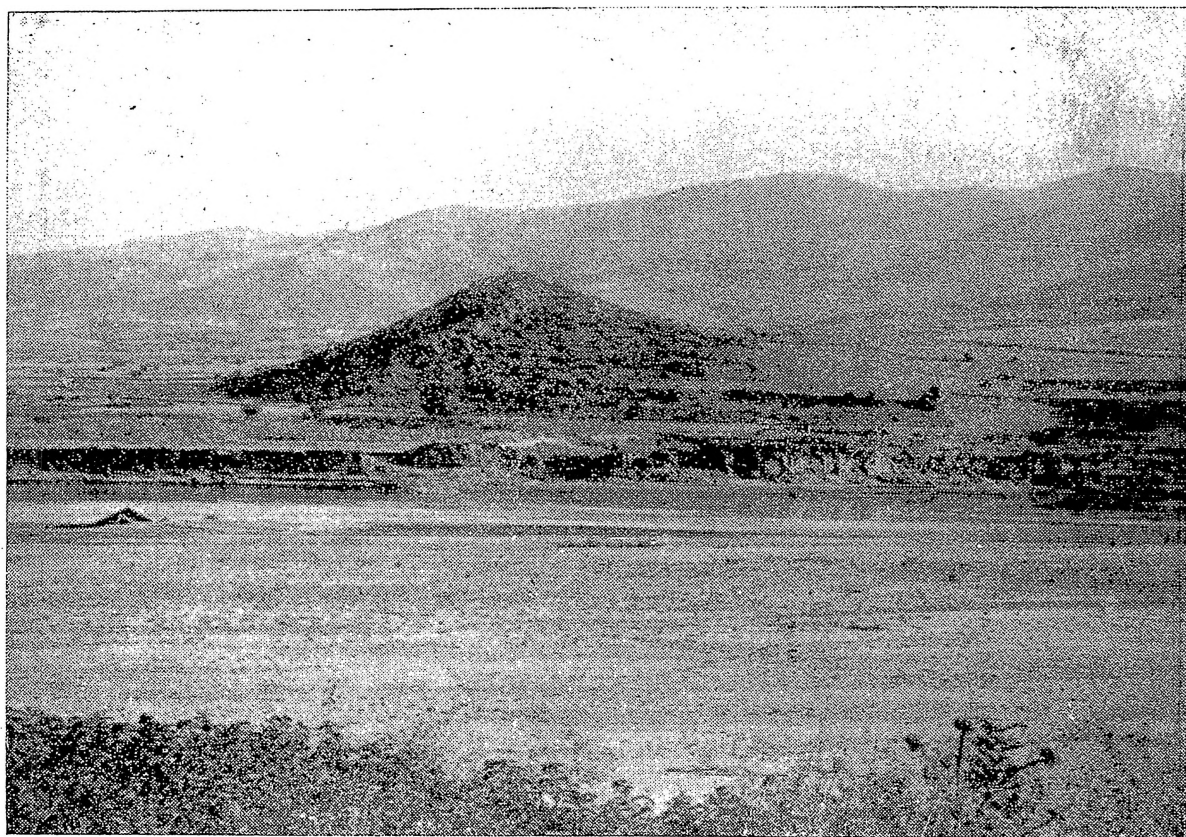
тој висоравни Витачева у Тиквешу као и према сличним висорав-нима у Маријову изнад Витолишта, где поред тога има и из ваздуха, приликом самих ерупција, а у ондашњим језерским басенима, на-таложених чистих белих и сивих *вулканских туфова*. Између оста-лих, на овоме простору нарочито је карактеристична, у облику *зуба веома истакнућа, вулканска кућа Кравички Камен (1842 м)*, сва састављена од чврсте вулканске стене, која се диже са зарав-

њеног била кристаласте масе Нице изнад самога Доброг Поља (1700 м) у североисточном подножју Кајмакчалана (2521 м). На другој страни, приближно на средокраћи између Кравичког Камена и Дудице, у пределу где се била Кајмакчалана и Кожуфа самим вулканским земљиштом у једно спајају, као *последња и најнижа вулканска кућа према Црној Реци, у изворишћу њене притоке Блашчице*, више села Мрежичког диже се *вулканска кућа Власов Град (1407 м)*. Састављена од најчвршћих партија андезитске лаве из самога вулканског гротла, док су туфови и остали мекши продукти вулканских ерупција ерозијом и спирањем однесени, вулканска купа Власовог Града јесте *најдаљи према северу истакнути стари угашени вулкан целе маријовско-џиквешке вулканске области*. А у источном продужењу велике дислокационе линије са јужне стране старог масива Кожуфа и његове прелазне зоне на Дудици, даље *на југоисточном ободу Бевђелиског Поља, у близини села Стојакова*, а недалеко и од врелих извора Мрзенаца, са чијом су раседном пукотином можда такође у вези, избијају стари *ирахитски вулкански изливи Големе Чуке (196 м)* као траг вулканске акције и јужно изван централне вардарске депресије, с оне стране Демир-Капије, у самом доњем Повардарју. И, као и у другим млађим еруптивним пределима, тако се и *у маријовско-џиквешкој вулканској области* јављају *знајна рудинија*. Између ових најзначајнији је *рудник Алшар* (име му долази од почетних слогова имена *закупаца* из турскога доба, *богатога солунског Јеврејина Алатини* и *француског инжињера Шарнио*), *у близини села Рождена*. Рудне жице и лежишта руда *антимона* и *арсена*, као главних у овоме крају, налазе се у тријаском кречњаку и доломиту, на пробоју трахитских еруптива постале као сублимациони продукти у доба терцијерне вулканске акције. Сем тога, испод великих маса белих вулканских туфова, старије седиментне стене јако су метаморфисане, вулканским ексхалацијама и пнеуматолитским процесима пропицитизоване и импрегнисане антимонским и арсенским рудама. Доломити су упрскани *реалгаром* и *антимонитом*, а имају и *реалгарских жица* које по површини прелазе и у *аурипигмент*. Сем тога има и *сулфидских руда, арсенопирија и пирија*. На северној и северозајадној страни саме Дудице (2138 м), где вулканска област достиже највише висине, има *руда галенија*, које се у метаморфисаном горњекретацејском кречњаку јављају и у дебелим жицама; поред оловних, овамо има и *руда пирија* као и, *на месту некадашњих солфатара, такође руда чистог сумјора*. Најзад, на зајадној страни Дудице, према Алшару и Рождену, има и *бакарних руда*, нарочито *халкопирија*, које се у зеленим шкриљцима јављају и у дебелим жицама.

Али на супротној, северној страни централне вардарске депресије, између свих младих вулканских предела на целом простору тектонске потолине између Демир-Капије и подножја Кожуфа на југу и Скопске Црне Горе и заравни Жеглигова на северу највећа и најзначајнија, издваја се око старих рударских места Кратова и Злетова *крашовско-злетовска вулканска област*. На северу

захвата до Славишта, Средорека и Козјака (1284 м), на југозападу, југу и југоистоку до Скопске Котлине, Овчег, Жежевог и Кочанског Поља, на истоку све до под Царев Врх (2085 м) у Осоговији. Ова млада еруптивна област, *највећа* не само у *Повардарју* и осталој *Јужној Србији* већ и у *чужавој* *нашој земљи*, запремајући као једноставна еруптивна маса у дужину упоредничким правцем преко 50 км а у ширину меридијанским правцем преко 30 км, покривена је вулканским стенама највише од *андезита*, затим *дацитита* и *ри-*

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 23. — Једна од низинских вулканских купа Јужне Србије, на самом дну тектонске потопине — Курешничка Краста (160 м), на левој обали Вардара (98 м), на излазу реке из котлине Тиквеша и пред њеном пробојницом кроз Демир-Капију; састављена од базалтних лава и туфова, откривених у језерским наслагама у познодилувијалној и постдилувијалној флувијалној фази Вардара, док се њихова ерупција извршила подјезерски, за време високих стања неогеног Тиквешког и осталог великог Егејског Језера; према овој вулканској купи, на истој раседној пукотини, на десној обали Вардара, под ушћем Бошавице, до средине XIX в. избијала сумпорна терма, по којој се данашње насеље Демир-Капија онда звало Бања, па се услед мешања са хладном водом изгубила.

олита, а по ивици области према Вардару и од *базалита*. Врло је мало *ситаријитх еруијитива*, нешто жица *границита* и *пегматинита*, затим струја *порфира* и *порфирне бречије*. Највише су распрострањени *вулкански туфови*, од цементованог вулканског песка и пепела као и других ситнијих продуката ерупција, а онда су доста честе

и праве лаве од великих излива вулканских. Еруптивне стене ових младих вулкана пробиле су се кроз разломљену стару масу почевши још од горње креде, знатно више крајем олигоцена, највише по-
 четком неогена, у доњем миоцену, али су негде сигурно трајале и за време млађег неогена, у плиоцену, када су већина колина Јужне Србије биле дубоко претлаване некадашњим великим Егеј-
 ским Језером, услед чега су вулкански туфови и у крајовско-
 -злејовској овамо на северу као и у маријовско-шиквешкој обла-
 сии на југу централне вардарске потолине, за време високих језер-
 ских стања, између осталих језерских наслага често веома пра-
 вилно ситификовани; управо се може, заједно са геолошким
 животом ових делова централне вардарске потолине као језерског
 басена, на основу таквих седимената пратити и сукцесија у изба-
 цивањима вулканских туфова и других продуката за време по-
 јединих седиментационих, једним делом трансгресивних, ситри-
 јих фаза великога Егејског Језера у Повардарју. Саме пак ба-
 залне ерупције, оне код Демир-Капије и код Покошева, збиле
 су се крајем неогена; а оне код Нагоричина крај Куманова тек
 у дилuviјуму, онда када је већ и сам човек био становник Повар-
 дарја, када су и последње језерске котлине на северу од Демир-
 Капије биле знатним делом већ исушене. Што је врло карактери-
 стично, главне пукотине у кори Земљиној, дуж којих су се извр-
 шиле ове дуготрајне ерупције у чипавим серијама, иду и у овој на
 северу као и у оној другој вардарској вулканској области под Ко-
 жуфом на југу, сујројно правцу пружања ситаре вардарско-
 динарске еруптивне и остале дислокационе зоне, скоро ујоред-
 ничким правцем, управо од запада-југозапада ка истоку-северо-
 истоку. Ови појречни раседи у централној вардарској пото-
 лини, настали још од трансгресије палеогеног, претежно олигоцен-
 ског мора Повардарја, али тек за време ових ерупција поглавито
 неогеног доба потпуно уобличени и разрађени, указују на везу и са
 тектонским процесима који су се у пуној мери изразили тек
 нешто даље на југу, у области саламања велике потолине Егеј-
 скога Мора, коначно извршеног тек на крају неогена и у дилuvi-
 јуму. Отуда су у залеђу великог и младог егејског морског басена,
 као веома изразите периегејске тектонске црте, готово ујоред-
 ничког правца не само главни вулкански изливи централне вар-
 дарске потолине, како под Кожуфом на југу тако и под Осого-
 вијом на северу, већ је исто тако то главни правац и неколиких
 бочних вардарских колина као и планинских масива; тога су
 правца и велико било Кајмакчалана и Кожуфа на десној као и
 потпуно упоредничко било Беласице на левој страни долине Вар-
 дара, оба непосредно изнад Солунске Кампање као главне пери-
 ферне егејске потолине, а на јужној граници централне вардарске
 депресије и њених вулканских предела.

Из главних раседних пукотина таквога периегејског правца,
 од запада-југозапада на исток-североисток, дуж којих у истој
 правцу иду и све рудне жице крај самих главних пукотина, а онда
 и на пресеку између ових главних и бочних пукотина често још

више, излиле су се у *крајовско-злейовској вулканској области* огромне масе трахитоидне лаве, вулканског песка и пепела, као и других вулканских продуката. Отуда у овој еруптивној области има и чисто *вулканских њанина*, са многобројним *вулканским кућама*, са читавим пољима од *вулканских слизова и њоча*, са многим брдима од *вулканских њуфова*. А између ових могу се и данас неких 12 главних *вулканских крајера* потпуно реконструисати, ма да су ерозијом, уопште денудацијом, већ доста разорени. Једна од најважнијих *крајерских група*, са великим вулканским купама, пружа се с *леве стране Крајовске и Криве Реке* ка западу-југозападу преко врхова Печеница и Пластица изнад Кратова и чука Црни Врх, Чука и Страженец *између Овчег Поља и Криве Реке*; у овоме низу *сјарих крајера*, варош *Крајово* и сама лежи на дну *једнога* бочно отвореног и радом текућих вода великим делом разореног *вулканског крајера*. Другу главну групу чине *Лесновске Чуке* око *Лесновског Манасџира*, који, заједно са селом *Лесновом*, такође лежи *њосред једнога сјарог угашеног а затим разореног вулканског крајера*; овде, на југу од Леснова, диже се *еруптивна кућа Вољујак* као *сјари њаразитски крајер њод главним крајером Леснова*. А код села *Шопског Рудара* дижу се такође *два сјара андезитска крајера*, оба просечена *Кривом Реком*, да би у њима сада лежале *Петковска и Крива Махала* овога разбијеног села. Као *сведоци, управо њрајџиоци, некадашње вулканске акције*, поред некада многобројних *џерма*, значајних за рудоносност ових области, уз вулканске кратере и на њиховим пукотинама јављају се и многе *угашене солфатаре*, које су избијале највише на југозападној страни *Плешиначке Корије*, око *Врле Драке* у *Повишници*, око *Црног Врха* и *Цгуре* (од »згура«), где има великих складава и дебелих жица *чистога сумџора*, који се да лако експлоатисати. Но много су богатија *рудџиџа олова и железа, бакра, мангана и анџимона, цинка и џирољуџиџа, сребровиџог галениџа и бариџа, џоред џириџа и халкоџириџа са сасџојџима руда и џлемениџиџ мџџала*. Ово *богаџсџво у рудама*, које су овде експлоатисане још у римско доба, али са кулминацијом рударства тек у српско средњевековно доба, од краља Милутина до *Костандина Дејановиџа Жеглиговца (1282—1394)*, да би било у опадању још кроз старије турско доба док се најзад није и сасвим угасило, чини да се овај велики вулкански предео издваја и као позната *крајовско-злейовска рударска област*, један од најбогатијих рударских крајева не само *Јужне Србије* већ и *целе наше земље* као и осталог *Балканског Полуострва*. Према једној процени, пре него што су последњих година рударски радови овде после дугог прекида сада поново започели, у овој вулканској области, захваљујући вулканским процесима најмлађих геолошких доба у *Повардарју*, има *руда за експлоатацију* у тонама (по 1000 кг) рачунајући: *барита 35 милиона, мангана 25 милиона, железа 25 милиона, пирита 10 милиона, олова 10 милиона, цинка 4½ милиона, бакра 1½ милиона*, а поред тога још и велике количине *сребра и злата, сумпора и других руда*. Ово огромно богатство, на чијим

се приносима заснивало господство последњих српских господара тих крајева, деспота Оливера а онда браће Дејановића, које је и највише примамило Турке да управо кроз сâм овај крај ударе и на Косово и на осталу Јужну Србију у њиховој силној најезди и преко српских земаља, остало је и данас мамац многих силних, сада чак и са севера Европе. Сем овога главног богатства у самим рудама, ова вулканска област Повардарја даје знатне користи и од *експлоатације* самих *вулканских* *сиена*. Између осталих Лесновских Чука са обода старог кратера, чука Градиште од порфирне брежије богата је *каменоломима*, где се сече познато *крашовско воденично камење* и извози у суседне крајеве Јужне Србије. А саме *базалтне чуке* *Нагоричина* источно од Куманова, на којима су биле главне позиције у судару српске и турске војске 1912, преко којих је дошла слобода Јужној Србији пре двадесет и пет година, дају сада одличан *материјал* за *коцкасту калдрму*, такав да се успешно такмичи и са самим шведским гранитом; од ових *базалта*, изливених као *усијана житка лава* из *најмањих вулканских* *пукотина* *Јужне Србије*, од које су образоване *базалтне* *плоче* код Младог Нагоричина, изграђена је за последњих неколико година најбоља коцкаста калдрма и у њеном главном граду *Скопљу*. Најзад, као *последњи живи сведоци* и *остаци* *некадашње интензивне* и *дуготрајне вулканске делатности* у овим пределима, у Повардарју се јављају *више* *стarih* *минералних извора*; као: *Пројевска*, *Катлановска*, *Штипска*, *Кочанска Бања* и друге. Од ових је *Катлановска Бања*, на десној обали Пчиње, у југоисточном крају Скопске Котлине, *везана за саму* и *сада разјављену* *пукотину* у *кори Земљиној*; ова *отворена дислокација*, као и сама *терма* која кроз њу избија из дубине са *још живог унутрашњег вулканског огњишта* у близини *угашених вулкана* на Овчем Пољу с оне стране Пчиње и код блиског Покошева с ове стране Вардара, несумњиво је знак да стабилизација Земљине коре и уопште тла у овој области још увек није извршена. Катастрофални *дардански земљотрес* из 518 године по Христу, када је старо Scupi, дарданско и римско Скопље на ставама Лепенца и Вардара између Злокућана и Бардоваца, са многим другим римским градовима ондашње Дарданије у горњем Повардарју и даље на северу, до темеља порушено, такође овоме иде у потврду, као што нам је сличне доказе и за доње Повардарје недавно пружио катастрофалан *валандовски земљотрес*.

Као овамо на југоистоку, у централној вардарској депресији, тако се и у северозападном или динарском продужењу вардарске зоне, с оне стране Скопске Црне Горе, налази *још једна велика млада еруптивна област* *Јужне Србије*. То је *око велике* *пукотине* *Косова Поља* и *њених* *ивичних* *котлина* и *осталих* *предела* издвојена, а по главним рударским средиштима и крајевима српског средњовековног доба на тој страни, Новоме Брду и Копаонику, названа: *новобрдско-копаоничка вулканска област*. Ова велика и на далеко расута млада вулканска област почиње још од *северозапад-*

ног подножја Скопске Црне Горе, у Горњој Морави, па преко Новог Брда и источног обода Косова Поља, преко Лаба, кроз Вучићрнски Косовски Рукавац и кроз долину средњег Ибра допире и до самих предела Копаоника и Новойазарског Поља. Самим простирањем ове разбијене младе еруптивне области, од Горње Мораве преко источне стране велике потолине Косова Поља до Копаоника и старог Раса, јасно је одређен њен геотектонски положај дуж ситаре вардарско-динарске зоне и у правцу њених и ранијих, офиолитских еруиивних излива. Управо је овде честа појава да су и саме ситаре еруиивне масе прожетије млађим вулканским еруицијама трахита, андезита и риолита, чија су се избијања и у овом делу вардарско-динарске зоне извршила приликом раседања ситаре масе, прелазне зоне, као и суседних делова саме динарске сисеме иза горњекреџацејског доба, поглавићу у доњем миоцену, још пре језерске неогене периоде Косова Поља и суседних области на северу, док смо код вулканских предела у Повардарју видели да су неке ерупције биле истовремене и са језерском периодом, за време неогена, па чак да залазе и у дилувијум, што ће бити у вези и са најмлађим тектонским процесима на крајњем југоистоку Јужне Србије, у области велике егејске потолине. Услед здруживања ситаријих и млађих еруиивних појава, рудно богатство новобрдско-копаоничке рударске области, — која спада у највеће, по садржини руднога блага у најбогатије, а по ранијој експлоатацији и у најстарије и најзнаменитије рударске области целе наше државе као и осталог Балканског Полуострва, — уколико је још и веће него иначе. За ерупције како млађих тако и старијих еруптивних стена и њихово дејство на додиру са другим старијим стенама, кроз које су се, дуж раседа и пукотина у кори Земљиној, усијане магматичне масе пробиле из Земљине унутрашњости и изиле на њену површину, везане су многобројне појаве руда елементијих и других метала. Отуда је ова рударска област својим неизмерним богатством, особито у рудама елементијих метала, где се нарочито истицало тзв. гламско сребро са значајним примесама злата, узимала веома значајног учешћа у привредном животу и културном развоју старе српске државе. Ово огромно рудно благо Косовске Старе Србије и Старе Рашке, експлоатисано још од старих Илира и Римљана, са врхунцем рударског развоја у XIV и XV веку, на чему се умногоме заснивала ондашња моћ Србије, а као такво исто као и оно у Повардарју на југу у доба турске најезде особито примамљиво, да би ипак још крајем старијега турског доба, услед анархије која је обузимала ондашњу Турску, и у овим крајевима престао сваки рударски рад, — данас је понова предмет веома живе експлоатације, али не више у домаћим већ поглавито у туђим рукама.

У новобрдском делу ове велике вулканске и рударске области, на њеном југоисточном крају, по северном ободу постолине Горње Мораве, око Гњилана, као и по јужном, око Лешнице и каполичке жује Загорја под Скопском Црном Гором, земљиште је на великом пространству покривено црнкастим трахитоидним еруи-

тивима, где се издвајају и многе еруптивне главнице. Простирање овога вулканског предела под северном страном Скопске Црне Горе, где је око католичке Летнице у српско средњовековно доба морало бити рударских радова, оријентисано је у правцу од запада-југозапада ка истоку-североистоку, по чему би овај вулкански терен, већ и иначе најближи по положају, био сродан са оним у кратовско-злетовској области, одмах с друге стране Скопске Црне Горе и равни Жеглигова. Идући од горњеморавског вулканског предела у северозападном правцу, преко источног обода пошолине Косова Поља, од Жеговца (1076 м) до старе рударске вароши Јањева и даље према Приштини, наилази се на више пробоја и излива трахита и андезита кроз интрузивно убрале горњекретацејске и друге старе вардарско-динарске зоне. А у њиховој близини са источне стране пружа се широки појас старих базичних зелених еруптива, где поред дубинских серпентинских маса има и старих првих вулканских излива дајабаза, каквога је састава и планина Козница (1300 м) на тој страни. У овоме јањевском вулканском пределу, над источним ободом Косова Поља, међу млађим еруптивима, трахитско-андезитским вулканским изливима, између Јањева и Грачанице нарочито се истиче вулканска кућа Велећин (970 м), састављена од андезита, који су дуж источног косовског раседа пробали кроз набране горњекретацејске флишне слојеве, па и до данас сачували карактеристичан облик старог вулкана. На Велећину се у андезиту и на контакту са горњекретацејским стенама јављају железне руде, које су даље у шкриљцима Гвозденика према Грачаници уркане и чистим сребром; овде су најчешће руде сидерита, пиролузита, сфалерита и среброносног галенита. Сем тога се у околини Јањева, код Шашиковаца (чије име потиче од српских средњовековних рудара Саса), јављају и манганске руде, а код Цеова (чији назив долази од саског, немачког *Zesche* — рудно окно) мешавине руда пиролузита, сидерита, лимонита, сфалерита, среброносног галенита, као и пирита и халкопирита са значајним примесима чистог злата. И с оне друге, источне стране старе серпентинске и дијабазне вулканске Кознице, око старог српског главног рударског средишта Новог Брда, има такође сличних млађих вулканских пробоја и излива. Тако се северно од Новог Брда и Гољака, одмах с оне стране старе турске границе, диже вулканска кућа Мркоњски Вис (1045 м), састављена од трахитоидних стена, које су пробиле и излиле се кроз кристалисте шкриљце. Саме пак развалине града Новог Брда, — о чије су се зидине разбијале турске навале више од пола столећа иза српске косовске катастрофе (1389), које су одолевале турским нападима иза првог пада Српске Деспотовине (1439) још читаве две године (до 1441), да би тек иза пада Цариграда (1453) на две године иза тога коначно пале Турцима у руке (1455), — леже на ошторној главици од старопалеозојских кристалистичких кречњака у врху Велике Планине (1124 м), који су као и остало околно земљиште од старопалеозојских шкриљаца и пешчара метаморфисани још мезозојским пробојима серпентина, а онда је цео ше-

рећи иси́робиа́н и проже́и још и мно́гим жицама и језгѝма тѝрахѝиоидних млађих еруѝиѝива. Услед тога су свуда око Новог Брда многа лежишѝа, гнезда и жице разних руда: среброносног галениѝа, пиролузиѝа, сидерита, лимонита, пѝриѝа, халкопѝриѝа. Цео је тај новобрдски вулкански ѝредео нарочито богати среброносним оловним и цинканим рудама, чије се жице дуж палеозојских, динарским правцем набраних слојева, са скретањем према меридијанском правцу, заједно са ѝробојѝима тѝрахѝиѝа пружају по више километара, а где поред великих количина сребра има и доста златѝа, па су и саме бакарне руде овде среброносне и златѝоносне. Отуда је Ново Брдо у старој српској држави било најзнаменитија рударска варош, позната и на ондашњем Европском Западу, боравиште многе српске властеле, седиште саске и дубровачке колоније, главна ковница српскога новца. А у близини Новог Брда и Јањева, онда је и Пришѝина на Косову Пољу била важно рударско-индустѝирско средишѝе, са постројењима за пречишћавање метала.

Идући даље ка северозападу, у коѝаоничком делу ове велике вулканске и рударске обласѝи, с оне стране Лаба, изливи тѝрахѝиѝско-андезиѝских и риолиѝских вулканских стѝена почињу још од краја јужних огранака Коѝаоника изнад Вучиѝрна. Тамо се изнад десне обале Ибра, наспрам Косовске Митровице, диже еруѝиѝивна куѝа Соколица (904 м), над селом Бољѝином, у облику стѝарога вулкана; ту има особитѝих мајдана воденичног камења, које се сече од риолиѝске бречије и преко суседне вароши извози по Јужној Србији и осталој нашој земљи. А на левој обали Ибра, северно од Косовске Митровице, диже се ошѝира вулканска куѝа са развалинама града Звечана (797 м), некада главне тврђаве Старе Рашке на путу продирања према нижим пределима ондашње Византије, састављена од риолиѝа и риолиѝских туфова и бречије, чији су се ѝробоји и изливи извршили кроз динарски набране горњекреѝацејске флишне слојеве; вулканске ерупције десиле су се овде ѝре горњег ѝлиоцена, када су иси́од самог обода овога онда већ угашеног вулканског краѝера усечене абразионе ѝтерасе неогеног Косовског Језера. А одатле, од Звечана и Соколице, као и од стѝарога срѝског рударског средишѝа Треѝче изнад Вучиѝрна, свуда се низ долину Ибра и ѝо стѝранама Коѝаоника наилази на сличне остатке младих вулканских еруѝиѝија тѝрахѝиѝа, андезиѝа и риолиѝа, за које су везане значајне ѝојаве оловних и цинканих руда, као што су рудишѝа Добравина, Лисина, Бело Брдо и др. Све су то сулфидске жице нормалнога ѝиѝа, које садрже и руде ѝлемениѝиѝих метала, око стѝаре Треѝче особито много сребра а доста и златѝа. Сем тога, по јужним и осталим огранцима Копаоника, везана и за стѝарије као и за млађе еруѝиѝивне ѝојаве, многа су још рудишѝа жѝелеза, бакра и мангана.

У даљем северозападном продужењу вардарско-динарске зоне, залазећи и у обласѝ Стѝаре Рашке у самој динарској планинској системи, — у новозазарском делу ове велике вулканске и рударске обласѝи, у коѝлини стѝарога Раса и на њеним ѝречагама, такође

су доста значајне младе вулканске као и за њих везане рудне појаве. У Новопазарском Пољу, чија је постолина, најпространија у области Старе Рашке, дуж раседа спуштена у палеозојским и мезозојским слојевима и тријаско-јурским серијичним, на северној страни, близу Бање, на бањском раседу, диже се западно од реке Дежеве стари вулкански крајер на чијем се врху налазе развалине Бурђевих Ситиова (870 м). Овај је знатно разорени вулкан терцијерног доба састављен од вулканског шифа са лапилима, бомбама и великим блоковима трахитиодних еруиива. А на супротној, јужној страни потолине, близу Себечева, крај себечевског раседа са еруптивним појавама, налази се село Глухавица, српска средњевековна Глуха Вас, веома богато старо средиште железних рудника, који су радили све до турског доба. Најзад, на ободу Новопазарског Поља према Ибру, на планинском масиву Рогозне (1504 м), има у новопазарском вулканском пределу и на његовом прелазу у ибарско-копачички, на страни изнад Бањске, такође старих железних рудокоја; а око српског средњевековног рудника званог Рогозно, са саском и дубровачком колонијом онога доба, има на тој страни још и сребрних и златних рудника.

Поред овако карактеристичних вулканских облика рељефа и многобројних рудних појава, у целој новобрдско-копачичкој и новопазарској области млађих као и старијих еруиива има многих шовних и минералних врела. Таква је близу вулканског крајера Бурђевих Ситиова, крај Новог Пазара, сумировића хидротерма Бања, која се и тамо, у динарском делу и краку вардарско-динарске зоне, још одржала као прахилац терцијерне вулканске акције, онда распрострањене по Јужној Србији на целој линији од Бевђелије до старог Раса. Исто тако и у осталим пределима ове младе вулканске области око косовске потолине свуда су, већина као последњи остаци ондашњег вулканизма, распрострањене сличне термалне и минералне воде: Кисела Бања, у Лабу више Тенешдолске Сутеске; Смрдан, код ушћа Ситнице у Ибар; Бања Краља Милутина, у селу Бањском, као и терма код Манастира Бањске, обе такође у околини Косовске Митровице и око ушћа Ситнице у Ибар; Кижница (кисела вода), под Велетином и Гвоздеником, више Грачанице на Косову; Клокојска Бања, код села Клокота у Горњој Морави; Гламска Бања, под брдом Гламом, између Гњилана и Куретишта, као и друге терме и лековите воде.

Залазећи последњим вулканским пределом, оним око старог Раса, и у саму динарску планинску област Јужне Србије, треба нагласити да младе вулканске појаве у Новопазарском Пољу нису и једине појаве те врсте у области Старе Рашке. Иако не у тој мери и у таквом опсегу распрострањења као у повардарским и поморавским пределима Јужне Србије, ипак и у осталој Старој Рашкој, изван њеног некадашњег главног средишта у великој новопазарској потолини, има такође не само старијих већ и млађих еруиивних појава. И оне се тамо јављају како у Полимљу тако и у Пошарју. Тако се код старог српског, рашког рударског сре-

дигниа Брскова, --са некадашњом колонијом наших Которана и Дубровчана као и самих италијанских Млечана, такође једно време и са српским краљевским двором, а где је била и прва српска ковница новца, --као и у његовој рударској области, око лакта Таре код Мојковца на старој турској граници, налазе *млађе еруптивне појаве дацитиа и андезитиа*. А у околини Берана, чија је котлина око Лима, дуж раседâ са југозапада на североисток, управно на опште динарско пружање, спуштена и онда испуњена неогеном, као и на страни планине Бјеласице (2116 м), а у *продужењу брсковских еруптивних појава*, има и *дацитских и риолитских младих вулканских појава*. Ове се еруптивне појаве целог брсковског вулканског и рударског *предела* јављају не само у облику *интрузивних жица и маса*, -- тада врло значајних за саме рудне појаве, од којих су најчешће руде *галениџа, халкопиритиа, џиритиа, малахитиа и азуриџа*, а где се највише експлоатисало олово и бакар, но поред тога свакако још и *сребро*, -- већ их има такође и у облику *правих вулканских излива*. Међу ове последње спадале би *црне вулканске куџе око Лима ниже Берана*, као Берански Крш, Јерин-Град, Градац, означене као *базалџне*. *Ерупџије* и ових млађих еруптива исте су старости као и претходно изложене у самој вардарско-динарској зони, од *горње креде џа до џерџиџера*, и оне као пратилац орогенских покрета у најмлађем геотектонском развиту јужносрбијанског тла и на овој динарској унутрашњој страни, у области највишег дела динарске планинске системе. Најзад, као *последњи живи остџаџак и сведок вулканске радљивости и у Полимљу*, на крајњем северозападу Јужне Србије, више самог Прибоја, у старој жупи Дабру, код *Манасџира Бање* на десној обали Лима избијају *два џоџла извора*, оба лековите *хомеотерме*, за које је везан и манастир као и старо насеље Бања, још средином XII века познато као српска утврђена варош изнад ставâ Лима и Увца, а где је св. Сава био основао Дабарску епископију, да би њена *област на доњем Лиму џо самој Бањи* и њеноме манастиру у Босни XIII до XIV века била *џознаџа и џод именом »Бањска Земља«*.

У опсегу последицâ и најмлађих тектонских покрета, који су од краја олигоцена и за време миоцена тле Јужне Србије безбројним раседима рапчланили у читаве низове и групе тектонских потолина, по чијим су се планинским пречагама а често и у самим котлинским равнима онда начичкали многобројни вулкани са њиховим разним продуктима избацивања и често веома значајним рудним појавама, -- као *друга џиџична серија од геолоџких и геоморфолоџких појава и облика*, иза саме кулминације ове млађе вулканске периоде, од *средине миоцена* па даље, а *негде џек од џмоцена*, па понегде чак и од самога *дџлувијума*, настала је *велика језерска џериода Јужне Србије*. Она није као претходна, доста ранија, знатним делом и симултана, а негде чак и позније настала вулканска периода, била ограничена само на *вардарско-динарску зону*, на *остџалу сџару масу на џџоку* као и саму *раџку динарску област на заџаду* од ње, већ

је поред свих ових захватила и саму *шарско-индску област на југозападу*. Управо је неогена језерска *периода* обухватила све *котлине Јужне Србије*, кроз све њене *геотектонске целине*, *родојску*, *динарску* и *шарско-индску систему*, као и пре свега и више свега и кроз њихову *прелазну вардарско-динарску зону*, на тај начин утискујући свој овој земљи још један *заједнички геолошки и геоморфолошки печат*, поврх осталих *заједничких особина* њене грађе и облика *земљишта*. А како је истовремено и у *продужењу Моравско-Вардарске Удолине* према северу, с оне стране *Грделичке Клисуре Јужне Мораве* као и преко ониске *пречаге* око *преседина Преполца и Мердара уврх Лаба*, у *поморавским и шумадиским крајевима Северне Србије* такође владала *језерска периода*, — *ове заједничке лакустичке црте у грађи и облицима земљишта обухватају и целу Моравско-Вардарску Област* као једну велику *природну целину*, поред свега што неогена *језерска периода Јужне Србије*, с ових *сирана пречага уврх Лаба* и *изнад Грделичке Клисуре*, највећим делом *припада области старог Егејског Језера*, док она у *Северној Србији области старог Панонског Језера*.

Управо тај највећи део *Јужне Србије*, који је био у *области неогеног Егејског Језера*, захватао је све њене главне *котлинске и удолинске пределе*, на северу на једној страни и до *Грделичке Клисуре*, тамо већ доста дубоко у *јужноморавској области Северне Србије*, на другој страни тачно до *уврх Лаба*, на самој граници према *Северној Србији*, а на трећој страни само до *клисуре средњег Ибра* између *масива Копаника и Рогозне*, на *средокраћи* од *Косовске Митровице до Рашке*, на самој *територији Јужне Србије*, док на југу до *Пелагоније, Ђевђелиског Поља, басена Струмице*, као и *самога Дојранског Језера*, које на тлу и граници *Јужне Србије*, *окоцином Болајом или Језерчицом* преко *Ржанског и Амаатовског Језера* притичући *Вардару* на *грчкој територији*, претставља и *данас продужење геолошког живота* као *последњег остатка* *непосредно самога великог Егејског Језера*. Остале неогене *језерске котлине Јужне Србије* на њеном *крајњем северозападу*, почевши од *Новопазарског Поља* у *изворишту реке Рашке* па *преко оних у Полимљу и других области Старе Рашке*, *припадале су посебним језерским системима тих високих динарских предела* у ондашњим *поречинама Дрине и доњег Ибра у сливу неогеног Панонског Језера*, тако све *котлине* у тој *динарској области Јужне Србије* *изузев неогени басен Старог Колашина на горњем Ибру*, који је био *преко Косова Поља у систему ондашњег Егејског Језера*. И, *најзад, котлински предео двају великих језера Јужне Србије на њеном крајњем југозападу*, *данас површински изолованог Преспанског Језера* и *суседног му Охридског Језера у изворишту Црнога Дрима*, као и *осталих котлина у Јужноме Подримљу*, *припадао је још широј издвојеној области неогеног Десаретског Језера*, чији је *геолошки живот делимиче заједно и са самом терцијерном реликтном језерском фауном* и до *данашњег доба продужен у овим*

двама главним језерима не само наше земље на југу већ и на целој Балканском Полуострву.

Неогена језерска трансгресија у онда зајвореним а рашчлањеним басенима Јужне Србије, већ због самих различитих и релативних висина и начина изолованости или повезаности услед ондашњег рашчлањавања при главним покретима олиго-миоценског доба, није могла бити свуда једновремена. Изгледа да је најстарија у централној вардарској котлини, већ и иначе тек најушћеном басену палеогеног, поглавице олигоценског мора. Јер је овамо, као у Скопској Котлини, језерска периода зајочела још за време средњег миоцена, што је и на основу фосила у овдашњим језерским седиментима поуздано утврђено. А као у овој главној северној, тако је и у главној јужној котлини централне вардарске потолине, у Тиквешу, језерска периода изгледа исто тако рано зајочела, можда чак и раније, јер су тамо, у северном подножју Кожуфа и његових напред означених вулкана, пре но што су настале њихове ерупције, за које се узима да им је главна ерупциона периода ограничена још на доњи миоцен, наталожене биле већ врло дебеле серије језерских седимената без икаква трага о вулканским појавама у извориштима најближих кожуфских језерских притока: над Кавадарцима, без откривене подине у усеку Тиквешке Велике, оваква је превулканска серија језерских седимената дебела 260 м; а над селом Крњевом, на другој страни простране површи Витачева, изнад усека Бошавице, која такође није открила подину језерских седимената, дебљина превулканске серије језерских наслага износи још увек 185 м, пре но што одједном, са оштрим фацијелним прелазом, настане сублакустиска и остала андезитска серија вулканских шифова и бречија, поврх тога дебела још преко 200 м. Али се, поред тога, у самом средњем делу централне вардарске котлине, као у котлиници Велеса на средњем Вардару и у суседној котлиници Оризара на доњој Тополци на основу фосилних налаза констатују узјезеравања тек од доњег миоцена, из времена понтиског каја. Овакво исто позније настајање језерске периоде, од доњег миоцена или понтиског доба, констатовано је, на основу самих језерских седимената и у њима нађених фосила, и у најглавнијим језерским басенима северно од Качаничке Клисуре, у Метихији, на Косову Пољу и у њиховим увичним котлинама. Према томе, језерска периода изван Повардарја на северу, у области велике косовске котлине и суседних котлина, с једне стране у Северном Подримљу а с друге у Поморављу, била би млађа постанка него на југу у централној вардарској депресији, ако се у нижим етажама језерских седимената тих котлина не би нашли фосили преплиоценске, миоценске старости, на коју би старост косовског неогена можда ипак упућивала веома дебела, између свих најдебља угљоносна, лигнитска серија језерских седимената, из најнижих партија, ерозијом неоткривених подинских наслага а до којих се дошло експлоатацијом у равни косовске потолине — чија би старост појављивања можда била при-

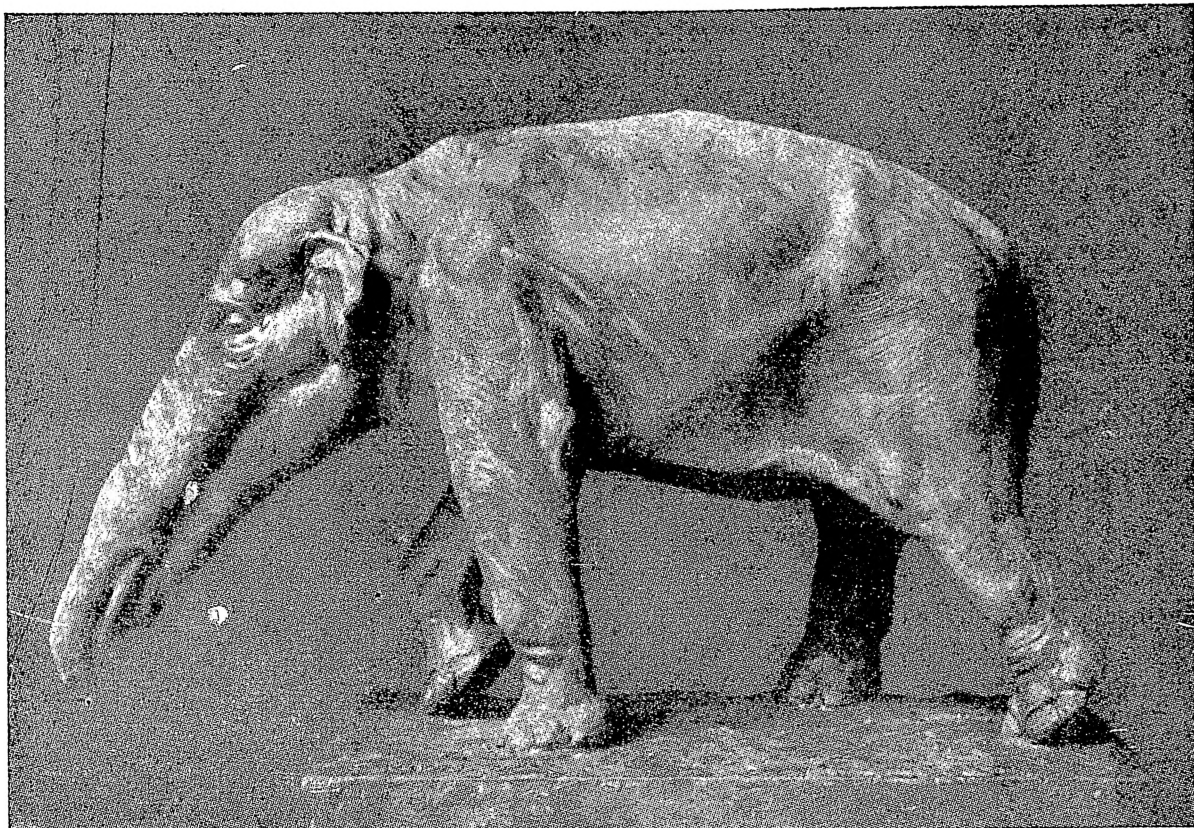

ближна оној код угљоносних горњеоценских језерских седимената Скопске Котлине и других котлина Повардарја.

На основу *фосилних остатака Скопске Котлине, са ситаријим, као и котлиница око Велеса, са млађим језерским седиментима*, према којима се закључује о добу *настајања и трајања језерске периоде* у тим као и суседним котлинама, можемо стећи извесне ближе претставе и о ондашњем *поднебљу Јужне Србије, као и о самој њеној органској природи*. Тако су на *јужној страни Скопске Котлине, на северним падинама Водна, испод села и лигнитског рудника Нерези, у непосредној околини Скопља, међу поремећеним језерским наслагама првога, доњег каџа, после базалних конгломерата, који обележавају сâм наилазак језерске трансгресије, а онда и пескова и глинâ, од којих последње већ означавају приличну дубину језера, — у једноме слоју пешчара нађени остаци терцијерног, знатно друкчијег, чак и као скопски варијетет издвојеног прејка данашњег слона,* Mastodon angustidens Cuv. forma typica Schles. var. skopljensis Lask., становника ових језерских крајева изнад данашњег главног града на Вардару са измака средњег миоцена, из доба шортонског каџа*. Онда је *околина Скопља имала суштројски климат, а сâмо ситаниште овога данашњег прејка данашњег слона, тада крај језерске обале под Водном, спадало је у област »сувих ситија и ливада« шортон поднебља*. На истој тој падини Водна под Нерезима, у средњем каџу читаве *серије језерских седимената, од лапоровитих пешчера, глиновитих пескова и глинâ са фосилима језерске фауне мекушаца, која се њу, од почетка језерске периоде, најраније јавља, преко којих долазе угљоносни слојеви глинâ и лапора као и лигнити који се даје експлоатисати (у њима је лигнитски рудник »Нерези«), — у самој падини првога лигнитског слоја нађена је још једна друга врста овога циновског скопског сурлаша, Mastodon angustidens Cuv. forma subtapiroidea Schles., становника ових језерских крајева са почетка горњег миоцена*. Тада је *околина Скопља већ била прилично измењених »физичко-географских услова«, прешавши из ранијег суптропског сушног »у шумско-баруштински режим«, можда и у прâви влажни штројски климат, на шта указује и сама субштројска форма Mastodon-а као и лигнитска формација у ондашњим језерским талозима*. Али су *преци афричког слона били онда становници језерских обала не само на северној већ и на јужној падини Водна, чији је џланински гребен онда залазио у Скопско Језеро са југозападне стране потолине у виду џолуострва, у северном продужењу масива Јакупице*. На тој јужној страни Водна, изнад села *Доњег Солња, у кварцноме џеску, толико пењеном ради изванредне његове погодности за фабрикацију ситакла, а испод кварцитских остенака Маркова Камена и Рамништа (740 м), где је усечена једна од језерских тераса старог Егејског Језера и на којој поред прибрежних седимената и до данас стоји у самоме кварцитском Марковом*

* Све ове одредбе о језерским седиментима и у њима нађеној фауни, према најновијим резултатима проф. д-ра Вл. Д. Ласкарева.

Камену и један прибрежни језерски шкољ, нађени су *остаци једне прейходној субтапиroidној форми Mastodon-a* сродне врсте, *Mastodon aff. angustidens* Cuv. *forma subtapiroidea* Schless., која се одржала, као и ова друга сродна врста, и кроз горњи миоцен. Најзад, у горњем камену ове серије језерских седимената непосредне околине Скопља, која је испод села Нереза, преко угљоносног ката, у дебелим наслагама пескова, глина и лапораца, веома богата фосилима језерских шкољака и њужева, нађени су, не на падини

Клише Скопског научног друштва

Сл. 24. — Циновски предак афричког слона, *Mastodon angustidens* Cuv., главни становник околине Скопља на падинама Водна са измака средњег миоцена, када су Скопску Котлину и друге потолине Јужне Србије, далеко пре дилuviјалне појаве човека на Земљи, заплавила дуготрајна и дубока језерска стања; према палеонтолошко-вајарској рестаурацији, на основу фосилних налазака, О. Abel-а и F. Roubal-а (Ласкарев, у Гласнику Скопског научног друштва, књ. XVII, 1937, стр. 120).

Водна већ с друге стране данашњег Вардара, у шљунковитим песковима Скопског Града остаци једне врсте шерцијерних предака данашњег носорога, *Aceratherium* sp. aff. *incisivum* Cuv., становника ових крајева већ са самог краја горњег миоцена, из доба горњесарматског или меотског камена, можда чак и са самог почетка миоцена. Онда је околина Скопља, а са њоме и цело Повардарје, била приближно онаквог климата какав данас влада у

тројској Абрици, и сада насељеној носорозима, слоновима и другим афричким сродницима и потомцима наших архаичних тропских и суптропских становника са обале неогеног Скопског Језера.

У опсегу ове исте неогене језерске области, у централној вардарској депресији, у котлиницама Велеса на средњем Вардару и Оризара на доњој Тополци, нађени су, из једнога њознијег, доњеемиоценског или њониског доба језерске периоде, у језерским седиментима очувани остаци једне млађе и много богатије т.зв. њикермиске фауне, која је исто тако као и претходна тројског или бар суетројског карактера, такође са терцијерним претставницима и прецима тројских животиња већином и данас у централној Абрици очуваних. Међу овим остацима нарочито се истичу многобројни скелети од трију врста жирафа (*Palaeotragus Roueni* Gaud., *Camelopardalis parva* Weith., *Helladotherium* cf. *Duvernoyi* Gaud.), двеју врста газела (*Gazella brevicornis* Roth et Wagn., *Gazella deperdita* Gervais), једне врсте коза (*Tragocerus amaltheus* Roth et Wagn.), једне врсте антилопа (*Palaeoreas Lindenmayeri* Wagn. sp.), а онда и једне врсте терцијерних предака коња, код којих су се поред копита још били задржали остаци и трагови и од више, чак и од по четири прстију на ногама (*Hipparion gracile* Kaup.), што су све животиње »које се одликују брзим кретањем«. А сем ових и неких других врста тропске фауне, тамо су нађени скелети још и од ових других терцијерних животиња: једне врсте мајмуна (*Mesopithecus Pentelici* Wagn.); двеју врста зверова, месождера *Ictitherium robustum* Gaudry, *Machairorodus orientalis* Kittl.); једне врсте свиња, разуме се дивљих, пошто још није било човека да их припитоми (*Sus erymanthius* Roth et Wagn.); једне врсте неких чудних »коњичара са канџама« (*Nestoritherium Pentelici* Gaud.); једне врсте носорога (*Rhinoceros Schleiermacheri* Kaup.), чијег смо старијег сродника видели још код Скопскога Града, у ондашњем најнижем подножју водњанске падине; и, најзад, између сурлаша, поред једне млађе мастодонске врсте (*Mastodon longirostris* Kaup.), чије смо старије претке и претходнике видели такође још у околини Скопља, на северној и јужној падини Водна, тамо се налазе остаци и од најкрупније, њиновске предачке врсте данашњих слона (*Dinotherium giganteum* Kaup.), чија је висина тела достигала 4½ м, а сама дужина вилица била преко 1 м, на чијој горњој вилици, супротно данашњем слону, није било никаквих секутића, док му се доња вилица продужавала у пар дугачких зуба сасвим у облику српа на ниже повијених. Овако богата сисарска фауна тројских животињских врста доњеемиоценског, њониског доба на обалама ондашњих језера у околини Велеса, чији су се њиномци досад најбоље још очували у централној Абрици, насељавала је несумњиво и остале ондашње језерске крајеве Повардарја, као што су и у језерским седиментима Овчег Поља нађени слични трагови, па се из области језерских котлина и планинских масива Јужне Србије њена област распрострањења преко остале Македоније на југу пружала с једне стране према Тракији и одатле преко садашњег мореуза

Дарданела у Малу Азију, а с друге стране према Грчкој, где је код места Пикермија у близини Аџине имала своје најпознатије насеље, по чему је и названа »пикермиском фауном«, да би преко егејских острва, такође са остацима седимената неогених језера, имала у језерским седиментима острва Самоса, опет на прагу Мале Азије, а с оне стране старог коина Егеиса, такође још једну значајну колонију. А све то као траг друкчијих климатских и фаунистичких, прaviх тирoйских и суитирoйских односа, друкчијих и коинених и хидрографских, потпуно језерских односа у Јужној Србији као и читавој осталој дуготрајно, дубоко и на далеко узјезереној области неогеног Егејског Језера на југу Балканског Полуострва и у пределима некадашњег копна у области данашњег Егејског Мора.

После дуготрајне периоде трансгресије, којом су поступно, са све вишим језерским стањима као и повременим осцилацијама нивоа, биле испуњене централна вардарска потолина и остале котлине у области егејских утицаја, — најзад крајем миоцена па све до почетка дилuviјума, услед ондашњег разламања и спуштања басена Егејског Мора, неогено Егејско Језеро, чији су највиши нивои оставили у Јужној Србији трагове све до 960 м апсолутне висине, захваћено је знатно краћом регресивном периодом. И док је трансгресивна егејска језерска периода оставила иза себе главне трагове у самим језерским седиментима, којима су поједине котлине, као главним геолошким творевинама онога доба, испуњене до великих висина, често и до највише напред означене, — а где су се за време једне од старијих и нижих трансгресивних фаза у већини котлина између осталих језерских седимената наталожиле често и знатне наслаге лигнита, од којих су најдебље и за експлоатацију најиздашније оне на Косову Пољу, у Битољском Пољу, у Маријову, а прилично и у Скопској Котлини, — дотле је регресивна периода, поред млађих језерских седимената, који негде, где су старији поремећени, као у Скопској Котлини од нивоа од 620 м, леже дискордантно преко старијих језерских наслага, ритмичким силашњавањем језерског нивоа оставила иза себе по ободима котлина и знатне геоморфолошке трагове. Ови су у прибрежном абразионом језерском рељефу, створеном ударном снагом и радом језерских таласа помоћу прибрежног стеновитог материјала, дуж обалских линија за време појединих фаза застоја у силашњавању језерског нивоа, где се и сада често налазе трагови од целе прибрежне серије: од обалских стеновитих ојсека или клифова; и од прибрежних заравни, тераса или чиставих повриши, усечених у старијој стеновитој подлози, са очуваним обалским облацима и осталим прибрежним седиментима. Ови фосилни облици абразионог рељефа у котлинама Јужне Србије претстављају веома често одабране топографске положаје сеоских насеља по ободима старих језерских котлина. И, на основу тога очуваног прибрежног језерског рељефа издвојене, главне језерске фазе високих стања неогеног Егејског Језера обележене су нивоима од 900—960 м, 740—780 м, 680 м и 620 м апсолутне висине, докле је, све и до овога

доњег нивоа, централна вардарска потолина не само била испуњена једноставним језером, истина све разуђенијег облика, са све више острва, већ је са главном пучином Егејског Језера, негде с оне стране данашњег доњег Вардара, и нашироко комуницирала. Од језерске фазе у нивоу 620 м, којој су непосредно претходили *поременајаи сџаријих језерских наслага* у Скопској Котлини, свакако као одјек онда, крајем *плиоцена*, већ знатних *текионских саламања велике егејске потолине* на југу, извршен је *поступно*, негде *пре* а негде *доцније*, *прелаз* у *поседна језерска сџања појединих котлина*, које су као *самостални језерски басени* узајамно биле повезане *језероузинама* и *језерским отокама*. Таквога је *егејског реликтног порекла Дојранско Језеро* (148 м), које данас отоком *Болајом* или *Језерчицом* са грчке стране отиче према Ржанском и Амаатовском Језеру и одатле даље у Вардар у Солунској Кампањи; пре но што је до данашњег стања спласнуло, у својој *изолованој котлини* оно је *урезало терасу* од 243 м *аисолупне* или 95 м *релативне висине*, а онда још и од 62, 40, 12 и 4 м *изнад данашњег нивоа*. Оваква *изолованост језерског басена* била је у неким котлинама наступила још знатно раније, као у *Пелагонији*, са Прилепским, Битољским и Леринским Пољем, још *одмах испод нивоа* 780 м, када је последњи пут преко преседлине Кизли-Дервент (769 м) на југу комуницирало са главним делом Егејског Језера. После *егејске фазе* од 620 м, у Скопској Котлини језеро се задржавало још у нивоима *језерских тераса* од 515 м, 425 м, 340 м и 300 м, као и за време још неких најнижих стадијума у Блатији. *Претпоследњи ниво*, од 340 м, означава *скојску фазу*, када је у *позном дилувијуму*, за време *вирмске глацијације*, тле *Скојскога Града* последњи пут било под језерским покривачем; а сџм напред обележени *последњи ниво*, од 300 м, из времена *стадијума вирмске глацијације*, претставља *каџлановску фазу*, када је цело *Скојско Поље* од *Скојља* преко *Блатије* до *Каџлановског Језера* на његовом најнижем дну још увек било под језером, чији се последњи остатак, као најнижи део некадашњег *Скојског Језера*, налази у *реликтном Каџлановском Језеру* (222 м), чији је претходни, већ у *Шамку* изоловани *стадијум*, у нивоу 225 м, оставио и најмлађе *језерске седименте* са *познодилувијалним* и *посџдилувијалним*, *реценџним фосилима*.

Главно *отпцање* и *исушивање језерских котлина* у *сџџаву* *неогеног Егејског Језера* извршено је *долином Вардара*, чије *усџцање* управо и пада за време тих нижих и најнижих регресивних језерских фаза. Док је за време фазе од 620 м *централна вардарска потолина* са осталим околним ближим језерским котлинама још увек отворено стајала у вези са Егејским Језером на југу, дотле је од фазе 515 м у овој области заостало *изоловано Средње-вардарско Језеро*, чија се *отка* отада настала *усџцати кроз теснаџ Демир-Кайије*. Тим је путем језерске отоке онда овде отпочело *формирање* овога *клисурског дела долине Вардара*, као што је у многим другим *клисурама* и *горњим деловима долина* целог његовог *слива* такво *усџцање*, најчешће *епигенетско*, *настајало* било још

раније. На тај начин, као једна изразита полигенетска долина, Вардар је најзад кроз клисуре повезао уједно све раније језерске котлине свога данашњег слива, заједно са сливом Лепенца у јужноме

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 25. — Јужносрбијанска језерска сојеница или „наколец“, рибарска „кулиба“, на дубове и букове „соје“, на зимском „ловишчу“, у самој води на граници тршчаног плићака и језерске пучине, на западној обали Дојранског Језера, на тлу Јужне Србије и њеној граници јединог великог језера као последњег остатка огромнога неогеног Егејског Језера; овакво исто ловиште као стално рибарско насеље старих Пеонаца описао је још Херодот на језеру Празиасу, данашњем Дојранском Језеру.

крају косовске потолине, која је иначе за време неогене језерске периоде са свима својим ивичним котлинама, заједно са Старим Колашином и осталим горњим Ибром, припадала егејској области

Као трагови појединих флувијалних фаза у формирању долине Вардара и његових притока, као што је то исти случај и са свима долинама изван Повардарја, прате се *серије речних тераса*, које претстављају дна долина из времена појединих флувијалних фаза и најчешће су од значаја за положаје долињских насеља.

Изван утицаја некадашњег Егејског Језера, на југозападу Јужне Србије, у области *Јужног Подримља и суседних предела, Пресјанско и Охридско Језеро* припадају, као што је поменуто, једној знатно широј издвојеној области некадашњих језерских стања, оних која је обухватало *неогено Десаретско Језеро*: на југу од *Големе Пресије* преко *Мале Пресије* још и у *Корчанско-Билишћанској Коштини*, око већ знатно редукованог *Маличког Језера*, и у читавој изворној области *Девола* испред његове младе дубоке пробојнице према јадранској обали; а на северу, на једној страни, у басену *Дебрце*, у изворишту *Сатеске*, и на другој страни, преко младог усека *Црнога Дрима* кроз *Луковску Клисуру* или т. зв. *Дримско Грло*, и у самој *Дебарској Коштини*. *Изнад данашњих језерских нивоа* Преспанског и Охридског Језера, као *трагови десаретских, неогених и флувијалних језерских стања* по ободу њихових котлина, слично као и по ободима исушених вардарских језерских котлина, као изнад самога Дојранског Језера на тој страни, налазе се и овамо добро очуване *стајарије обалске линије и прибрежне језерске терасе са језерским седиментима фосилног лакустиског рељефа*. Тако је изнад данашњег нивоа *Пресјанског Језера* (1923 године био 853 м, а сада 852 м), у северном делу басена, особито *око Ресна*, са целом серијом језерских седимената у своме саставу, очувана *највиша пресјанска језерска тераса од 975 м апсолутне висине или 123 м над садашњим језерским нивоом*. А испод овога највишег обележена су и *нижа језерска стања* у сплашњавању Преспанског Језера читавом серијом језерских тераса у висинама даље још од 73, 63, 48, 40, 18, 10 и, најзад, од 5, 3, 2 и 1 м над данашњим језерским огледалом, од којих последња четири ступња, до 5 м изнад данашњег нивоа, претстављају обалске линије иза последњег високог језерског водостања од 1914—1917 године, када је ниво језера за толико био виши од данашњег. Ове осцилације садашњег доба, као и претходне из историских времена, јесу услед *изолованости и карсног режима језерског басена*, који *подземно, кроз кречњачку Галичицу, ошиче према суседном Охридском Језеру*, где би главни изданак ове *подземне отоке* били *Светонаумски Извори*, стварно *извориште Црнога Дрима* у врху *Охридског Језера*.

Као изнад суседног на истоку, тако се и *изнад Охридског Језера*, над његовим данашњим нивоом (у апсолутној висини 695 м), регулисаним отоком *Црнога Дрима* кроз исушено језерско дно у *Струшком Пољу*, такође налазе *серије прибрежног рељефа ранијих виших језерских стања*, која као и код суседног, али у друкчијим размацама, због изолованости, исто тако показују ритмичност у сплашњавању језерског нивоа до данашњег стања. Обухватајући за време ранијих виших и највиших стања и суседне котлинске

пределе на северу, у области осталог Јужног Подримља, Охридско Језеро је онда, сем комуникације изнад *Луковске Клисуре* са старим *Дебарским Језером*, на коме је путу у језероузину испод села *Јабланице* међу језерским наслагама откривен и *лигнит* изнад дубоког клисурског усека, у коме правцу данас отиче *Црним Дримом*, као и сем језерске везе и са басеном *Дебрце*, на другој страни, кроз *удолину Чераве* јужно од Св. Наума, комуницирало и са старим *Корчанско-Билишћанским Језером*, изнад данашњег *Маличког Језера*, преко кога је кроз *удолину Грло* постојала језерска комуникација и са читавим онда спојеним *Пресјанско-Аилским Језером*, данас рашчлањеним на *Голему и Малу Пресју*. Усећањем долине *Црнога Дрима* преко Дебарске Котлине даље према северу, као и усећањем долине *Девола* на другој страни, неогено *Десаретско Језеро* рашчлањено је најзад до данашњег стања великих језера охридско-преспанске групе. У изразитој *шектоњској појолини*, каквога су порекла и остале суседне котлине десаретске групе, Охридско Језеро налази се између Галичице и Мокрањске Планине у дубоко спуштеном грабену, на чијој *источној раседној појолини*, под *Галичицом*, код села *Косеља*, позната *Охридска Солфатара*, везана за ову тектонску линију, претставља праву вулканску појаву. У *ојсусићу* млађих вулканских појава у *чијавој шарско-индској системи*, ова солфатара претставља уједно и *једину вулканску појаву* целе ове југозападне *геошектоњске целине Јужне Србије*, али истовремено и *једину и данас живу вулканску појаву* макар и ове врсте и у *чијавој* нашој земљи. Судећи по дубокој *метаморфисаности* свих *смена* околног терена дуж раседа *око самих крајера Косељског »Дувала«*, где је све земљиште дубоко прожето и *сумпором* који се да експлоатисати, ова је солфатара врло стара, свакако настала истовремено са спуштањем охридске потолине и њеним узјезеравањем у оквиру неогене десаретске језерске периоде, која се развијала под утицајем Јадранскога Мора.

На тој истој страни, у сливу Јадранскога Мора, али у *области Северног Подримља*, под северозападном страном Шар-Планине налази се *Ојољско Језеро*, чији је данашњи ниво у апсолутној висини око 950 м. Оно је у *дилувијуму*, за време *вирмске глацијације*, *имало до 100 м више језерско сивање* него данас, о чему су остали трагови у језерским седиментима и терасама не само у котлини *Ојоља* већ и у суседној *Гори*.

На другој, северозападној страни Јужне Србије, такође изван области старог Егејског Језера, *котлине Старе Рашке* биле су исто тако за време неогена, пре усећања данашњих дубоких долина, *испуњене језерима*. Таква је и сама стара језерска котлина *Новопазарског Поља* у изворишту реке Рашке. А такви су и неогени језерски басени у високим динарским површима остале Старе Рашке: *старе језерске котлине Сјенице и Негбине* у сливу Увца, *Берана* и *Нововарошке Бистрице* у сливу самога Лима, *Пљеваља* у сливу Ћотине, свуда са *језерским терасама и седиментима*, у последњој котлини и са знатнијим наслагама *лигнита* крај саме вароши Пље-

ваља. Сем ових неогених, у затвореноме карсном пољу *Пешћери* више Сјенице, у сливу понорнице Боровштице, знатни су трагови саме *дилувијалне језерске периоде*, синхроничне са глацијацијом високих планина суседних предела.

Најзад, сем *фосилних абразионих облика* у котлинама *исушених неогених и дилувијалних језера*, као и високо изнад нивоа данашњих трију великих језера Јужне Србије, *Дојранског, Пресјанског и Охридског Језера*, на самим данашњим обалама ових трију језерских басена веома су изразити *рецентни абразиони облици*, са целом прибрежном серијом, слични онима који се стварају и на обалама самих мора, као на обали нашега Јадрана.

Насупрот неогеној језерској периоди, која је у котлинама и удолинама Јужне Србије оставила тако многоструко распрострањене геолошке и геоморфолошке трагове, из времена када је све до плиоцена овамо владала жарка, тропска и суптропска клима, наједном у *дилувијуму*, заједно са *охлађивањем ошће климе и са ошћом глацијацијом*, која је захватила и све високе планине Балканског Полуострва, особито на његовој западној, влажнијој страни, настало је *Ледено доба* и на *високим планинама Јужне Србије*. Онда су биле *под вечитим снегом и глечерима* и скоро све високе планине Јужне Србије: *Проклетије (2656 м)*, на целом простору од изворишта Лима око Плавског Језера па преко Дечанске и Пећке Бистрице до изворишта Ибра око Рожаја, а с оне стране *Бјеласице (2116 м)* у *динарској системи* још и *Велика Јубишња (2238 м)* над доњом Таром према Дурмитору; *Шар-Планина (2702 м)*, *Кораб (2764 м)*, *Дешањ (2374 м)*, *Јабланица (2257 м)*, *Ситогово (2273 м)*, *Биситра (2111 м)*, *Караорман (2243 м)*, *Галичица (2255 м)*, све у *шарско-пиндској системи*; *Перистер (2600 м)*, *Јакупица (2540 м)* и *Нице са Кајмакчаланом (2521 м)*, у *старој родојској маси*.

Скоро у средишњем делу Јужне Србије, на масивној планини *Јакупици*, званој и »*Мокро*«, удаљеној свега до 35 км јужно од Скопља, глацијална *снежна линија* у *дилувијуму*, за време *вирмскога доба*, спуштала се и до апсолутне висине од 1600—1700 м. У јужном делу Јужне Србије, на узаном билу *Нице са Кајмакчаланом*, била је *снежна граница* већ знатно виша, у висини око 2200 м. Међутим, све остале планине на западу, почевши још од Перистера, на крају старе масе, и од Шар-Планине, на почетку шарско-пиндске системе, па преко шарско-пиндских до динарских планина с оне стране Метохије, све ближе изложене утицајима влажних ветрова са запада, имале су *најнижу доњу границу вечитог снега у дилувијуму* и још знатно нижу од оне на Јакупици: у глечерској долини горњег Лима око Плава и Гусиња на 1500 м; у глечерској долини горњег Ибра око Рожаја на 1470 м; у глечерској долини Дечанске Бистрице на 1460 м; а у глечерској долини Пећке Бистрице, изнад Свете Патријаршије, чак и на 1300 м *апсолутне висине*. Између многих других знатно великих, *највећи долински ледник Јужне Србије* онога доба, доста већи по-

данас и највећи у Алпима, био је *Плавски Глечер*, дугачак преко 35 км, у чијем је *терминалном басену* иза повлачења ледника заостало као право глечерско данашње *Плашко Језеро*. А сем оваких *долинских ледничких језера* Јужне Србије, од којих је предње највеће, на самим планинским гребенима, у утолеглицама на лежиштима снежаника, на дну циркусних глечера дилuviјалног доба, овамо су далеко многобројнија *висока планинска ледничка језера*.

И тек преко дилuviјалног Леденог доба, које је поред еро-

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 26. — Сукнени „чадор“ влашких сточара Саракачана (пореклом из Епира, грчкога говора), који живе номадским животом, лети на планини (мунти), зими у пољу („к’мпу“); у групи читавог села од оваких сукнених шатора, овај „чадор“ на зимовишту код села Мујина у Тевђелиском Пољу, непосредно пред издиг на летовиште на Џибарици, старој ерозионој, флувијалној површи под пашњацима на планини Кожуфу.

живних облика у глацијалним валовима по долинама и цирковима на планинама оставило иза себе и знатне геолошке трагове, у моренским наслагама на путу кретања некадашњих ледника, као и у флувиоглацијалним наносима у долинама испод завршетка глечера, — дошло је до стварања *данашњег флувијалног рељефа*, до данашњих облика и распрострањења *речних долина* и њихових система кроз котлинске и планинске области Јужне Србије. Али се ту као посебни флувијални елементи рељефа издвајају још и често веома простране *флувијалне површи*, ерозионог и уопште денудационог порекла у областима високог флувијалног рељефа на планинама, на високим пашњацима, какве су особито у Старој Раш-

кој, чија би *сѿаросѿ* била *предѿлувијална*, *неогена*, синхронична језерским површима по ободима котлина, али *често* и *сѿарија*, из времена пренеогених ерозионих периода и преграбенских долина.

Сем напред изложених најпре општих чисто геотектонских а у вези са њима и регионално распрострањених самих вулканских елемената данашњег рељефа, затим абразионих и акумулативних језерских елемената, ерозионих и акумулативних флувијалних, и, најзад, ерозионих и моренских глацијалних саставних делова данашњих облика земљишта, — у *кречњачким пределима Јужне Србије*, нарочито у извесним крајевима, заступљени су знатним делом и *карсни елементи рељефа*. Главна област карснога рељефа простире се преко *високих повриши динарске ѿланинске сисѿеме Сѿаре Рашке*, где су заступљени, почевши од *високог и ѿросѿираног карсног поља Пешиѿери* у сливу понорске Боровштице, *сви облици карсѿа*, прѿвога *крѿа* или »*красѿе*«, најчешће у самим тријаским кречњаѿима, и иначе тамо највише распрострањеним.

Али су карсни облици знатно заступљени и у *ѿланинским областѿима шарско-ѿиндске сисѿеме*, и тамо у тријаским кречњаѿима напред обележеног распрострањења, овамо често и на највишим билима планинским, особито развијени на Бистри (2111 м) и суседном Буковику, на Галичиѿи (2255 м) источно и Јабланиѿи (2257 м) и Мокрањској Планини (1525 м) западно од Охридског Језера, где се изнад самога охридског басена, на међи двају последњих планинских гребена на самој арбанској граници, налази *високо карсно поље Локов (1000 м)*, у двама главним депресијама мешовитог, двоструког, периодски и стално плављеног хидрографског режима. У овом последњем пределу, на другој страни *Охридског Језера*, карсни процеси захватили су *Галичиѿу* и до њенога дна као пречаге овога према *Пресѿанском Језеру*, одакле, *крѿз Завир*, потиче *подрземна оѿтока* тога највишег језера десаретске групе до *Светѿонаумских Извора* уврх овога нижег.

У пределима тријаских кречњаѿа и саме *вардарско-динарске зоне*, *посред сѿаре масе*, као на *Хуми поѿ Кожуѿом*, налази се такође изразити карсни рељеф, као периодски плављено *карсно поље Брѿе (790 м)*, са околним увалама и другим мањим облицима све до најтипичнијих шкрапа или »*расцепока*«. Па и у самим кристаластим кречњаѿима *сѿаре родојске масе*, као у *Порѿчу*, на Великој или Тресѿи, а испод Јакупице, има такође развијених облика карста или »*красѿе*« скоро свих врста, од карсних поља мање изразитог карсног карактера па до шкрапа рудиментарних карсних црта, али ипак са изразитим карсним хидрографским режимом, са знатним подземним облицима карста, и кроз читаву ову област и стarih кречњаѿа.

Најзад, поред прѿвих карсних облика у самоме кречњаѿу, има на тлу Јужне Србије, у *области гѿисног масива Косоврасѿа*, у долини Радике више Дебра, и овима сличних *гѿисних облика рељефа*, сличнога и хидрографског режима, најтипичнијих те врсте и у целој нашој земљи.

2. ВОДЕ И ПОДНЕБЉЕ

Преко геолошких и геоморфолошких основа, оних које одређују грађу и облике земљишта, — хидрографске и климатске основе, које доуњавају и уобличавају све главне особине неорганске природе једне земље, јесу уједно оне које су и од још ближег и непосреднијег дејства како на осталу органску природу тако и на самог човека и културу, где се код свих ових осталих географских појава види и њихова директна зависност од самих особина вода и поднебља.

У непосредној вези са еволуцијом флувијалног рељефа иза језерске периоде, данашњи хидрографски односи Јужне Србије уопште су, геолошким временским мерилем узевши, врло млади. Али је и код њих несумњиво било знаћних промена и у току ове крајкошрајне постолакусирске еволуције, од краја плиоцена и од дилувијума до данас. У овом погледу, као што и другде свуда у природи, поред свега склада највише промисли, постоји вечита борба, особито између живих а незаситих бића, и саме реке разних речних система Јужне Србије, као и у оквиру истих сливова, у току еволуције, услед међусобне борбе за проширење подручних поречина, претрпеле су знаћне измене. Највећа и једна од најмлађих промена ове врсте јесте ирашерија, тј. »разбојничтво«, над горњим, рожајским Ибром, заједно са свима његовим притокама са Косова Поља, Ситницом, Лабом и Дреницом, од стране доњег преко средњег Ибра, кроз ранију удолинску пречагу и развође између Рогозне и Копаоника, као и њихово отрзање из слива Вардара и Егејскога Мора а увлачење у слив Западне Мораве, Дунава и Црнога Мора, извршеног за време вирмске глацијације дилувијалног доба, која је баш у самом изворишту горњег Ибра око Рожаја одлично изражена. На сличан је начин на измаку језерске периоде морало доћи до пробивања Грделичке Клисуре, да би Биначка Морава заједно са Прешевском Моравицом и осталом Јужном Моравом тамо, кроз Северну Србију, била увучена у слив Дунава и Црнога Мора, док је, међутим, раније, за време језерске периоде, као и суседна велика потолина Косова Поља, са целом облашћу до ондашње пречаге изнад Грделичке Клисуре, припадала сливу Егејскога Језера, у његовој главној области јужно од ниске и након новијих тектонских процеса на граници суседне вулканске области сада суве Кумановско-Прешевске Удолине, а тиме још и иза језерског сплашњавања донекле припадала и самоме сливу Вардара и Егејскога Мора. Отуда је, иза тих процеса борбе и рада и у самој неорганској природи, на овој линији, с Мораве на Вардар, преко Кумановско-Прешевске Повије, могућно остварење једноставног ловидбеног канала, са режимом устава, са Дунава уз Мораву низ Вардар на Егејско Море, чијим би подизањем, и још једним теишњим сјајањем Северне и Јужне Србије, велики међународни пут кроз Моравско-Вардарску Удолину постигао максималну саобраћајну вредност и уједно још више допринео осо-

битом саобраћајно-привредном и геополитичком значају читаве Србије, у целој Моравско-Вардарској Области.

На овај начин, *пробијањима ранијих вододелница* помоћу регресивне речне ерозије, *иригеријама* читавих делова речних сликова са северне, моравске стране, *дошло је до двоструког пошкраћивања вардарскога одн. егејскога слива: до преношења ранијих моравско-вардарских самих њланинских развођа*, са линије Рогозна—Копаоник—Преполац—Мердаре—Грделичка Клисуре—Власина, *на данашње њихове две изразите њољске вододелнице, прешевску, 65 км јужнију, и косовску, 90 км јужнију од раније*. Од ових је прва вододелница у повији на самој ширини *Прешевског Поља*, под селом Чукарком, између Прешевске Моравице ка северу и Бањке ка југу. А друга је у јужnome делу *Косова Поља*, на месту доцније, још за време краља Милутина (из 1321 год.) познате, можда онда и прокопане, *вештачке бифуркације Неродимке*, која један део своје воде, преко ондашњег »извода родимскога« (неродимског), јаза који је онда цео припадао краљевској српској задужбини Грачаници, *пиље у бару Сазлију, — оновремене богате »рибнике«, којима је св. Краљ Градитељ обдарио манастирску братију своје сјајне задужбине, — и преко ове баре у Ситницу и даље на север у Црно Море, док другим, главним и старим својим краком, правим речним коритом, отиче у Лепенац и даље на југ у Егејско Море*. А тим је путем, *преко иригерија и сиварања инверсног рељефа, — који је у долини средњег Ибра северно од Косовске Митровице све до старог развођа у његовој клисури између Рогозне и Копаоника веома изразит, са препиратериским речним терасама супротног нагиба од данашњег речног тока, — дошло до образовања оне тако карактеристичне и значајне главне хидрографске челенке читавог Балканског Полуострва у пределима око Косова Поља, одакле се све главне воде Јужне Србије, са саме средишње балканске континенталне области, у пределима ненормалних, на самом дну котлина одн. старих долина, њољских вододелница, деле према њрима главним балканским морима: низ Ситницу и Ибар, Прешевску Моравицу и Јужну Мораву, ка Дунаву и Црном Мору; низ Неродимку и Лепенац, Бањку, Кумановску Реку и Пчињу, Вардаром, ка Егејском Мору; и низ Бели Дрим ка Јадранском Мору*. А *њим је њуњем уједно дошло и до оне данашње тесне и главне двоструке њприродне скојчаности, уосталом геонектонски још раније од старијих геолошких времена условљене, до њприродног јединства целе Моравско-Вардарске Удолине, и главне, и њене косовско-ибарске варијанте; дошло до њприродног а преко овога и до еџничког и историског, културног и њолиничког сјајања Јужне и Северне Србије, до њиховог њошњуног географског јединства*.

У сликовима свих трију балканских мора, *реке Јужне Србије развиле су се у највећој већини на дну неогених а делом и дилувијалних* језера, у области многобројних котлина које су међусобно испреграђиване често и великим планинским масивима. Пролазећи кроз *низове котлина* и пробијајући се кроз њихове *њланинске*

пречага, реке Јужне Србије, и иначе младога постанка и развитка, скоро редовно имају *неправилан, неуравнотежен* пад: у равницама негде и мирнијих токова, напуштајући равни котлине оне се кроз клисуре у њиховим пречагама пробијају често и у самим брзацима.

Оваквих је најизразитијих *полигенетских особина* и сам *Вардар*, главна река, уједно најважнија егејска притока целе Јужне Србије, са 285 км дужине свога тока кроз нашу земљу и у томе опсегу са 21.925 км² површине свога слива. А таквих су особина и све његове веће притоке: *Црна Река*, дуга 230 км; *Брегалница*, дуга 222 км; *Велика или Треска*, дуга 132 км; *Пчиња*, дуга 128 км; *Лейенац*, дуг 73 км. Од свога изворишта *Вардар* наизменично *проишће* кроз овај низ *котлина и тектонских прагова и осталих пречага*: котлина Полога, Дервенска Клисура, котлина Скопља, Таворска Клисура, котлиница Велеса, Велешка Клисура, северни део котлине Тиквеша, Згорополска Сутеска, средњи и јужни део котлине Тиквеша, Демир-Капија, котлина Бојмије, Смоквичка Сутеска, северни део котлине Ђевђелије, Ђевђелиска Сутеска, јужни део котлине Ђевђелије, и, с оне стране грчке границе, Циганска Клисура и Солунска Кампања до ушћа. А између свих његових притока *највећа пробојница* јесте *Црна Река*, настала спајањем, регресивном ерозијом, свога доњег дела, из Тиквеша на дну старог Тиквешког Језера, кроз велику пречагу планинске корутине Маријова, са својим горњим делом, у Битољском и Прилепском Пољу све до свога изворишта у Железнику, којим је у области изолованог Пелагониског Језера за време највиших егејских језерских фаза припадала непосредно сливу неогеоног Егејског Језера на југу, преко дотадашње своје језерске отоке Кизли-Дервент (769 м), у правцу према данашњем Островском Језеру и другим у Јужној Македонији. Пробијајући се кроз раније развође у Маријову, између Скочивира на улазу и ушћа Блашчице на излазу одатле, Црна Река је на отстојању од преко 40 км просекла веома дубоку клисурасту и кањонску долину, са многобројним брзацима, од којих један чини прелаз и у водопад. Снажна је *пробојница* и *Велика или Треска*, која пред излазом у Скопску Котлину, између Матке и Андрејаша, управно просеца гребен и бору Осој—Водно. Међутим, *прав* *планински вилувити појтоци*, као *Пена или Тешовска Бистрица* са Шар-Планине, слазе са планине до котлине у њеноме подножју скоро преко самих брзака и водопада. Отуда се за *електрификацију* дају одлично искористити и *планинске и котлинске реке*, као што је то случај баш са двама последњим рекама, за које су везане две досад највеће електричне централе Јужне Србије (Тетово и Скопље).

Због *жарких и сушних лет*а као и *оголелих* *предела*, необично је *велика разлика* и код самог *Вардара* између његових *највиших и најнижих водостања*, од 565 м³/сек. до 31,2 м³/сек. Из ових разлога, а онда и *услед* *искоришћавања* *воде за наводњавање*, и са главне реке, и са свих њених притока, *за време летњих суша*, *Брегалница* *при ушћу у сред лет*а скоро и нема воде, а *Крива Лакавица*, њена главна притока са јужне стране, и *пошћуно* *пре-*

суши. И управо у томе јесте и главна вредности *ишекућих* као и *изворских вода у Повардарју*, јер је оно изложено знатним *утицајима* *лејње средоземне суши*, те у његовим котлинама без наводњавања не би ни била могућна успешна култура тла. А друга је главна вредност, особито због полигенетског типа већине рекâ, са многим клисурама и сутескама под брзацима између равни котлино под мирнијим током, у *великој хидрауличној снази свих река Јужне Србије*. Између ових *Вардар*, имајући *просечан пад 1'76 м/км*, при средњем најнижем стању са *106.350 НР* предњачи свима осталим, док са свима својим *приликома* заједно достиже и *258.000 НР*. Али ову вредност знатно умањују ниска речна водостања сушних месеца у лето и рану јесен, када се речна хидраулична снага своди на минимум. Најзад, уз *Вардар*, заједно са *Дојранским Језером*, пространим *42½ км²*, дубоким *10 м*, које отиче према његовом доњем току изван наше државне територије, *сливу Егејскога Мора* са тла Јужне Србије припада још река *Струмица*, која је за влажну културу и уопште културу тла плоднога *Струмичког Поља*, где су такође веома изразити средоземни топлотни и сушни климатски утицаји, од необично великог значаја.

После егејскога, на тлу Јужне Србије највећи је *црноморски слив*, који овамо од Дунава са јужног обода Панонске Низије преко Велике Мораве и од Саве преко Дрине залази до ових главних јужносрбијанских река изводница преко међуспојних српских обласних граница према северу: до *Јужне Мораве са Биначком Моравом и Прешевском Моравицом*, до *Ибра са Раином*, до *Лима са Увцем*, до *Њошине* и до *Таре*. Последње четири главне *раишке* реке, *Лим, Увац, Њошина и Тара*, све у сливу Дрине, по својим хидрографским особинама *знајно оштријују* и од одлика *моравских прилика*, јер теку поглавито кроз *дубоке кањонске долине*, кроз мезозојске кречњаке и до самих палеозојских шкриљаца усечене. А међу њима су *најизразитији и најдубљи кањони Увца и Таре*, те отуда баш дуж њих, на старој турској граници према Северној Србији и према Црној Гори, као и изнад горње Дрине, на ондашњој турској граници према окупираној Босни, тај део Старе Рашке као *главна српска промеђа* заостао. Због планинског земљишта, често шумовитог, на висоравнима карсног, а по дну долино већ вододржљивог, *раишке су реке богате водом и у лејо*, врло *знајне хидрауличне снаге*. А од свих северних река Јужне Србије, *највећи контраси* и великим *котлинско-планинским прободницама* на југу и дубоким *кањонима* висоравни на северо-западу, најмирнијег и најравномернијег је тока и водостања *Ситница*, прѡва *низинска река Косова Поља*.

Иза двају претходних, *јадрански слив* са тла Јужне Србије, раздвојен на *Северно Подримље* у сливу *Белога Дрима* и *Јужно Подримље* у сливу *Црнога Дрима*, најмањи је по пространству. Али је у хидрографском погледу, па и иначе, као што је раније показано, ипак од прворедног значаја. Јер преко Црнога Дрима отичу у Јадранско Море и оба главна *јужносрбијанска велика језера*, *Охридско Језеро*, високо *695 м*, отоком код Струге непосредно,

а *Преспанско Језеро*, високо 853 м, притичући овоме кроз Свето-наумске Изворе подземно испод Галичице, посредно. Док је Преспанско Језеро (без Малог или Аилског Језера) пространо 290 км²,

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 27. — Живот радним даном у вардарском селу; праље на водовађи разведеној кроз сеоске улице, као и кроз наводњене баште и њиве око села; доскорашње српско хришћанско село, данас варошица, Богомила, у пределу Азоту у области Бабуне, из времена пре но што је овуда прошла новосаграђена железничка пруга Велес—Прилеп на линији Скопље—Битољ; и име насеља и главно име области у вези су са средњевековном богомилском или бабунском јереси.

дубоко 55 м, средње провидности свега 4½ — 7½ м, дотле је Охридско Језеро знатно веће, 348 км², далеко дубље, 286 м, много дубље провидности, и преко 18 м, најдубље и најпровидније језеро на

Балканском Полуострву, једно од најдубљих и најпровиднијих у Европи. Због изолованости басена и карсног режима, поред климатских узрока у разлици влажности, Преспанско Језеро има стална колебања нивоа, која су и преко године, као редовна, прилична, 1½—2 м, док на дуже време неке периоде, на две-три деценије, свакако и услед јачег зачепљавања понорâ подземних отока под Галичицом, достижу и до 5 м. Али, због засипања отоке Црнога Дрима код Струге, у влажна годишња доба и ниво Охридског Језера осетно нараста, те отуда стална борба са регулисањем режима његове отоке кроз Струшко Поље.

Поред свих *карсних особина* *Старе Рашке*, чије је тле највећим делом састављено од скаршћених тријаских кречњака, тамо су ипак све главне реке сасвим нормалне, са континуалним и непрекидним отицањем. Једине *веће њонорнице*, реке које се губе кроз поноре *у кршу*, биле би ове две: *Боровишница*, главна река високога карсног поља *Пештери*, јужно од Сјенице, а онда *Увор*, главна река карснога *Коштан-Поља*, западно од старог Раса. Сличних су особина, само краћега тока, и *њонорнице* поменутих *карсних поља на југу*: *Локова*, на арбанској граници изнад Охридског Језера, и *Брца*, на грчкој граници под Кожуфом. Оваквих је особина, прâва *њонорница*, и *отока Опољског Језера*, у котлини Опоља под северозападном страном Шар-Планине. На изданку карсних подземних река, у Јужној Србији се јављају и прâва *воклиска врела*, међу којима би била важнија следећа: *врело реке Рашке*, изнад Новог Пазара; *врело Белог Дрима*, северно од Пећи; *врело Вардара*, код Врутока у Горњем Пологу; *врело Велике или Треске*, код Извора западно од Кичева, и друга. А између осталих, *врело Рашче*, из кречњачке масе Жедна (1260 м),—чије сâмо име потиче са површинске безводности ове планине,—које избија на самој десној обали Вардара при његовом излазу из Дервенске Клисуре, дало је довољно воде и за *нови водовод града Скопља*, док је његов *први водовод*, из времена обнове *старог Скри-а* на овоме месту, после његове катастрофе од дарданског земљотреса (518 год.), за време Јустинијана I Великог (527—565 год.) доведен од *врела Лавовец* код села Глува, у подножју Скопске Црне Горе.

У сливу Вардара, где су иначе оваква *врела* и уопште *извори*, због оголелости земљишта и веће сушности предела, доста оскуднији, *пored рекâ и речица*, и сами се *извори* редовно употребљавају за *наводњавање усева*. У том је погледу краљ Милутин, иначе познатији као градитељ сјајних црквених задужбина, у околини Скопља, 1300 године, старе византиске ваде (јазове, бразде) проширио и, помоћу својих нових »извода« или »водоваћа« са Вардара, онда код Скопља званог Великом, као и са Лепенца и других река, речица и извора, претворио у читав *систем наводњавања*, главну црту културе тла у Повардарју, чији су темељи, тако значајни за овдашњу земљорадњу *под сушним полусредоземним поднебљем*, на тај начин још онда ударени. Најзад, у нарочито *богатство вода* Јужне Србије, поред ових главних, спадају и напред истакнути *њонорни извори*, од којих су већина због своје *лековитости* и од

знатне балнеолошке вредности. Па чак се и *шойли* извори, као у Банском код Струмице, употребљавају за *вештиачко* наводњавање, код овога места и са тим преимућством овакве *влажне културе* што *шойлим* заливањем, из ове и иначе једне од најтоплијих котлина Јужне Србије, још раније пристижу баштенски производи.

Са великим климским променама у млађа и најмлађа геолошка доба: за време *палеогена*, у приморју и на обалама коралског мора, правога *шројског* климата; за време неогене језерске *периоде*, *сушинога суштројског* и затим влажнога *шројског* *поднебља*; а за време *дилuviјума*, у свима вишим планинским регионима и праве *гласијалне* климе, оштрије изражене него и у данашњим високим Алпима, — данас Јужна Србија, са Скопљем у своме средишњем делу под 42° , са својим северним делом нешто северније и од $43\frac{1}{2}^{\circ}$, а са јужним делом под 41° северне географске ширине, потпада под појас *ублажене умерене континенталне* климе, јужним делом залазећи и у области *шойлијег* *поднебља* са *средоземним климатским утицајима*. Налазећи се око јулске изотерме од 24° C, која пролази кроз њен средишњи део око Скопља, док је иначе уметнута између јануарских изотерма од 0° на северу и $+4^{\circ}$ на југу, Јужна Србија се дели на *две главне климске области*, *северну* и *јужну*, развојене великим планинским бедемом Шар-Планине и распљоштеном планинском масом Скопске Црне Горе, у чијем се продужењу даље ка истоку, с оне стране Кумановско-Прешевске Удолине, пружају такође прилично високи делови старе масе. Јужно од ових планина, у Повардарју, са ивичним пределима око Струмице и у Јужноме Подримљу, превлађују средоземни климатски утицаји, док на северу од Шар-Планине и Скопске Црне Горе влада *ублажен средњеевропски умерени климатски тип*.

Јужни, вардарски део Јужне Србије, између 41° и 42° северне географске ширине, на географској ширини средње Италије од Римске Кампање па до Напуљске Кампаније, требало би, већ по самом оваквом положају а онда и по својој упућености низ Вардар према Егејском Мору, да има и *право егејско, средоземно, поднебље* или бар много изразитије и шире његове климатске утицаје. Међутим, због познате *рашчлањености* на котлине и још веће планинске масиве, а где су котлине на југозападу, с десне стране Вардара, и знатне надморске висине, док се од области великих језера Охрида и Преспе па све до пробојнице Демир-Капије, са изузетком свега у дну Пелагоније, пружају веома високи планински масиви, својим *упоредничким* пружањем сасвим испречени испред јужних утицаја, — услед свега тога *Повардарје* има ближе средоземне климатске утицаје ограничене углавном само на дубље спуштену *штару вардарску геотектонску зону*, дуж главнога удолинског тока самога Вардара. Па и ту, услед оних *високих планинских пречага* између појединих *ниских котлина*, од којих је нарочито значајна у североисточном продужењу кристалоног и еруптивног масива Кожуфа пречага Демир-Капије на северу од Бојмије и Бевђелиског Поља, а затим у североисточном под-

ножју старе масе Јакупице још и пречага Таворске Клисуре на северу од котлине Велеса и Тиквеша, — *средоземни климатски утицаји* у своме простирању уз Вардар бивају знатно *заусијављани*, још више *ослабљивани*. Отуда и под овако, услед самога рељефа, *умањене и измењене средоземне климатске утицаје* потпада изразито једино сама *долина Вардара* узводно до Скопља, Црне Реке до њенога излаза из Маријова, Брегалнице до Кочана; а уз реку Струмицу ови утицаји допиру и до Радовишта, како отуда са стране саме доње Струме од југоистока, тако и са стране доњег Вардара преко Ђевђелиског Поља, Бојмије и ниске пречаге око Попчевског Поља са јужне стране од Струмице. Обрнуто, у зимско полгође, кроз Качаничку Клисуру и Кумановско-Прешевску Удолину отворено према северу, Повардарје потпада и под хладније утицаје континенталног севера, које нарочито доноси ветар вардарац као хладни северац.

Најсевернији залив ове измењене средоземне климе била би *Скојска Котлина*, која иначе потпада често и под утицаје континенталности са севера, будући да је према југу поред осталих планинских масива низводног Повардарја прилично заклоњена још и великом масом Јакупице. Оно што нарочито карактерише поднебље самога Повардарја, нарочито у области изразитијих егејских одн. средоземних утицаја, то су жарка и доста сушна лета, док су зиме благе и већма на пролеће и јесен ограничене влажности. Усто читаво доње и средње Повардарје, цела Брегалница све до Кочана, као и басен Струмице имају знатна годишња колебања температуре. Уврх ових средоземних утицаја, само Скопље* у току три летња месеца, у јуну, јулу и августу, има вишу средњу месечну температуру и од 20° C, особито у јулу и августу, када се повећава и до 24° , док понеких лета имају овде јули и август средњу месечну температуру вишу и од 25° . Међутим, средњи апсолутни максимум температурâ у Скопљу кроз три летња месеца износи и још много више, у јуну близу $33\frac{1}{2}^{\circ}$, у јулу близу 36° , а у августу и преко 36° , показујући чак и у првом јесењем месецу, септембру, скоро исто тако високу температуру, чак и преко 32° , да би у октобру још увек достигао скоро до $26\frac{1}{2}^{\circ}$, а тек у новембру пао испод 20° . Као што кроз три јесења месеца поступно све више опада, тако кроз три пролетња месеца поступно расте: у марту $20\frac{1}{2}^{\circ}$, у априлу преко 25° , а у мају преко 28° . По томе се поднебље Скопске Котлине у летње полгође, од априла до септембра, сасвим приближује климским условима, уопште особинама поднебља, и самог Солуна и Егејског Приморја. Отуда Скопље у летње полгође често има веома високе дневне температуре. Топлих, правих летњих дана, са максимумом температуре изнад 25° , има још од априла па све до октобра, захватајући скоро $\frac{1}{3}$ свих дана у години, док у лето захватајући и највећи део, чак и преко $\frac{9}{10}$, од целокупног броја месечних дана. А жарких, прâвих тропских дана, са максимумом температуре изнад 30° , има свега за $\frac{1}{2}$ мање од претходних,

* Према исцрпним резултатима проф. д-ра Павла Вујевића.

осталих правих летњих дана, достижући до просечно скоро 65 тропских дана у години, највише у јулу, затим у августу, док мање у јуну и септембру, тако да јули и август захватају $\frac{2}{3}$ свих тропских дана. А неких година било је оваквих прâвих тропских дана и много више изнад просечног броја у години, чак и до 90 тропских дана, са максималном температуром увек изнад 30°.

Отуда, при оваквим високим, правим тропским дневним температурама летњег полгођа, околина Скопља, сразмерно *условима поднебља, за усьешну биљну културу* захтева знатно веће количине влаге, и укупне, преко године, и сезонске, преко лета. Јужније од Скопља, ближе самоме врелу утицаја средоземнога климата, овакви су односи још изразитији. Међутим, *Скојска Котлина*, као и *цела средњевардарска дејресија* око ушћа Брегалнице и Црне Реке, а као и друге затворене котлине на истоку и на западу од Вардара, доста је оскудна влагом, према годишњој количини влаге са особинама степских предела, а према летњим сушама још и са особинама средоземног сушног лета. Просечна годишња количина кише у Скопљу износи свега око 450 мм. Али, разуме се, има година и знатно сушнијих, као што је била 1899 са 371 мм, 1925 са 344 мм, а 1926 са свега 334 мм атмосферских талоба. Ако би се подела годишњих доба извршила према самој њиховој влажности одн. сушности, онда би распоред укупне годишње влаге од просечно 450 мм у Скопљу, уврх крајњег северног вардарског залива измењене средоземне климе, по овим годишњим добима био следећи: два кишна доба, пролетње (април—јуни) са просечно 135 мм и јесење (октобар—децембар) са просечно 140 мм; и два сушна доба, зимско (јануар—март) са просечно 80 мм и летње (јули—септембар) са просечно 95 мм атмосферских талоба. И управо овакво летње сушно доба, са просечно 65 док појединачно годишње и до 90 жарких, прâвих тропских дана, јесте и у иначе доста сушноме Повардарју од главнога негативног утицаја на биљну културу и вегетацију уопште. Отуда је у Повардарју, нарочито у означеним пределима осетних средоземних утицаја, веома нужно *вештачко наводњавање* летњих усева. Поред опште приличне сушности, а онда нарочито летње суше, и у самој Скопској Котлини, као и низ остало Повардарје, доста су чести и читави месеци потпуно сушни, бескишни. Према последњем десетогодишњем периоду, управо, утврђено је да је у летње сушно доба, од јула па до септембра, просечно у свакој другој узастопној години по један од летњих месеца сасвим бескишан. Због тога се у овим пределима, при повољним хидрографским и осталим природним условима, мора до максимума искоришћавати вештачко наводњавање, без чије помоћи не би могло бити успешне биљне културе. Ове је захтеве природе, специјално климата, далеко пре савремених метеоролошких проматрања, као што је напред поменуто, овде веома добро био уочио још сâм краљ Милутин, уводећи овамо, *сагласно условима сушнога поднебља* по овим крајевима, *влажну културу* са читавим системом вештачког наводњавања и са нарочитим законским прописима за ту врсту културе тла,

Као и у самој Повардарју, тако је и у *Јужној Подримљу*, особито око Охридског Језера, које је изложено и јадранским топлотним и влажним утицајима, *поднебље* знатно *ублажено*, чак толико да се Охридско Језеро, иако на знатној надморској висини (695 м), чак никад не мрзне. А и у *Северној Подримљу*, иако је оно, на северу шарско-пиндске планинске системе, више под северним утицајима, такође је прилична ублаженост умереног климата, особито у јужном делу Метохије, низ долину главног Дрима кроз ракле тектонског сутока отвореном према самој блиској Јадранској Мору. *Остали крајеви на северу* имају познато *средњеевропско поднебље* кишовитих лета и снеговитих зима, где је блажих зима само у заклонитим жупама. А у *области Ситаре Рашке*, на крајњем северозападу Јужне Србије, влада и прва *планинска клима*, веома дугих и снежних зима, у Пљевљима често са главним дневним како зимским тако и летњим минимумом температуре, док се у самој долини Вардара, у равнинама котлина, снег мало или негде готово нимало не задржава, нарочито под дејством топлих јужних ветрова. Сличан *субалпски климат*, међутим, захвата и саме *високе планинске масиве на југу*, међу њима особито велику масу Јакупице, која, на југу од Скопља, има скоро централни положај у *Повардарју*, као што овакви *утицаји локалне климе* захватају и остале *високе планине* на западу и југу, а пре свега висока била Проклетија, Шар-Планине, Кораба, Перистера, чији су врхови и осојне стране и преко целог лета *под снежаницима*, који свега за коју стотину метара лежи испод снежних граница.

У исто време, ове *високе планинске области*, како на северозападу, тако и у осталим крајевима према југу, нарочито оне ближе изложене утицајима влажних западних ветрова, имају знатне количине атмосферских талоба, од 1.000 до 1.600 па и до 2.000 мм годишње. Насупрот овима, у њиховом залеђу према истоку, саме котлине, као што је то случај и са околином Скопља, знатно оскудевају у влази: котлине и удолине на северу од Скопља са влагом од 500—600 мм, а котлине на југу од Скопља, како око Вардара, тако и око Брегалнице и Црне Реке, особито у најнижим деловима, и испод 500 па и свега око 400 мм годишњег талоба.

3. БИОГЕОГРАФСKE ОСОБИНЕ

Сагласно условима климата, тла и осталих физичкогеографских особина, *органички свет* на тлу Јужне Србије знатно је разноврсног развића: велики су *контирентни живе природе између високих планинских масива и*, у њиховим подножјима, *ниских и пространих котлина*. А исто су тако знатне *разлике између органичког света Повардарја*, особито његових изразитијих *средоземних климатских залива*, и *осталих северних предела средњеевропског климатског појаса*, или *рашког планинског поднебља* с оне стране Проклетија и Рогозне.

У области жарког и сушног лета а благих и нешто влажнијих зима, *вегетација је у низу вардарских котлина* напред обележеног измењеног средоземног поднебља такође знатним делом *средоземна*, продирући уз долине појединих притока Вардара дубље и у *бочне*

котлине. Најизразитија област средоземне вегетације у *Повардарју* налази се у пределима јужно од Демир-Капије, у Бојмији, Ђевђелиском Пољу и око Дојранског Језера, али исто тако и у ниској и топлој котлини Струмице. Северно од Демир-Капије, иако не више тако изразито као на југу одатле, средоземна вегетација обухвата раван котлине Тиквеша, па преко Велешке и Таворске Клисуре допире и до самога севернога краја Скопске Котлине, залазећи својим последњим изданцима преко Кумановско-Прешевске Удолине и у Бујановачко Поље, а кроз доњи део Качаничке Клисуре и у котлиницу Ђенерал-Јанковић, као и с оне стране Калдрми-Богоза и Дрвенске Клисуре допире и до изворишта Вардара у Горњем Пологу. Изван саме долине Вардара и најближих околних нижих котлина, има извесних прта средоземне вегетације и у котлинама горње Црне Реке, око Пелагоније, као и на средњој Великој, у Поречу; такође и око Охридског Језера, где код Св. Наума расту чемпреси, па чак и у Дебарској Котлини, под високим Корабом, највишом планином Јужне Србије, после Триглава највишим врхом и у целој нашој земљи. Отуда, под овако повољним утицајима средоземне климе, — чији биљни регион, изузев високе планине, обухвата Јужну Србију на север идући све до главнога бедема Шар-Планине, — у *Повардарју* као и у *басену Струмице* веома добро успевају и знатне *биљне културе поднебља*: кикирики, у Ђевђелиском Пољу; калинка (нар), у Ђевђелиском Пољу и Тиквешу; смоква, у котлинама Вардара узводно све до Велеса; пиринач, у Струмичком и Кочанском Пољу, око ушћа Бошавице, у долинама Рајца, Бабуне и Тополке, такође до Велеса; памук или »бубаћ« и сусам (сезам), у Струмичком Пољу и у долини Вардара опет до Велеса; афијон (опијумски мак), до Скопља и Кратова; дукан, у целом Повардарју, изузев Малешево на горњој Брегалници, Трговиште на горњој Пчињи, Славиште на горњој Кривој Реци, Маријово на средњој Црној Реци и долину Лепенца изнад Ђенерал-Јанковића, изван егејског слива захватајући својом културом још изоловану котлину Преспе, јужни део Метохије, Горњу Мораву са Изморником, Бујановачко и Прешевско Поље. Најзад, као нарочити израз топлога поднебља, на југу су одлични виногради, најбољи у Бојмији и Тиквешу, сада, иза пропадања од филоксере, у обнављању.

Изван Повардарја, почевши од Биначке Мораве, Косова Поља и Метохије, Јужна Србија залази у *појас средњеевропске вегетације* као и *средњеевропских биљних култура*. Пењући се на високе динарске површи Старе Рашке, које су највећим делом у висинама од 1000 до 1500 м, тамо настаје и знатан *појас шума*, у нижим регионима листопадних, а у вишим четинарских, свуда још и са богатим пашњацима, од којих су најбољи они у области Пештери и Сјенице. На сличан начин и у *области планинских масива на југу*, јужно од Шар-Планине, стране изнад котлина обраде су, истина услед оголелости не свуда, чак и доста ретко, већ обично у виду шумских острва, такође шумском вегетацијом: при дну, у најнижим подножјима, на странама изнад вардарских ниских и топлих котлина, — које својим »к'шлама« или зимовиштима

пружају зимску исхрану и уточишта планинским сточарима са околних ближих и даљих масива, — масиви су обрасли зимзеленом средоземном вегетацијом; изнад тога су покривени листопадном и четинарском шумом; а у још већим висинама, обично изнад 1700 до 1800 м, леже под суватима, планинском травном вегетацијом, која се у нижим деловима, насталим обешумљавањем, састоји од једноставног травног покривача, какав влашки сточари означавају изразом »јарба«, а у вишим и највишим деловима сувати и под ређом праменастом и бусенастом травном вегетацијом, коју влашки сточари означавају именом »туфа«. Отуда, док су повардарске котлине поглавито области скупочених и за нашу земљу већма екзотичних биљних култура топлога поднебља, док су Метохија, Косово Поље и друге северне котлине и долине предели цереалија и средњеевропског воћа, дотле су динарске површи Старе Рашке, високи гребени оба Подримља и планински масиви Повардарја области екстензивног сточарства.

Као и биљни, тако је и *животињски свет* Јужне Србије велике разноврсности. У исто време, и животињски свет, као и сâм биљни, претрпео је знатне промене за неколико последњих, најмлађих геолошких доба. Од неогене, чисто афричке, тропске и суптропске сисарске фауне, ондашњих становника језерских обала Повардарја, па преко облика Леденог доба у дилuviјуму, знатне су и дубоке промене извршене. Док је још и у протоисториско доба имало у доњем Повардарју трагова и о тој старој, онда још увек очуваној фауни топлога поднебља, каква је некада била карактеристична за сву Јужну Европу, као што су спомени о лавовима у области доњег Вардара из времена Херодота, дотле у данашње време и у овим најјужнијим повардарским крајевима све више превлађује средњеевропски фаунистички елеменат. Оно што је за привреду од значаја, као и за сâм начин живота под средоземним климатским утицајима карактеристично, то је да се међу домаћим животињама у Јужној Србији нарочито истичу товарне животиње сушних и топлих предела: магарац и мазга су најчешћа товарна стока у области средоземне вегетације и биљних култура топлог поднебља од Скопља ка југоистоку, а идући старом вардарско-динарском зоном ка северозападу све су ређи, док се с оне стране Рогозне најзад скоро сасвим не изгубе; а до недавно су товарном саобраћају у Струмици служиле и камиле. У истоме правцу у Повардарју, од Скопља ка југоистоку, над овцама превлађују козе, такође више прилагођене животу у сушним и топлим пределима, док идући северозападу, и опет с оне стране Рогозне, све их је мање. Сем тога, у баровитим пределима Повардарја, а донекле и у котлинама на северу, гаји се и биво. Иначе овамо, у области шумовитих масива и осталих високих планина Јужне Србије, још увек налазе уточишта крупније дивље животиње, звери и дивљач, средњеевропских врста: медвед, вук, лисица, понегде и рис; дивља свиња, јелен, срна и дивокоза. А у нижим брдским крајевима око Дојранског Језера има и шакала, последњих остатака јужних врста звери на самој тој страни.

III

ЧОВЕК И КУЛТУРА

Целокупна природа Јужне Србије, почевши од њенога изванредног природног географског положаја, заједно са особито развијеним природним везама, условљеним и омогућеним извесним нарочитим погодностима рељефа, којима су у овој земљи изражене прворедне особине географског спајања и прожимања, како у ме-

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 28. — Празнични живот Јужносрбијанаца у Повардарју — кућна гозба уочи »службе« (славе), на »повечерно« (навече); у унутрашњости »куће«, с једне стране огњишта за »чесном трпезом« »домаћин« и »мажи« на »машком кату«, а с друге стране огњишта на »женском кату« женска чељад; оба ова »ката« јесу у исто време и лежишта укућана, мушких на једном, женских на другом, на земљаном поду, са постељом само од рогозине и од чергâ; село Дуње у Малом Маријову, јужно од Прилепа.

ридијанском тако у знатној мери и дуж извесних одређених праваца и у упоредничком правцу, све то заједно са њеним осталим главним особинама неорганске и органске природе одувек је привлачило човека, још од далеких преисториских времена мамило га на насељавање њених не само котлинских већ и још сасвим рано и самих планинских предела, а тиме условило и веома давнашњи развитак културе скоро кроз све њене крајеве. Великог и разноврсног богатства природе, и неорганске, и органске; земља сунча-

нога југа, питомих котлинских низина али одмах изнад њих и са-
мих свежих и скровитих планинских висина; располажући најзнат-
нијим деловима неколиких најглавнијих балканских комуникација,
које су одвајкада биле од прворедног значаја за сва главна исто-
риска и културна кретања кроз најзначајније делове Балканског
Полуострва, — ова је *посредничка земља* вечито била од великог
привредног, саобраћајног и уопште културног значаја, од необичне
геополитичке и уопште географске вредности. И отуда у њој кроз
векове буран историски ток развика; отуда у њој сучељавања
различитих културних појасева и утицаја; отуда у њој и знатно
етнографско шаренило, где поред главне масе српског народа не-
коликих типичних етничких група, динарско-рашанске, метоховско-
косовске и јужноморавско-вардарске, са снажним српским традици-
јама националним и културним, има у извесним зонама и оазама
остатака и старобалканских народа, Арнаута и Аромуна, као и ин-
филтрација Турака, где је сем српске традиционалне православне
хришћанске вере, специфично српским обичајем »слава« или
»служба« и посебно обележене, у народу ухватила знатног корена
и турска исламска религија.

Полазећи од главне геоморфолошке карактеристике највећег
дела Јужне Србије, познатог изгледа шаховске табле, коју чине
исушене неогене језерске котлине, уоквирене планинским преча-
гама поглавито од кристаластих шкриљаца и других старијих стена,
са изразитим цртама фосилног језерског рељефа, по ободу котлина
израженог неколиким узастопним серијама абразионих тераса, од
којих је највиша и преко 900 м апсолутне висине, а по дну котлина
негде с очуваним негде са дисецираним централним равнинама од
растреситих језерских седимената, док су котлинске пречаге про-
резане и читави низови котлина повезани сливовима према свим
трима балканским морима упућених река, где је уз овакву општу
раздробљеност рељефа често прелаз из једне котлине у другу ко-
тлину олакшан још и згодним превојима и преседлинама на њи-
ховим пречагама а некад и сасвим ниским и широким повијама, —
све те *главне особине рељефа као основне у природи једне земље,*
на које се надовезују и остале главне географске црте, имају
пресудан утицај на особине и развика насеља, на људска и кул-
турна кретања, на народни живот и уопште на етничке од-
лике и композицију становништва.

Најзнатније области Јужне Србије, особито оне дуж главних
удолуина, као што је то низ вардарских котлина са продужењима ка
северу и северозападу, према Морави и Косову Пољу, имају по-
знате *особине географског сјајања и прожимања,* где уз проди-
рања природних елемената пролазе и укрштају се и различити
људски и културни утицаји, а затим се у појединим котлинама и
њиховим жупама заустављају и даље развијају. Насупрот овим,
много крајеви изван главних удолина, не само у високим динар-
ским пределима Старе Рашке на северозападу већ и у забаченим
котлинама и скривеним жупама између појединих планинских ма-

сива на југу, као што су то шарпланинске жупе Гора, Опоље, Средска и Сиринић, мијачко-брсјачке жупе између Дебра, Горњег Полога, Јакупице, Пелагоније, Преспе и Охрида, Маријово на средњој Црној, Малешево и Пијанец у изворишту Брегалнице, имају често веома изразите *особине географског осамљивања и одвајања*, те су то праве патријархалне области, неке од њих још увек и са извесним траговима и остацима старе жупске и племенске организације и живота нашег народа, уопште друкчијег антропогеографског развика него претходно поменуте области.

Услед потпадања великог дела Јужне Србије, долином Вардара све до самога Скопља, под *обласћ средоземне климе и њених измењених ујмицаја*, у овим пределима жаркога и сушног лета а благих и влажних зима, *ишле и вегетација, чије искоришћавање и гајење пружа ошћанак човеку и условљава и основни развићак културе*, знатно су друкчији од оних у севернијим и вишим *пределима*, у којима владају ублажени *средњеевропски климатски елементи*. А у областима великих планинских масива јављају се и *локални алпски климатски ујмицаји*. Стога су у овим различитим областима, услед веће раздробљености рељефа на југу често разноврсно испреплетаним, и различити *привредни појаси*, уопште неједнаке *природне основе сеоске привреде*: од *земљорадње* засноване на гајењу *биљних култура пошлого поднебља*, где над сувом *превлађује влажна култура шла*, а које имају велики *индустријски значај*, до издашних *цереалија*, које пружају *главну исхрану становништва*; а онда још и у *привредном искоришћавању пространих сувајских и шумских предела*, у којима је одвајкада развијено *номадско и катунско стоочарство*, са сезонским *сточарским кретањима* између летовишта (тур. »јазла«, аромунски »мунте«, саракачански »мунти«) на планинским масивима и зимовишта (тур. »к'шла«, аром. »кампу«, сарак. »к'мпу«) у ниским и топлим котлинама ове земље, а где све више напредује и рационално *шумарство*.

Сем оваквих главних *привредних појасева*, извесни *природни чиниоци* пружају и *друге врсте привредних услова и могућности*. Тако, у областима младих вулканских ерупција, особито у кратовско-злетовским и новобрдско-копаоничким пределима, *давнашња је рударска привреда*, која је у српско средњевековно доба и до високог ступња била одмакла, и она је на развика тамошњих *насеља и живот становништва* била од *нарочитог значаја*. Даље, у Јужној Србији има још неколико *неисушених језерских котлина*. Дојранско, Охридско и Преспанско Језеро, од којих је последње у сасвим *изолованој котлини*, још од најстаријих времена су *искоришћавана за рибарство*, са посебним начином живота тамошњег *становништва*. Рибарска *насеља* старих Пеонаца на Дојранском Језеру, античком Празиасу из времена Херодота, као да су *фосилизована*, заједно са начином живота који пружа тамошња *природа*, јер *данашњи наши дојрански рибари* умногоме имају још те *давнашње, преисториске начине рибарења*. Чак се и на Катлановском Језеру, лакустриском реликту на најнижем дну Скопске Котлине, *наилази на још преисториске елементе језерског живота*, као што

је то рибарска »лађа« Блаћана, од једноставног дебла брестовог дрвета.

На природне се знатним делом надовезују и *друштвене основе сеоске привреде*. После дуготрајног развитка, од средњевековног византиског и српског феудалног стања преко спахиског система зијамета и тимара старијег турског доба, на крају турске периоде сеоско становништво Јужне Србије било је двојаког привредног и друштвеног положаја. На једној страни, у областима сточарства и биљних култура слабије издашности, поглавито у забаченим планинским пределима и на вишим планинским пречагама, постојала су привредно слободна села. А на другој страни, тамо где је издашност природе већа, у ниским и плодним котлинама, као и око већих градских средишта, особито дуж Вардара, села су била већином чифлици турских ага и бегова. Ту је поред утицаја природе био од значаја и етнички и историски моменат, јер су чифчије били по правилу хришћани, подвлашћена, ропска класа, а слободни сељаци највише муслимани, слободна, господарећа класа. Развијање чифличког режима, насталог насиљима спахија и других турских зулумћара, имало је у овој земљи, све до њеног ослобођења, велике утицаје не само на привреду већ и на друге антропогеографске појаве, нарочито на миграције, где се, поред кретања читавих група становништва услед почишљавања хришћанских села, издавају сељакања т. зв. »вртелија«, оних чифчија и измећара који су такорећи сезонски ишли са чифлика на чифлик, са земље једног на земљу другог господара. Поисламљивање српског становништва великим је делом такође последица почишљавања сеоских насеља. Јер су хришћани плодних котлинских равни само преко ислама, повлашћене вере турскога доба, могли остати привредно потпуно слободни сељаци. А она ропска психичка црта, која је за турскога времена па за старијих генерација и иза тога била изразита нарочито за хришћанско становништво чифличких насеља, јесте такође последица тешког чифличког режима турскога доба. Од ослобођења на овамо настале су сасвим друкчије друштвено-привредне прилике сеоског становништва: чифчије су постали слободни власници земље коју раде. Сем тога, настала је и знатна колонизација, особито у областима запушеног зиратног земљишта, јер је у турско доба, поред других културних назадака, била настала и права запарложеност и подивљалост многога плодног земљишта, тако чак и на Косову Пољу, главној житници средњевековне Србије; последице данашње колонизације у Јужној Србији могу се сагледати тек у будућности.

Заснована на једној страни на саобраћајним и привредним условима и могућностима које пружа сама природа земље, а на другој страни на привредној, друштвеној, културној и уопште историској еволуцији становништва, *варошка привреда* у Јужној Србији има свој давнашњи ток и развитак. Кроз ову су земљу још у римско доба успостављене неколике главне полуострвске *комуникације*, од којих је главна уздужна моравско-вардарска, преко Скопља (Scupi), на коју су као главне попречне избијале скадар-

ско-косовска, преко Призрена (Theranda) и Липљана (Ulpiana), и драчко-солунска, преко Охрида (Lichnidus) и Битоља (Heraclaea), последња и са значајном варијантом преко Плетвара на Градско (Stobi). У средњем веку, особито у доба стварања српскога краљевства и царства у читавој Моравско-Вардарској Области, ове су саобраћајне линије постале још разгранатије, са веома живим трговинским прометом, најживљим на онда званоме Царском Путу кроз Скопље и Вељем или Зетском Путу са Косова на Скадар; а са последњим су се такмичиле још две исто тако значајне јадранске комуникације, Которски и Дубровачки Пут, оба такође са Косова и из онда богате новобрдско-копаоничке рударске области са многобројним рударско-индустриским и трговинским средиштима. У старије турско доба, ма да знатно измењени, услови повољног развитака варошке привреде и даље су се одржавали. Затим, од краја XVII века, скоро сасвим су порушене старе привредне основе и прекинуте старе трговинске везе. И тек у новије доба, нарочито подизањем вардарско-косовске железнице Солун—Скопље—Митровица (1873) и успостављањем вардарско-моравске железничке линије Солун—Скопље—Ниш—Београд (1888), као главне меридијанске полуострвске саобраћајне артерије, створене су нове везе и могућности у привредном развитуку јужносрбијанских вароши. Али је у том правцу прћи напредак настао тек од ослобођења, особито у Скопљу, данас већ великом, главном занатском, индустриским и трговинском средишту не само Јужне Србије већ и на целој линији између Београда и Солуна. Са свим тим у вези, у овој географској и културно посредничкој земљи веома је карактеристичан развитака варошке привреде, која заједно са својим главним и локалним средиштима има дуготрајну еволуцију. Привредни живот и развитака јужносрбијанских вароши знатно је друкчији од онога у варошима других југословенских земаља; због доскорапше турске владавине, а у вези и са неколиким архаичним и посебним цртама великог дела јужносрбијанског становништва и по композицији и по етничким особинама, овдапше су вароши са много више остатака старих начина, старобалканске цивилизације, која је у овим привредним средиштима, заједно са турско-источначким утицајима, остала најдуже и најбоље очувана.

На претходно изложене *природне услове*, који преко главних природних чинилаца одређују *географску средину* и њене упливе на *антропогеографски развитака* и *данашња антропогеографска стања*, као и преко тога на њима у дуготрајном *историском и културном развитуку* све до данашњих дана заснованим главним цртама *привреде и начина живота*, надовезују се и са њима се преплићу у овој земљи и дуготрајни *људски и културни утицаји*. Оно што у том погледу даје главни печат овој посредничкој земљи, то је да се у њој, и то баш у средишњем јој делу са Скопљем и околином, сустичу и преплићу *два главна културна појаса: патиријархални са севера и старобалкански са југа*, али тако, да трагови старобалканске цивилизације дуж главних долина

и комуникација продиру и даље на север од Скопља, док се патријархална народна култура, захватајући извесне осамљене и скришене планинске пределе, распростире спорадично и до крајњег југа Јужне Србије, до Малешева на горњој Брегалници, Маријова на средњој Црној и Преспе у изолованој језерској котлини између кристаластог Перистера и кречњачке Галичице. Са овима се укрштају и *турско-источњачки културни утицаји*, који су са дуготрајном турском владавином оставили скоро свуда, изузевши само неке патријархалне области, често и знатне трагове. Старобалканском цивилизацијом и турско-источњачким културним утицајима одликују се све вароши ове земље, где су главни претставници прве били Цинцари, без којих није било ниједног иоле важнијег привредног средишта, ниједне важније чаршије, а главни носиоци других били су турске аге и бегови, често моћне чифликсаибије, који су чинили привредно уопште непродуктивну али силом повлашћеног економско-социалног положаја ипак господарећу класу варошког становништва. Притицањем сеоског српског становништва, које је настало још од почетка XIX века, да би у његовој другој половини постајало све интензивније а од ослобођења, када је отпочело и турско исељавање у Малу Азију, захватило и велике размере, јужносрбијанске вароши су задобиле и извесне патријархалне црте. А у неким од њих брзо се развијају и *утицаји модерне цивилизације*, под савременим саобраћајним, привредним и културним условима, тако особито у Скопљу, где се напредак *новога доба* на сада слободном југу најбрже и највише манифестује. Све ове различите културе и културни утицаји огледају се како у *средствима и начинима саобраћаја и привредног живота, тако и на самим насељима и становништву, њиховом начину живота и рада, схватања и осећања.*

Оно што *антропогеографским* цртама ове земље утискује главни *печат*, то су *насеља*, онај основни *антропогеографски елементи* који на природну средину, на њоме условљене и одређене могућности ради станишта, исхране и целокупног живота становништва, непосредно надовезује људске и културне утицаје, уопште утицаје човека као друштвеног бића. У зависности и складу са природним условима, од којих су основни они што их пружају главне геоморфолошке црте, у областима планинских масива и котлина Јужне Србије, а које су у њој и најпретежније, *сеоска насеља* се по *распореду и положају* издвајају у три главне врсте: *планинска насеља*, на планинским масивима, уопште највишим оквирима котлина, у области старијих геолошких терена, на високим површима и горњим деловима долина, негде преиначеним и дилувијалном глацијацијом; у пределима интензивне денудације и спирања, те на тлу оскудном растреситим слојем земљишта, стога у претежно а негде и искључивом сточарском појасу; *поплавинска насеља*, на преломима планинских пречага у равни котлина, поглавито на геолошким и геоморфолошким границама, обично на прибрежним терасама неколиких главних неогених језерских фаза,

често на излазима бочних долиница са обода у котлинску раван, стога на прелазу или самој међи између сточарских и земљорадничких привредних површина; и *пољска насеља*, у самим равнима котлина, у области и раније и данашње акумулације, углавном на неогеним језерским седиментима, дилuviјалним и алувијалним речним наносима, те на тлу богатом хумусним слојем земљишта, најчешће на пространим речним терасама, стога у првом земљорадничком појасу. Сем тога, на великим котлинским језерима има остатака и правих *сојеничарских насеља*. Тако су *рибарска насеља*, *ловишта са рибарским »кулибама«*, на *Дојранском Језеру*, истоветна са оним старих Пеонаца из доба Херодота. Сојеничарска насеља, т.зв. *»наколци«*, постојала су раније и на *Пресјанском Језеру*; као таква позната су два села у српско средњевековно доба, Наколци и Накол, прво сада сувоземно село на источној, а друго селиште на западној обали језера; а такве су и *рибарске колибе* на отоци *Охридског Језера* у кориту Црнога Дрима, т.зв. *»дајлани«* код Струге, раније и ниже ње, све до улаза реке у Дримско Грло код Ташморуништа. А скопски *»широњ«*, *сувоземна сојеница* подводне Блатије, свакако је још преисториски антропогеографски елемент у сојеничарском насељавању баровитог Скопског Поља, особито у околини Горњег Блата и Катлановског Језера, где је на овом језеру краљ Милутин и нарочито насељавао рибарима некадашње такође сојеничарско насеље Дубравице. Нарочито су положаја *насеља у високим планинским корућинама*; тако се у сливу Радике издвајају три главне врсте: насеља у високом Мавровском Пољу; насеља на високим, негде и скаршћеним површима; и насеља у дубоким клисурастим и кањонским долинама. А када се од Косова Поља зађе у динарску планинску област Старе Рашке, где су котлине доста ређе и незнатне, тамо су *насеља на високим површима и у кањонским долинама*, негде и у *карским дейресима*. Најзад, у областима млађих, поглавито трахитско-андезитских, негде и базалтних ерупција, насеља користе за свој положај и поједине елементе вулканског рељефа, некад и саме разорене вулканске кратере, као Лесново и Кратово, врло често и вулканске купе, каквога је положаја био и српски средњевековни град Звечан, са тврђавом уврх вулканске купе а подграђем на језерској тераси којом је она зарезана.

Преко распореда и положаја на једној страни у географској узрочној вези са природним условима, а преко привредних, друштвених и историских чинилаца на другој страни у вези са људским и културним утицајима, међу *сеоским насељима* у Јужној Србији издвајају се неколико *типова*. Два су основна *типа*: *села разбијеног типа*, карактеристика јаче дисецираног, теже проходног и слабије издашног земљишта планинских, правих сточарских зона, таква особито у планинској динарској области Старе Рашке, нарочито у Староме Влаху, али такође и на планинским пречагама неких вардарских котлина, као у Скопској Торбешији под Јакупицом а особито у источним, шопским крајевима Повардарја; и

села збијеног *типa*, карактеристика удолина, низова и група котлина, нижих и плоднијих, правих земљорадничких предела. Отуда у селима овако неједнаких *типова*, поред различитости привредног живота услед датих природних услова, још и неједнакости односа између куће и имања, као и неједнакости у начину рада: у селима разбијеног типа, где су куће појединачне, осамљене, сва су добра сконцентрисана, сав је главни привредни рад усредсређен око самог склоништа, на самом станишту људском; а у селима збијеног типа, у густој и правој агломерацији људских склоништа, сва су добра и сав привредни рад растурени по целом сеоском атару, често врло далеко од самог станишта, колективног за целу сеоску заједницу. Дакле, *две сасвим различите структуре насеља, два сасвим различита начина живота, иако условљена ирвентивно природом земљишта, иако изражена еволуцијом насељавања.* Негде су, међутим, од претежног утицаја *етничке склоности*, стара културна наслеђа: међу претставницима старобалканских народа, у зонама арнаутских насеља превлађује разбијени тип, а у оазама аромунских насеља искључиво је заступљен збијени тип, па макар да су прва и у низинама а друга скоро једино на висинама; даље, и међу српским етничким групама издвајају се неке са нарочитим склоностима у томе смислу, као што су насеља шопске зоне често разбијеног типа чак и у равници, а насеља вардарске зоне скоро редовно збијеног типа, и на планини као и у равници. Сем *прелазних облика између ова два основна типа*, од којих је главни *разбијено-махалски тип*, најизразитији у долини Ибра, нарочити *социјално-економски варијетети села збијеног типа* били би *чифлици*, вештачка творевина чифличког режима доскорашњег турског доба, којих је сваким даном све мање у ранијем облику.

Према траговима старих насеља и на основу често врло свежих народних традиција, у многим областима ове земље утврђене су и *промене у распореду и положају насеља* у току разних историских и културних периода. Исто се тако прати и *развијак типова насеља*, као: преобраћање села разбијеног типа у села збијеног типа путем сасељавања *»селаца«* ради узајамне заштите и одбране, што је констатовано у више различитих области вардарске зоне, особито у Бабуни и другим крајевима на пролазима; и обратно, преобраћање села збијеног типа у села разбијеног типа путем раселица ради практичније економије, што је чест случај у планинским областима исте ове зоне, као у Маријову под Кожуфом; такође смењивање села збијеног типа чифлицима, настало углавном од краја XVII века; у последње време, не само од ослобођења већ и од раније, још у другој половини XIX века, настао је, откупљивањем чифлика од посрнутих ага и бегова, и обратни процес, поновно преобраћање чифлика у села збијеног типа. Свуда су овде као главни *чиниоци изражени социолошки и економски фактори*.

У вези са морфолошким особинама сеоских насеља јесу и њихове материјалне одлике, изражене *типовима кућа и осталих зграда*, чији се развитак у Јужној Србији, заснован на једној страни на датим условима природне средине а на другој страни на привредном, друштвеном, етничком и културном развиту њенога становништва, прати од најпримитивнијих облика људских склоништа па до савремених типова кућних зграда. Везани за неједнаке природне услове и различите начине живота, многи су облици примитивних људ-

Музеј Јужне Србије

Фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 29. — Вардарска кућа чардаклија, са отвореним тремом у приземљу и чардаком на спрату; у приземљу уз трем »пондила« за стоку и »потон« за оставу, а на спрату уз чардак »кућа« у ужем смислу (кухиња) и одаја; у селу Лешку, у Доњем Пологу, северно од Тетова.

ских станова, као: сукнени »чадор« номадских сточара Саракачана и Куцовлаха, код којих је у употреби такође и сточарска »колиба«, »џојайа« или »кућарица« планинских вардарских села; шарпланинска сточарска покретна »колиба« на саоницама; скопско-прногорска »кућарица« и косовска »бусара«, обе истоветне још дарданској земуници ових крајева; једноћелична приземна вардарска »кочара«, косовски плетарски »џирем«, шарпланинска и динарско-рашанска брвнара сламом или шиндром покривена; екзотични скопски »џироњ«, сувоземна водоплавно-равничарска сојеница (арнаутски »дроњ«, »друњ«, у значењу »соха«); дојранска рибарска »кулиба«, језерски »наколец« истоветан још пеонској сојеници, или

струшки »*дајлан*« такође правога сојеничког типа, и др. У даљем развиту као основни облици данашњих кућа издвајају се ови типови: *вардарска* »*староземанска*« *кућа* »*дзиданица*«, *приземљуша* сламног, плочаног или ћерамидног крова, једноћелична сувота са »*кашом*« и огњиштем за људе на једној и »*шондилом*« за крупну стоку на другој страни, чијим су ширењем у хоризонтали, уз »*кућу*«, основну просторију, негде дошла и друга одељења ради боље економије и угоднијег живота; са овом *старином вардарском* слична је *моравска кућа* северних предела чији се облици јављају још на Косову Пољу, ма да се вардарска кућа чардаклија сада и тамо шири; а и од једне и од друге сасвим су друкчијег типа *динарске брвнаре* и *камене куће шиндралије*, обе карактеристичне за пределе Старе Рашке с оне стране Рогозне. Као најсавршенији облици данашње куће издвајају се два главна *типа*: *вардарска кућа чардаклија*, настала вертикалним развитуком староземанске куће, на два па и три ката, типа куле али с отвореним, код хришћана, или полузатвореним, код муслимана, великим чардаком на горњем спрату, често врло велика камена, делимично и »со болма«, грађевина слободних планинских и потпланинских села, таква нарочито у областима патријархалног задружног живота; са овом је донекле слична *охридска сеоска камена кућа* усавршене сеоске архитектуре, такође *арнауџска камена кула* западних крајева, а таква је углавном била и *агинска кула доскорашњих чифлика*, и једна и друга чврсто зидане и затворене, са мазгалама, нарочито подешене ради заштите и одбране њихових господара, по свом ранијем начину живота углавном пљачкаша и насилника. У ограђеном простору око куће, скученом *вардарском двору*«, пространом *косовском обору*«, налазе се *споредне зграде*, намењене економији и задругарским породицама, а ван села, у пољу и на планини, зграде намењене агрикултури и сточарству. Колика је ту разлика између маријовске чврсте *камене сокнице*« (за »соће« средњевековних српских споменика), осталих вардарских *дрвених амбара* с отвореним чардацима, некад и на три ката, типа куле, уопште веома разноврсне архитектуре, косовских приземних амбара са тремовима и метохиских великих амбара украшених некад врло карактеристичним дрворезбаријама! Велика је разноврсност у типовима грађења и употребе и код осталих споредних зграда. Уопште, као и код типова насеља тако и код типова кућа и осталих зграда, свуда се опажају не само утицаји природе, већ и привредни, друштвени, етнички и културни утицаји, изражени друкчијим начинима живота, различитим животним приликама, потребама и навикама становништва.

Као и сеоских, вајкадашњи је развитак јужносрбијанских и *варошких насеља*, која као економска и градска средишта већих и мањих области имају у вези са комуникацијама нарочито изабране саобраћајно-привредне, често и заштитне *положаје*. Одликују се старобалканским варошким *типом*, најбоље очуваним у Охриду, особите старе архитектуре варошких кућа; но у овоме се негде огледају и знатни турско-источњачки утицаји, а у новије доба дуж

модерних комуникација, нарочито у главним средиштима, као у Скопљу, развијају се и модерни варошки крајеви, под утицајем савремене цивилизације.

Више и типичније но код претходних културних црта као главних географских особина људске природе саме земље и њених различитих котлинских и планинских предела, у погледу *развијка насеља и порекла становништва*, Јужна Србија, са знатним тра-

Музеј Јужне Србије

фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 30. — Савремена јужносрбијанска кућа, типа вардарске чардаклије, модернизована под варошким утицајем (соба на мансарди, грађена по варошком узору, има свог претходника у кровној одаји типа »баба финке«); једна од новијих кућа у селу Грачаници, на Косову Пољу, а крај ове стара кућа приземљуша моравскога типа.

говима још преисториских насеља, са многобројним остацима насеља из свих историских и културних периода, од класичног грчко-македонског и римског, преко средњовековног византиског и српског, па до доскорашњег турског доба, са многобројним новијим променама на насељима и у пореклу становништва, још је богатијих и разноврснијих антропогеографских црта. Географски права посредничка земља, на главном пролазу који непосредно спаја области континенталног севера са медитеранским југом Балканског Полуострва, а који је од најстаријих времена привлачио народне струје и историске покрете из хладнијих северних земаља, усто земља многобројних ниских и плодних котлина, често и заклонитих планинских предела, она је од најстаријих времена била изло-

жена историском кретању и насељавању, она је вајкадашње *еволуције насеља*, о којој има и знатних података; ту су од особите вредности средњевековни српски споменици, нарочито владарске српске хрисовуље, које пружају податке о ондашњим жупама и насељима, сем имена често и о њиховим међама, привреди и становништву, тако за већину области Јужне Србије од Струмице и Охрида па до Метохије и Старе Рашке, а највише за области око Скопља, главног средњевековног српског државног и културног средишта. Полазећи од тих ранијих и најстаријих познатих антропогеографских стања, о којима има и знатних археолошких трагова и многих српских средњевековних историских извора, уз које иде и веома богата и разноврсна топономастичка грађа још од предримских, дарданских и пеонских времена, у току еволуције кроз разне историске и културне периоде дошло је у Јужној Србији најзад до садашњих антропогеографских стања, до *етничког формирања данашњих насеља, жупа, области, до данашње насељености*.

Према последњем попису, од 31-III-1931, укупно је у целој Јужној Србији било 1,798.380 становника (према ондашњем укупном броју од 13,930.918 ст. у целој држави), што на простору од 46.085 км² (према 247.542 км² целе државе) чини на 1 км² просечно по 39'02 ст. (према ондашњој густини насељености целе државе од 56'02 ст. на 1 км²). Од тога је Јужна Србија онда у својих 39 срезова* и 1 главном граду (Скопљу, онда са 64.807 ст.) у Вардарској бановини имала 1,353.486 ст. (према ондашњем укупном броју од 1,656.348 ст. у целој тој бановини); у својих 12½ срезова у Зетској бановини имала 351.823 ст. (према ондашњем укупном броју од 910.350 ст. у целој тој бановини); и, најзад, у своја 3 среза** у Моравској бановини имала 93.071 ст. (према ондашњем укупном броју од 1,452.967 ст. у целој тој бановини).

У низу народних кретања, где су после трачко-илирског насељавања међу старим инвазијама од највећег значаја римска колонизација и затим јужнословенско досељавање, несумњиво да су за етничко формирање највеће већине насеља, жупа и области од пресудног значаја новије *миграције*, оне које су након устаљеног средњевековног етнографског распореда настале услед турске најезде на Балканско Полуострво и кроз српске земље од краја XIV века. О миграцијама јужносрбијанског становништва у старије турско доба има знатно података, не само из историских извора већ и у народним традицијама. Настала су онда, још одмах иза косовске катастрофе, жива кретања испред турске силе, особито према северним и западним српским земљама. Из тога доба има занимљивих података и о миграцијама из северних у јужне области Јужне Србије, као из косовских у прилепске крајеве. И доцније, нарочито почетком XVI века, било је живих народних кретања, особито у областима на левој страни Вардара, када су се у њима, заједно са Овчим Пољем и Жеглиговом, колонизовали из Мале Азије турски земљорадници Коњари и сточари

* Онда су срезови Таковички са 45.411 ст. и Подримски са 35.752 ст. припадали Вардарској, доцније припојени Зетској бановини. ** Онда је Дренички срез са 25.815 ст. припадао Моравској, доцније прикључен такође Зетској бановини.

Јуруци, последњи у толикој маси да су образовали Јуруклук, турски етнографски појас који се протезао и далеко на југоисток, све до Орфанског Залива. Али су у низу многобројних великих и малих сеоба турскога доба, које су поред других српских земаља нарочито захватиле веће делове Јужне Србије, најзначајније оне које су се збиле у млађе турско доба, од краја XVII века. Онда су, с опадањем турске силе, настали нови историски покрети, а са њима у вези и миграционе струје које су захватиле већину области ове земље, не само динарско-рашке и косовско-метохиске, већ и јужноморавско-вардарске пределе, а о којима су се у народу очувале још увек свеже традиције. Између ових се као главне струје исељавања истичу динарско-рашанска, косовско-метохиска и јужноморавско-вардарска, управљене према северним српским земљама, а као главне струје насељавања издвајају се предарбанашко-српска и арбанашка, обе ове етнички разнородне струје управљене са запада на исток, преко подримских у косовско-вардарске пределе, о чијим смо се великим последицама, уопште свих тих главних сеоба и селидбених струја, напред и нарочито бавили. Сем тога, као и у раније доба, али сада много већих размера или бар за данашњу композицију становништва од много већег значаја, многобројна су сељакања из области у област, из жупе у жупу, помештања читавих низова насеља, веома честа локална сељакања, од којих најчешће већ раније споменуте вртелиске миграције чифчија и измеђара.

Као резултат тих миграција млађег турског доба, извршених за последња два и по века, у овој се земљи у погледу порекла становништва издвајају двојакe области: једне се одликују метанастазичким струјама, а друге локалним сељакањем, док негде има и прелаза између једних и других. Метанастазичке области понашале су се или активно или пасивно, али најчешће на оба начина. Оне су издале и примиле многобројно становништво, некад и сасвим друкчијег етничког обележја, и такве су оне умногоме на северу, знатним делом и на западу од Скопља. Сама Скопска Коџлина, као средишња област Јужне Србије, у овом погледу пружа веома инструктиван пример. У млађе турско доба, од 1689, када је и ова област захваћена Пиколоминијевим аустриским војним походом и српским устанком на Турке, па надаље, из основа је измењена етничка композиција свих западних скопских жупа, највише Загорице, Дрвена и Торбешије, затим Плоче и Долњих Села; од ових су неке, на ударцу метанастазичке струје са запада, место старог српског становништва, које се у већини повукло на север, насељене многобројним арнаутским и арнауташким досељеницима, који су се етапно кретали од Мата, Малесије и Љуме преко Дебра, Призрена и Косова Поља, а друге, као Торбешија, насељене поисламљеним српским становништвом од Дебра, које је захваћено и овамо упућено арнаутском најездом са запада. Међутим, у Скопској Црној Гори, скровитој потпланинској жупи на северу котлине, остала је и даље снажна српска етничка група, великим делом од старинаца, ојачана српским хришћанским елементом и са севера, од Мораве и Косова Поља, и са

југа, од Бабуне и Пелагоније. А оних неколико пољских жупа у источном делу Скопске Котлине, Ридска Села, Блацка Жупа, Кожље и Которци, остале су нетакнуте од арнаутских планинаца, са прилично старинаца, док већину српског становништва чине чифчиске »вртелије«, од којих су неки досељеници из разних околних области, а претежно обласни старинци, чифчије који су се кретали од села до села исте области. Као *пример области са локалним сељацима*, које су такве у већини на југу и истоку од Скопља, најбоље би могао

Музеј Јужне Србије

фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 31. — Празнични живот Јужносрбијанаца у Повардарју — народни сабор о манастирској слави, на »оралишту« посред манастирске шуме, крај женског манастира Св. Илије у Мирковцима, у Скопској Црној Гори.

послужити *Тиквеш*, пространа котлина на средњем Вардару, око ушћа Црне и Брегалнице, у којој су турски зулуми највише запамћени и где је чифлички режим био врло тежак. А као *пример за претежну већину правих старинаца* може се узети *Маријово*, осамљена и скривена планинска корутина, око клисурасте и кањонске долине средње Црне између Тиквеша и Пелагоније, која најприближније одаје изглед још средњевековног нашег народног живота, а где се у т. зв. »земско време«, све до 1834 године, под наследним домаћим господарима »земским кметовима«, чак и са обласним војводом, од народа бираним »земским крседаром«, на челу домаће оружане српске хришћанске »земске чете«, која је имала и од султана признато право да из области прогони турске зулумћаре и арнаутске арамије, била још од пада тога краја под Турке, од 1394 године,

Музеј Јужне Србије

фот. д-р В. С. Радовановић

Сл. 32. и 33. — Јужноербијанско старинско коло, »мушко оро« и »женско оро« на сабору крај Св. Илије у Мирковцима, у Скопској Црној Гори.

очувала народна хришћанска самоуправа; због тога је ова аутономна област и сачувала старинце, док су нижи и отворенији околни предели и са врло мало прaviх староседелаца. Услед таквих вековних, многобројних и разноврсних миграција, где треба нарочито још напоменути и *привредне миграције*, као вајкадашња *сезонска кретања ситочара*, особито Куповлаха и Саракачана, и новија *печалбарска кретања гурбеџија*, поред Цинцара такође Мијака, Горана и др., становништво Јужне Србије дуго се мешало, укрштало, материјално и духовно једно на друго утицало, а под нарочитим условима и приликама извршила су се и знатна етничка претапања. А од ослобођења на овамо, под сасвим новим политичким, економским, социјалним и уопште културним условима и приликама, настала је и у том погледу *нова антропогеографска еволуција* у читавој овој старој српској земљи на југу, у којој се налазе још увек у животу и најстарије основе и материјалне и духовне културе нашег народа, дубока српска и јужнословенска архаичност, са којом се често преплићу и утицаји и трагови давнашњих пресловенских староседелаца; у којој је било и прво уточиште и главно језгро старог српског краљевства и царства, прво изодиште најстарије јужнословенске и општесловенске хришћанске цивилизације и писмености, главна колевка средњовековне српске прошлости и културе.

Пружајући на предњим страницама »Географске основе Јужне Србије«, у овој свечаној публикацији у ствари само као нацрт или извод једнога потпунијег регионалног географског дела о земљи и народу Јужне Србије, у овој пригодној прилици без потребног научног апарата, — на крају да напоменем, да сам се поред својих личних проматрања, започетих овамо од Видовдана 1914, послужио још и по ове крајеве важнијим делима која су о њима дали следећи писци: Барић Љ., Белић А., Бошковић Ст., Bourcart J., Вајић Б., Васиљевић Х. Јован, Вујевић П., Вујичић А. Мил., Вулић Н., Gripp K., Грујић М. Рад., Дедијер Ј., Doflein F., Ђерић В., Ђорђевић Р. Тих., Елезовић Г., Ердељановић Ј., Erdmannsdorffer O., Oestreich K., Жујовић М. Јов., Јаковљевић Ј. Ст., Јиречек К., Јовановић-Коца Ал., Јовановић С. Петар, Јовићевић А., Kazarow G., Киселиновић Ђ., Klute F., Кокић М., Косанчић И., Kossmat F., Костић Н. Коста, Костић М., Кочанин Н., Крстић О., Kuhlbrodt E., Ласкарев Д. Влад., Луковић Т. Милан, Лутовац М., Малахов А. Ал., Марић Л., Maull O., Месеснел Ф., Милојевић Ж. Бор., Недић Ђ. Милан, Николић Т. Риста, Новаковић Ст., Osswald K., Павловић С. Петар, Перовић М. Раде, Петковић В. Коста, Петковић К. Вл., Петковић Р. Вл., Премроу М., Радивојевић Т., Радовановић С. Мих., Радојчић Н., Радонић Ј., Renier H., Рогановић Б., Симић В., Симић Ст., Смиљанић-Брадина Т., Соловјев А., Станковић С., Станојевић Ст., Стојићевић М. Ал., Тановић Ст., Татић Ж., Тодоровић Б. Добра, Томић Н. Јов., Томић С. Јов., Томић Св., Тућан Ф., Ђоровић Вл., Урошевић А., Филиповић С. Мил., Цвијић Ј., Черњавски П., Chataigneau Y., Schultze-Jena Leonhard.